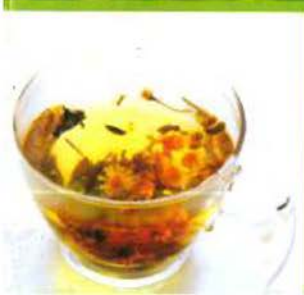

ELŞAD QURBANOV

DƏRMAN BİTKİLƏRİ

QURBANOV ELŞAD MƏCNUN OĞLU

DƏRMAN BİTKİLƏRİ

Ali məktəblər üçün dərslik

Bakı Dövlət Universiteti

Bakı-2009

Elmi redaktor:**T.A.Süleymanov**

Azərbaycan Tibb Universitetinin «Farmo-koqnoziya və botanika» kafedrasının dosenti, əczaçılıq elmləri doktoru

Məmmədova Z.C.

BDU-nun «Botanika» kafedrasının dosenti, biologiya elmləri namizədi

Rəyçilər:**Talıbov T.A.**

AMEA Naxçıvan bölməsinin Bioresurslar İnstitutunun direktoru, AMEA-nın müxbir üzvü, b.e.d., professor, əməkdar elm xadimi

M.Ə.Allahverdiyev

BDU-nun «Üzvü kimya» kafedrasının professoru, kimya elmləri doktoru

E.M.Qurbanov. Dərman bitkiləri. Dərslik. Bakı.

«Bakı Universiteti» nəşriyyatı, 2009, 347 s.

DOI: <https://doi.org/10.36719/2009/347>

Dərslik BDU-nun botanika kafedrasında tədris olunan «Dərman bitkiləri» fənninin proqramına əsasən yazılmış, dünya ədəbiyyatlarına və Beynəlxalq nomenklaturaya əsasən tərtib edilmişdir. Dərslikdə formakopeyaya daxil olunmuş zəngin ehtiyatı olan əsasən Azərbaycan Respublikası ərazisində yayılmış dərman bitkilərinin yığılması, tədarükü, ehtiyatı, biokimyəvi tərkibi, müvafiq xəstəliklərdə onlardan hazırlanan reseptlər, həmin bitkilərin rəngli şəkilləri verilmişdir. Dərslik ali məktəblərin biologiya, əczaçılıq fakültələrinin bakalavr və magistr pillələrində təhsil alan tələbələr, müəllimlər, təbiətşünaslar, xalq təbabəti ilə məşğul olanlar, flora ilə maraqlanan şəxslər və dərman bitkilərini tədarük edən mütəxəssislər üçün nəzərdə tutulmuşdur.

ÖN SÖZ

Dərman bitkiləri ilə müalicə (Fitoterapiya) inkişaf etmiş dünya xalqları ilə bərabər, Azərbaycanda da geniş vüsət almışdır. BST-nin statistik göstəricilərinə görə XX əsrin axırlarına yaxın dərman bitkiləri ilə müalicə 30% olduğu halda, müasir dövrdə isə bu 50%-dən artıq təşkil edir. Dərslük BDU-nun botanika kafedrasında tədris olunan «Dərman bitkiləri» fənninin proqramına əsasən yazılmış, dünya ədəbiyyatlarına və Beynəlxalq nomenklaturaya əsasən tərtib edilmişdir. Təqdim olunan dərsləkdə Azərbaycan Respublikası ərazisində yayılan, bəzi mütəxəsislər tərəfindən tətbiq edilən və farmakopeyada qəbul olunan dərman bitkilərinin son nomenklaturaya uyğun Azərbaycan, latın və rus dillərində təsnifatı verilmiş, respublikamızda yayılma arealları göstərilmişdir. Dərsləyin birinci bölməsində dərman bitkilərinin yığılma qaydaları, biokimyəvi tərkibi və tətbiqləri haqda müfəssəl məlumatlar verilmişdir. İkinci bölmədə isə istifadə olunan dərman bitkilərinin morfoloji əlamətləri, rəngli şəkilləri verilmiş, onların müvafiq xəstəliklərdə istifadə edilməsi üçün reseptlər tövsiyyə olunmuşdur. Bu dərman bitkilərindən qeyri ixtisas sahibləri yalnız həkim nəzarəti altında istifadə edə bilirlər. Fitoterapiya ilə məşğul olan həkimlər öz təcrübələrinə əsaslanaraq əlavə və dəyişikliklər edə bilirlər. Dərslük ali məktəblərin biologiya, əczacılıq fakültələrinin bakalavr və magistr pillələrində təhsil alan tələbələr, müəllimlər, təbiətşünaslar, xalq təbabəti ilə məşğul olanlar, flora ilə maraqlanan şəxslər və dərman bitkilərini tedarük edən mütəxəsislər üçün nəzərdə tutulmuşdur. Güman edirəm ki, bu dərslük nəinki, tələbələrin, o cümlədən həkimlərin, əczacıların, farmakoloqların, toksikoloqların, biokimyəçilərin, aqronomların və bitkilərlə müalicə ilə məşğul olan mütəxəsislərin maraqlarını təmin edəcəkdir.

MÜƏLLİF

KİTABDA İŞLƏNƏN BƏZİ SÖZLƏRİN QISALDILMIŞ FORMALARI VƏ MƏNASI

Gemmae (Gem.)	-	Tumurcuq
Cortex (Cor.)	-	Qabıq
Folia (Fol.)	-	Yarpaq
Flores (Flor.)	-	Çiçək
Herba (Herb.)	-	Bitkinin yerüstü hissəsi
Semen (Sem.)	-	Toxum
Fructus (Fruct.)	-	Meyvə
Radix (Rad.)	-	Kökmeyvə
Rhizoma (Rhiz.)	-	Kökümsov
Bulbotuber (Bulb.)	-	Soğanaq

DƏRMAN BITKİLƏRİ (FİTOTERAPİYA) ELMİNİN QISA TARİXİ

Bitkilərdən təbabətdə istifadə olunma çox qədimlərdən məlumdur. Hələ eramızdan əvvəl Dəclə-Fərat çayları arasında ilk həkimlər, kahinlər olmuşdur ki, onlar müxtəlif bitkilərlə və heyvan mənşəli maddələrlə, göz kataraktını və soyuqdəyməni müalicə edir, sınıqları düzəldirdilər. Bu mədəniyyət mərkəzində təbabətlə bağlı vəsait və göstərişlər hazırlanmışdır ki, bunlardan biri də «Nippur həkiminin arayış kitabçası» (e.ə. XXIV əsr) adlanır. Burada 15 müalicə qaydası əks olunmuşdu. Bu qaydalarda bir çox dərman bitkilərinin adı çəkilir, lakin onların mənası açılmamış qalır. Qaydaların birində deyilir: «...Anadişsa bitkisinin tikanlı kol budaqları «duaşbura» toxumu ilə ovulsun, onlara su ilə pivə qarışdırılsın, ağrıyan hissə bitki yağı ilə ovxalansın, pivə ilə qarışdırılmış bitki tozu istilik vermə vasitəsi kimi onun üstünə sarınsın».

Yazı icad olunana qədər, bitkilər haqqında məlumat nəsil-dən-nəslə şifahi olaraq keçirdi və yalnız eramızdan 6 min əvvəl Şumerlər tərəfindən yazılı məlumatlar verilmişdir. Bunlardan ən maraqlısı eramızdan 1500 il əvvəl tərtib edilmiş və 1872-ci ildə tapılmış 20 m-ə qədər uzunluğu olan “Ebers papirusu”dur ki, orada bir sıra bitkilərin əhəmiyyəti haqqında məlumatlar verilmiş və müxtəlif xəstəliklərin müalicəsi üçün reseptlər yazılmışdır.

Qədim Midiya və İranda isə təbabətin əsasını rəvayətə görə Zərdüşt tayfaları qoymuşdur.

Yunan alimlərindən isə eramızdan 460-377 il əvvəl yaşamış Hippokrat özünün «Corpus Hyppocraticum» əsərində 236 dərman bitkisinin adını çəkmişdir. O, dərman bitkilərini təbiətdə olduğu kimi istifadə etməyi təklif etmişdir. Sonralar eramızdan 130-200 il əvvəl yaşamış

Klavdii Qalen dərman bitkilərindən orqanizmə lazım olan aktiv maddələrin çıxarılaraq qəbul edilməsini təklif etmişdir.

Yunan alimlərindən Aristotel və onun şagirdi Teofrast da dərman bitkilərini öyrənmişlər.

Çində isə 2600 il əvvəl dərman bitkiləri haqqında ilk kitablar yazılmış və bu kitablarda dərman bitkilərinin botaniki təsviri, coğrafi yayılması verilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, o dövrdə Çində iynəbatırma üsulu ilə müalicə geniş yayılmışdı.

X əsrdə yaşamış Əbu Əli ibn Sinanın V cildlik «Tibb elminin qanunları» adlı əsəri fitoterapiya elminə böyük töhfədir. Belə ki, burada 600-dən çox bitki növü təsvir olunmuşdur.

Afrika və Avstraliyanın dərman sərvətinin öyrənilməsi XV əsrdən sonra başlayır. Avstraliyada bitən evkalipt ağacının ilk dəfə təsvir olunması, onun tibbi və müalicəvi əhəmiyyəti də bu dövrdə diqqəti cəlb etmişdir.

Rusiyada isə orta əsrlərdə dərman bitkiləri ilə ara həkimləri məşğul olurdular.

XVIII əsrin əvvəllərində I Pyotr Rusiyada təbabətin inkişafına böyük diqqət verirdi. I Pyotr dövründə Sankt-Peterburqda «Аптека́рски о́город» adlı ilk dərman bitkiləri bağı salınır və burada bir sıra dərman bitkiləri becərilir. 1724-cü ildə I Pyotrun əmri ilə Rusiyada Elmlər Akademiyası təşkil olunur və bu akademiyanın vəzifələrindən biri də dərman bitkilərini öyrənmək idi.

XVIII əsrdə M.V.Lomonosovun şagirdi akademik İ.İ.Lepexin (1740-1802) dərman bitkilərinin öyrənilməsi sahəsində böyük işlər görmüşdür. Məşhur rus alimləri prof. N.M.Maksimoviç-Ambodik (1744-1812), Moskva Universitetinin professoru İ.A.Dvuqubski, A.T.Bolotov (1738-1883), Tibbi-cərrahlıq Akademiyasının professoru

A.P.Nelyubin və b. dərman bitkiləri haqqında məlumat toplayaraq, onların müalicə əhəmiyyətini aydın göstərmişlər.

Azərbaycanın xalq təbabəti çox qədim tarixə malikdir. Hələ 800 il bundan əvvəl Azərbaycanın böyük şairi Nizami Gəncəvinin, sonralar isə Məhəmməd Füzulinin əsərlərində dərman bitkilərinin adları çəkilmiş və istifadə yolları göstərilmişdir.

Nizaminin «Xəmsə»sində bir sıra fitoterapevtik məlumatlara rast gəlinir. Məsələn, üşütmə və qızdırma zamanı zəfəran, bağırsaq qurdlarını məhv etmək məqsədilə nar, mədə-bağırsaq xəstəliklərinin qarşısını alan vasitə kimi sarımsaq bitkisi məsləhət görülür.

XVI əsrdə yaşamış böyük Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Məhəmməd Füzulinin əsərlərində («Səhhət və mə-rəz», «Söhbətül əsmar») dərman bitkiləri ilə bağlı qiymətli tibbi məlumatlar vardır.

«Söhbətül-əsmar» əsərində Füzuli bir sıra meyvə, giləmeyvə və bitkilərin xarakteristikasını vermiş, onların müalicəvi əhəmiyyətini göstərmişdir.

1946-cı ildə akademik A.A.Qrossheyms tərəfindən nəşr etdirilmiş «Qafqazın bitki ehtiyatları» adlı kitabda dərman bitkilərinə xüsusi yer verilmişdir.

Sonralar Azərbaycanda fitoterapiyanın inkişafında L.İ.Prilipko, İ.A.Dəmirov, R.Y.Əliyev, N.İ.Əliyev, C.Z.Şükürov, Y.B.Kərimov və başqalarının böyük xidmətləri olmuşdur.

BİTKİLƏRİN MORFOLOGİYASI HAQQINDA QISA MƏLUMAT

Bəzi istisnalar olmaqla bütün örtülütoxumlu bitkilər kök, gövdə, yarpaq və çiçəyə malikdirlər.

Aşağıda bitkilərin vegetativ və generativ orqanları haqqında qısa məlumat verilmişdir.

Kök (*Radix*) torpağın altında inkişaf edir, bitkini torpağa bərkitməyə, bitkinin normal inkişafı üçün vacib olan su və mineral maddələri torpaqdan sormağa xidmət edir. Hər bir bitkinin kökləri onun kök sistemini əmələ gətirir. Əsas 2 tip kök sistemi ayırd olunur: mil kök sistemi (pələnd, zəncirotu və s.) və saçaqlı kök sistemi (sarımsaq, soğan, buğda, qarğıdalı və s.). Bir sıra bitkilərdə köklər şəklini dəyişmişdir: meyvə köklər (yerlək, çuğundur və s.), kök yumruları (paxlalı bitkilər və s.).

Gövdə (*Caulus* və ya *Cauloma*), əsasən torpağın üstündə inkişaf edir. Gövdə vasitəsilə kökdən udulmuş su və onda həll olmuş mineral maddələr yarpaqlara, yarpaqlarda hazırlanmış üzvi maddələr də suda həll olmuş şəkildə kökə çatdırılır. Yəni gövdələrdən başqa bir sıra bitkilərdə gövdənin yeraltı şəkildəyişmələrinə də rast gəlinir. Məsələn, kökümsov (*Rhizoma*-may inciçəyində), soğanaq (*Bulbus*-soğan, sarımsaqda) və gövdə yumruları (*Tuber*-kartofda).

Yarpaq (*Folium*). Bitkinin fotosintez edici orqanıdır, burada, əsasən, üzvi maddələr yaranır. Yarpaqlar gövdə üzərində düzülüşünə, birləşməsinə, saplağın və yarpaq ayağının quruluşuna, kənarlarının formasına, damarlanması və s. əlamətlərinə görə çox müxtəlifdir.

Çiçək (*Flores*) şəklini dəyişmiş zoğ olub, bitkinin cinsi çoxalmasını təmin edir. Bu zoğ üzərində şəklini dəyişmiş yarpaqlar müəyyən qanunauyğunluq üzrə yerləşərək çiçəyin hissələri adlanırlar. Çiçəyin vacib hissəsi erkəkci və dişicik, köməkçi hissələri isə tac, kasacıq və ya sadə çiçək yanlığıdır (*perigon*). Eyni bir çiçəkdə həm erkəkci, həm də dişicik varsa belə çiçək ikicinsli (*hermafrodit*) çiçək, yalnız erkəkci varsa belə çiçək bircinsli erkək çiçək, yalnız dişicik varsa bircinsli diş çiçək adlanır. Əgər diş

və erkək çiçəklər eyni bir bitki üzərində yerləşirsə belə bitki birevli (balqabaq, qoz və s.), dişi və erkək çiçəklər ayrı-ayrı bitkilər üzərində yerləşirsə belə bitki ikievli (gicitkən, söyüd və s.) bitki adlanır. İkicinsli çiçəkdə çiçəyin hissələri, adətən, kasa yarpaqları, ləçək yarpaqları, erkəkciik və dişicikdən ibarətdir. Erkəkciik tozluqdan (içərisində tozcuqlar yerləşir) və erkəkciik sapından, dişicik yumurtalıq (genişlənmiş hissə), sütuncuq və ağızcıqdan ibarətdir. Çiçəklər müxtəlif qruplaşmalar əmələ gətirir ki, bu da tozlanmanı təmin etməyə xidmət edir.

Çiçək qrupu (*Inflorescentiae*). Çox nadir hallarda çiçəklər gövdə üzərində tək-tək yerləşirlər. Çox vaxt çiçəklər bir-birinə yaxın yerləşərək çiçək qrupu əmələ gətirirlər. Çiçək qruplarını 2 əsas tipə bölmək olar: 1) rasemoz (salxım) və 2) simoz.

Toxum (*Semen*) və **meyvə** (*Fruktus*). Rüşeymin inkişafı və formalaşması başa çatdıqdan sonra yumurtacıq toxuma, yumurtalıq isə böyüyüb ətləşir və meyvəyə çevrilir. Toxumların quruluşu və ölçüləri çox müxtəlifdir. Meyvələr 2 əsas tipə bölünür: quru meyvələr (bunlarda meyvəyanlığı pərdə, dərişəkillidir) və şirəli meyvələr (meyvəyanlığı şirəli və ətlidir).

Quru meyvələr: 1) Bir toxumlu açılmayan meyvələr: bunlara a) fındıq (*Nuc*) və fındıqcıq (*Nucula*); b) dənmeivə (*Caryopsis*); v) toxumcameivə (*Achena* və ya *Achenium*); 2) Çoxtoxumlu açılan meyvələr: bunlara isə a) paxlameivə (*Legumen*); b) buynuz və ya buynuzcuqmeivə (*Siligua* və ya *Silicula*); v) qutucuqmeivə (*Capsula*) aiddir.

Şirəli meyvələr: 1) Giləmeivə (*Bacca*)-meyvəyanlığı şirəlidir, ancaq xarici hissə dərişəkillidir (pomidor, üzüm və s.). 2) Çəyirdəkmeyvə (*Drupa*) bunlarda meyvəyanlığı 3 qatdan təşkil olunmuşdur: xarici qat nazik dərişəkilli, onun alt hissəsi ətli, orta qatı isə bərk, oduncaqlaşmışdır.

DƏRMAN BİTKİLƏRİNİN TOPLANMA, QURUDULMA VƏ SAXLANILMA QAYDALARI

Dərman bitkilərini quru və aydın havada toplamaq lazımdır. Yağışdan sonra və səhər tezdən hələ şəh qurumamış bitkiləri toplamaq məsləhət görülmür. Nəm bitki gec quruyur, quruduqdan sonra qaralır.

Tumurcuqları (*Gemmae*) erkən yazda, şişən zaman toplayırlar. Şam tumurcuqlarını bıçaqla budaqdan kəsirlər, xırda tumurcuqları isə məsələn, tozağacıda budaqlarla birlikdə kəsirlər. Nazik qatla havası yaxşı dəyişən yerdə sərrib qurudurlar. Qurudulduqdan sonra tumurcuqları budaqdan əl ilə qopartmaq olur.

Qabığı (*Cortex*) yazda bitkidə şirə hərəkəti başlayan dövrdə, hələ yarpaqlar formalaşmamış toplayırlar. Bıçaqla bir-birindən 20-30 sm məsafədə 2 yarım dairə cızır, bunları uzununa kəsiklərlə birləşdirir və qabığı uzun zolaqlar şəklində qopardırlar. Günəş altında və ya qapalı, havası yaxşı dəyişən yerdə qurudurlar.

Yarpaqları (*Folia*) bitki qönçələyən, çiçəkləyən və ya meyvə verən dövrdə toplamaq olar. Qurudulma zamanı faydalı maddələrə malik olmayan ətli, yoğun saplaqlar (dəvədabanıda) isə qopardılır, belə ki, onlar bitkinin qurudulmasını çətinləşdirir. Xırda dəricikşəkilli yarpaqları zoğla birlikdə toplayır, sonra zoğdan ayırırlar. Havası yaxşı dəyişən kölgədə və ya qapalı yerdə qurudurlar.

Çiçəkləri (*Flores*) tam açılan dövrdə, bəzən isə qönçə halında toplayır, kölgədə qurudurlar. Bitkilərin yerüstü hissəsini (*Herba*) tam çiçəkləmə və ya qönçə olan dövrdə, aşağı yarpaqlar səviyyəsində kəsirlər. Sərt gövdəli bitkilərdə (yovşan) ancaq yarpaqları və zoğların çiçəkli təpə hissələrini ayrı-ayrı toplayırlar. Havası yaxşı dəyişən yerlərdə qurudurlar.

Toxum (*Semen*) və meyvələri (*Fruktus*) tam yetişmiş

və ya tam yetişməmiş halda yığırlar. Şirəli meyvələri səhər sübhdən və axşam toplayırlar. Belə ki, günorta toplandıqda istinin təsirindən onlar çox tez xarab olurlar. Qurutmazdan əvvəl meyvələri 1-2 gün günəş altına sərir, sonra isə 70-90° C-də qurudurlar. Meyvələri qurutmazdan əvvəl yumaq olmaz.

Kökmeyvəli (*Radix*), kökümsovlu (*Rhizoma*) və soğanlı (*Bulbotuber*) bitkilərin yerüstü hissələri tam məhv olduqdan sonra onları payızda toplayırlar, suda yuyurlar. Qurutmaq asan olsun deyə iri köklər qurudulmadan əvvəl xırda hissələrə doğranılır.

Qurudulmadan əvvəl doğranılmış bitki hissələri arasına təsadüfən düşmüş digər bitki qalıqları ayrılır, nazik qatla sərilir, gündə 3-4 dəfə qarışdırılır (çiçəkdən başqa). Qurudulmuş bitki yaşıl rəngini saxlamalıdır. Quruma o zaman tam bitmiş hesab olunur ki, yarpaq və çiçəklər toz halına gələndə kimi quruyur, gövdə xarakterik şaqqıltı ilə, köklər əyilmədən sınır, giləmeyvələr isə əllə sıxılındə əzilir.

Dərman bitkiləri toplanarkən aşağıdakı qaydalara riayət olunmalıdır:

- ancaq yaxşı məlum olan bitkilər toplanılmalı;
- bitkinin ancaq göstərilən hissələri toplanılmalı;
- nəslə kəsilməkdə olan bitkiləri toplamaq olmaz;
- yolların kənarından, ekoloji-çirklənmiş ərazilərdən bitki toplamaq olmaz.

Qurudulmuş bitkiləri parça kisələrdə, kağız qutularda, bankalarda saxlamaq məsləhət görülür. Quru meyvələr hiqroskopik olduğu üçün onları kağız qutularda və havası yaxşı dəyişən yerlərdə saxlamaq lazımdır. Qurudulmuş bitkiləri spesifik qoxusu olan maddələrin (benzin, naftalin və s.) yanında saxlamaq olmaz.

Adətən, bitkinin yerüstü hissəsinin, çiçəklərinin, yarpaqlarının saxlanılma müddəti 1-2 il, kök, kökümsov və

qabığının isə saxlanılma müddəti 2-3 ildən çox olmamalıdır.

Dərman bitkilərindən istifadə qaydaları

Dərman bitkilərindən orqanizmə təsir edən fəal maddələr ekstraksiya olunaraq istifadə olunur. Əsasən spirtli, spirtli-sulu, spirtli-qliserinli, efirli, spirtli-efirli ekstraktlar tətbiq olunur. Ev şəraitində isə yalnız spirtli və sulu ekstraktlar hazırlamaq mümkündür. Adətən, ekstraktı qurudulmuş bitki hissələrindən hazırlayırlar. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, təzə bitkidən sıxılmış şirə istifadə üçün ən səmərəlidir. Belə şirədə fəal maddələrin tam kompleksi təbii olur. Təzə bitkini isə əldə etmək çətin olduğundan, adətən, qurudulmuş bitkilərdən istifadə olunur.

Qurudulmuş bitkilərdən hazırlanmış dəmləmələr təbabətdə geniş istifadə olunur. Oduncaqlaşmış bitki hissələri-kök, qabıq, kökümsov, ot bitkilərinin odunlaşmış gövdələri, selikli maddələrə malik orqanlar (məsələn, gül-xətmi kökü-*Radix Alceae*) gec şişdiyi və ləng ekstraksiya olunduğu üçün onları 20°C temperaturu suda 5-8 saat saxlayır, sonra 15 dəqiqə qaynadırlar. Yarpaqlar, çiçəklər və b. orqanlardan bioloji fəal maddələr asan ayrıldığından onların üzərinə qaynar su töküb 10-20 dəqiqə saxlayır, alınan dəmləmə sıxılır və təyinatı uyğun olaraq isti və ya soyuq halda qəbul edilir.

Bəzən dərman bitkilərindən dəmlənmiş çay kimi istifadə olunur. Çayı ancaq uzun müddət istifadə oluna bilən, tərkibində zəhərli maddələr olmayan bitkilərdən dəmləmək olar. Güclü təsirə malik dərman bitkilərilə müalicə həkimin təyinatı və nəzarəti altında aparılmalıdır. Ümumiyyətlə, dərman bitkilərinin qarışığını hazırlayarkən diqqətli olmaq, bitkilərin tərkibindəki bioloji fəal maddələrin bir-birilə qarşılıqlı təsirini nəzərə almaq lazımdır.

Dərman bitkilərinin farmakoloji effektini artırmaq üçün istifadədən əvvəl onlar yaxşı xırdalanmalıdır. Xırdalanmış yarpaq və çiçəklərin ölçüləri 5 mm-dən, gövdə, qabıq, kökümsovların ölçüləri 3 mm-dən, meyvə və toxumların ölçüləri 0,5 mm-dən böyük olmamalıdır.

Xırdalanmış quru bitki xammalından isti dəmləmənin (İnfusum) hazırlanma qaydası: ev şəraitində bu məqsədlə 2 qazandan istifadə olunur. Bunlardan biri iri olub, su hamamını əvəz edir, ikinci qazan isə emalla örtülü və ya paslanmayan poladdan olmalıdır. Su hamamı kimi istifadə olunan qazana yarısına kimi su doldurulur (su hamamından ikinci qazana qaynama zamanı su keçməməlidir) od üzərində qaynadılır, ikinci qazana bitki xammalı yığılır, üzərinə qaynar su tökülür, ağzı qapaqla bağlanılır və su hamamına yerləşdirilir. Su hamamının ağzı isə açıq saxlanılmalıdır. Qazan su hamamında 15 dəqiqə saxlandıqdan sonra çıxarılaq ağzı açılmadan 40-45 dəqiqə otaq temperaturunda soyudulur. Sonra 2-3 qat tənzifdən süzülür.

Həlimin (*Decoctum*) hazırlanma qaydası da sulu dəmləmənin hazırlanma qaydasına oxşayır. Lakin həlim hazırlamaq üçün xammal 30 dəqiqə su hamamında, 10 dəqiqə isə otaq temperaturunda saxlanılaraq süzülür.

Soyuq dəmləmə hazırlamaq üçün isə bitki xammalı üzərinə lazımi miqdarda qaynanmış su tökərək qabın ağzı kip örtülür. Ekstraktiv maddələrin çıxarışa yaxşı keçməsi üçün onu tez-tez qarışdırmaq lazımdır.

Şirənin hazırlanması. Ev şəraitində şirə təzə meyvələrdən, kök yumrularından, təzə tərəvəzlərdən (kartof, turp, kərəvüz və s.) hazırlanır. Bu hissələr ətçəkən və ya şirəçəkən maşından keçirilir. Qalığı süzülür və daxilə qəbul edilir.

Cövhərin hazırlanması. Cövhər spirtin, su ilə durulaşdırılmış spirtin və spirt-efir qarışığının köməyiylə bitkidən

alınan ekstraktlardır. Cövhərin hazırlanması üçün hazır bitki xammalı üzərinə ekstraktlaşdırıcı maddə tökür, qarışığı 10 gün otaq temperaturunda saxlayır və filtr kağızından süzülür.

Zəif təsirə malik bitki hissələrindən ekstraktı bir hissə xammala 5 hissə ekstraktor (çox vaxt 40% və ya 70%-li spirt) əlavə edib hazırlayırlar.

Güclü təsirə malik xammalda isə bir hissə xammala 10 hissə ekstraktor əlavə olunur.

FARMAKOLOJİ AKTİV MADDƏLƏR

Bitkilərin tərkibindəki farmakoloji aktiv maddələr insan və heyvan orqanizminə xarakterik farmakoloji və toksiki təsir göstərir. Kimyəvi tərkibinə görə bunlar turşu, qələvi və duzlardan başqa aşağıdakı maddələrdir:

Spirtlər, aldehydlər, alkaloidlər, ketonlar, fenol və xiononlar, fosfat turşusunun efirləri, piylər və mumlar, fosfatidlər, fotosterinlər, şəkərlər, polisaxaridlər (nişasta və inulin), sellüloza, hemisellüloza və yapışqanlar (selik, pektin), taninlər (aşı maddələri), boyaq maddələri;

Efir yağları (tərkibində terpenlər, seksviterpenlər, azolenlər, terpen spirtləri, fenol və fenol efiri, alfatik və aromatik aldehydlər, ketonlar, üzvi turşular, efirlər, laktonlar, sulfidlər olanlar);

Qlikozidlər (flavonlar, flavononlar, izoflavonlar, ksantonlar, antosianlar, antraxinon qlikozidləri, nitril qlikozidləri, saponinlər), amidlər, aminlər (betain, xolin), amin turşuları, zülallar (proteinlər, proteidlər), purin əsasları (kofein, teobromin), nukleinlər, nukleoproteinlər, nuklein turşuları, fermentlər, vitaminlər, hormonlar, fitonsidlər-antibiotiklər.

Spirtlər (biratomlu alifatik spirtlərdən – etil, butil, propil və b. spirtlər bitkilərin tərkibində üzvü turşularla mürəkkəb efir şəklində olur. Çoxatomlu spirtlərdən isə ən çox qliserinə rast gəlinir).

Aromatik spirtlər (benzil spirti) üzvi alifatik və aromatik turşularla mürəkkəb efirlər əmələ gətirir.

Aldehid və ketonlar

Sərbəst aldehydlər bitkilərdə, əsasən, efir yağlarında az miqdarda olur.

Alifatik aldehidlərdən başqa, bitkilərin tərkibində həm də doymuş və doymamış aromatik aldehidlərə də təsadüf olunur. Məsələn, benzoy aldehidi (badam efir yağı), darçın yağı və s.

Fenollar və xionolar

Biratomlu və çoxatomlu fenollara bitkilərin tərkibində tez-tez təsadüf olunur. Metilfenollar (krezollar) bir sıra bitkilərdə, məsələn, kəklikotundakı (*Thymus*) efir yağlarının əsas tərkib hissəsidir. Fenollar güclü farmakoloji təsirə malikdir. Bunlar iflic əmələ gətirən zəhərli maddələrdir. Buna görə də tərkibində fenollar olan efir yağlarını (*Oleum Thymi*) yüksək dozada qəbul etmək olmaz. Kiçik dozalarda onlar ağrıkəsici, iltihab əleyhinə təsir göstərirlər.

Farmakologiyada həm də ikiatomlu fenollar da böyük əhəmiyyət kəsb edirlər. Dəfnə ağacının (*Laurus nobilis* L.) və şəhər çınqilotunun (*Geum urbanum* L.) tərkibindəki evgenol buna misaldır. Evgenol antiseptik xüsusiyyətə malikdir. Trioksifenollardan isə bitkilərdə ən çox piroqal-lola rast gəlinir. Almanın, armudun köklərində isə floroqlüsin qlikozid rabitəsilə birləşmiş florizin şəklində olur. Tetraoksibenzol efirlərindən qıvrım cəfərinin (*Petroselinum sativum* Hoffm.) xırda meyvələrində olan apiolu göstərmək olar. Qoz (*Juglans regia* L.) yarpaqlarında naftalin törəmələri–hidroyuqlon və yuqlon olur.

Üzvi turşular

Bitkilərdə bir sıra yağ və aromatik karbon turşularına rast gəlinir. Lakin onların az bir hissəsi qida və dərman kimi istifadə olunur. Bu turşulardan ən çox farmakoloji

əhəmiyyət kəsb edən izovalerian və valerian turşularıdır. Bunlar da pişikotu (*Valeriana officinalis* L.), adi boymadərən (*Achillea millefolium* L.) və xamırmaya (*Humulus lupulus* L.) bitkilərinin efir yağlarının tərkibində olur. Doymuş və doymamış yağ turşuları qliserinlə mürəkkəb efirlər əmələ gətirir. Bunlar ən çox qarğıdalının və buğdanın toxumlarındakı yağın tərkibində olur. Doymamış yağ turşuları—olein, linol, linolin və s. daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, ikiqat rəbitənin sayəsində onlar kimyəvi cəhətdən daha fəaldır. Bu turşular aterosklerozun əmələ gəlməsinin qarşısını alır.

Çoxəsaslı karbon turşularından bitkilərdə ən çox oksalat (turşəng), malon turşuları yayılmışdır. Bunlara dərman qulançarının (*Asparagus officinalis* L.), qaragilənin (*Vaccinium myrtillus* L.) və b. bitkilərin yarpaq və meyvələrində rast gəlinir.

Oksikarbon turşularından daha çox alma, çaxır, limon turşuları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu turşulara adi heyva (*Cydonia vulgaris* Pers.), adi armud (*Pyrus communis* L.), şərq alması (*Malus orientalis* Juz.) meyvələrində təsadüf olunur.

Farmakologiyada aromatik karbon və oksikarbon turşuları böyük əhəmiyyət kəsb edir. Salisil turşusuna nadir hallarda sərbəst şəkildə rast gəlinərsə də, əsasən qaragəyarpaq quşqonmaz (*Filipiendula ulmaria* Maxim.) və ətirli bənövşədən (*Viola odorata* L.) alınan efir yağlarının tərkibində çox olur.

Yağlar, piylər və mumlar

Yağlar və piylər yağ turşularının (palmitin, stearin) qliserinlə mürəkkəb efirləridir. Mumlar isə bu turşuların birəsaslı yağ (setil, seril, mirisil) və sterin (xolesterin, la-

nosterin) spirtləri ilə mürəkkəb efirləridir. Otaq temperaturunda mumlar, piylər bərk və ya maye halda olurlar.

Fosfat turşusunun mürəkkəb efirləri

Oliserofosfat turşusunun mürəkkəb efirləri fosfatidlərin tərkibində olur. Bura həm də heksafosfor turşusunun mürəkkəb efirləri aiddir. Bunların arasında mezoinozitin mürəkkəb efiri fitin adı ilə tanınan tonuslaşdırıcı vasitə də vardır. Belə mürəkkəb efirlərə taxıllarda, günəbaxanda daha çox təsadüf olunur.

Lipoid və fosfatidlər

Fosfatidlər, sterinlər, piylər və mumlar lipoidlərə aid olur. Dar mənada isə qliserin, yağ turşuları, fosfat turşusu və amin əsasında təşkil olunmuş fosfatidlər lipoid adlanırlar. Sterinlər, mumlar və piylərin tərkibində azot olmur. Fosfatidlər amin əsasında asılı olaraq kolamin, kefalinə bölünürlər. Küncüt, günəbaxan, gənəgərçək yağları fosfatidlərlə çox zəngindir.

Fitosterinlər

Fitosterinlərə sitosterin, stiqmasterin, brassikasterin, erqosterin və b. aiddir. Canlı orqanizm üçün bunların əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, fitosterinlər xolesterin mübadiləsində iştirak edirlər. Kimyəvi cəhətdən fitosterinlər təkə yan zəncirlərinə görə yox, həm də molekullarında ikiqat rabitələrin sayına görə fərqlənirlər. Sitosterində bir-ikiqat rabitə, stiqmasterin və brassikasterində iki, erqosterində üç-ikiqat rabitə var. Erqosterin D vitamininin provitamini olub, raxit xəstəliyinin müalicəsində

böyük əhəmiyyət kəsb edir. Sitosterin və steqmasterinə kə-
ləm (*Brassica*) cinsinin növlərində, paxlakimilərin toxum-
larında, dərman zəncirotu (*Taraxacum officinale* Web.) və
adi dəvədabanı (*Tussilago farfara* L.) bitkilərində rast gəli-
nir. Brassikasterin də əsasən, xaççiçəklilərin toxumunda,
erqosterin isə kisəli göbələklərin (*Ascomycota*) tərkibində
rast gəlinir.

Karbohidratlar

Monosaxaridlər: Monosaxaridlər bitkilərdə assimlya-
siyanın qiymətli məhsuludur. İlk əmələ gələn şəkər trio-
zadır. Sonra onun polimerləşməsindən tetroza (eritroza),
pentozalar (arabinoza, ksiloza, riboza) yaranır. Arabino-
za bitkilər aləmində geniş yayılmış şəkərdir. Ksiloza da
geniş yayılmışdır. Lakin α -riboza indiyə kimi yalnız taxıl
bitkilərində aşkar olunmuşdur.

Geniş yayılmış heksozalara isə qlikoza, qalaktoza,
mannoza və fruktoza aiddir. Şirin meyvələrin tərkibində
 α -qlikoza və α -fruktoza çox olur. İnulin fruktozadan
əmələ gəlir. Mannoza və qalaktozaya isə sərbəst halda
rast gəlinmir.

Disaxaridlər: Disaxaridlərə pentozidoheksoza və ya
heksozidoheksoza şəklində təsadüf olunur. Disaxaridlər-
dən bitkilər aləmində ən çox yayılmışı saxarozadır. Soya,
vələmir və arpada maltozaya da rast gəlinir.

Trisaxaridlər: Trisaxaridlərdən raffinoza, melesitoza
və hensianoza xalq təbabətində böyük əhəmiyyət kəsb
etmir. Bunlar spesifik qlikozid şəkərləridir. Məsələn,
ramnoza ishal murdarçanın (*Rhamnus cathartica* L.) qli-
kozidlərini əmələ gətirir.

Tetrasaxaridlər: Tetrasaxaridlərdən dərman çəpişotu
(*Galega officinalis* L.) və adi qaraqınığın (*Origanum vulga-*

re L.) tərkibində olan staxiozanı qeyd etmək lazımdır.

Polisaxaridlər: Polisaxaridlər şəkərə bənzəməyən karbohidratlardır. Təbiətinə və funksional əhəmiyyətinə görə onlar skelet (liqnin) və ehtiyat (nişasta, inulin, lixelin və pektin) rolu oynayırlar. Nişasta bitkilər aləmində geniş yayılmış polisaxariddir. O, qlikoza molekullarından təşkil olunub. Diabet xəstələri bundan istifadə edirlər. İnulinə andızın (*Inula helenium* L.), adi kəsinin (*Cichorium intybus* L.) və uca dərman zəncirotunun (*Taraxacum officinale* Web.) tərkibində rast gəlinir. Qalakturon turşusundan əmələ gələn pektinlər suda şişir və selikli məhlul əmələ gətirirlər. Seliklər polisaxaridlərin digər bir qrupudur. Bunlar pentozidoheksozalar olub, təbiətə pektinlərə yaxındır.

Seliklərin farmakoloji təsiri qoruyucu örtük əmələ gətirmək qabiliyyəti ilə izah olunur. Buna görə də seliklər bronxit, mədə-bağırsaq xəstəliklərində istifadə olunur.

Qatranlar və kauçuk

Qatranlar bitki sekretidir, kauçuk isə süd şirəsinin tərkibinə daxildir. Adətən, şüşə kimi şəffaf olan qatranların bəziləri rənglidir. Kauçukların bitkilərdə əmələ gəlmə mexanizmi aydın deyil.

Aşı maddələri

Aşı maddələri fenolun törəmələri olub, bitkilər aləmində geniş yayılmışlar. Onlar qall turşusu və qlikozid rabitəsilə bağlı katexinlər adlanan kondensləşmiş taninlər qrupuna aid olunurlar. Suda yaxşı həll olan hallotaninlərə qaragilə və mərcangilənin tərkibində olan vaksinin misal göstərilə bilər.

Taninlər büzücü və iltihab əleyhinə qarşı istifadə olunur.

Qlikozidlər

Qlikozidlər bitki orqanizmində mübadilə məhsulu olub, şəkərlərin qeyri-şəkər komponentləri ilə birləşməsidir. Qeyri-şəkərlərə spirtlər, fenollar, OH qrupu aid ola bilər. Qlikozidlərin çoxu kristallaşan və suda yaxşı həll olan maddələrdir. Qlikozidlərin şəkər hissəsi qlikoza, fruktoza, mannoza, arabinoza və ramnoza ola bilər.

Rəngverici maddələr

Bu qrupa bitki hüceyrəsində olan sarı və sarı-qırmızı karotinoidlər, ksantofillər, həm də yaşıl, yaşıl-göy xlorofillər aiddir. Onlar qlikozid boyalardan farmakoloji təsirinə görə kəskin fərqlənirlər. Karotinoidlər doymamış birləşmələrdir. Suda həll olurlar. Məlum olmuşdur ki, karotinoidlərdə sarı rəngin intensivliyi ikiqat rabitələrin sayından asılıdır. Karotinoidlər A vitamininin provitami olub, kimyəvi cəhətdən ona yaxındırlar.

Likopin-8 izopren molekulundan təşkil olunmuş alifatik karbohidrogen olub, əsasən pomidor və itburnu meyvələrində çoxdur. Karotinə əsasən yabanı yerkökündə (*Daucus carota* L.) α - və β -karotinlərin qarışığı halında təsadüf olunur. Ksantofill α və β modifikasiyalarda karotin və xlorofillə birlikdə yayılır. Zəncirotunun sarı çiçəkləri ksantofillərlə zəngindir.

Xlorofil iki maddədən: göy-yaşıl xlorofil α və sarı yaşıl rəngli xlorofil β -dan ibarətdir. Son zamanlar xlorofilin farmakoloji təsiri öyrənilmişdir. Məlum olmuşdur ki, xlorofil ürək və bağırsaqların fəaliyyətinə müsbət təsir göstərir.

Efir yağları

Efir yağları üzvi, azotsuz maddələrin qarışığından ibarətdir. Onlar terpen karbohidrogenlərindən, diterpenlər, ketonlar, fenollar, mürəkkəb efirlər, turşular, oksidlər, laktonlar və b. maddələrdən ibarətdir. Efir yağları çiçəklərdə, toxumlarda, yarpaqlarda olur və maddələr mübadiləsində iştirak etmirlər. Efir yağlarının miqdarı bitkinin inkişaf etdiyi ərazinin dəniz səviyyəsinin hündürlüyündən və iqlimindən asılıdır. Adətən, isti və quru ərazilərdə yayılmış bitkilər efir yağları ilə daha zəngin olurlar. Efir yağları suda həll olurlar.

Aminturşuları, amidlər və aminlər

Aminturşuları, amidlər və aminlər bitkidə zülal mübadiləsinin məhsullarıdır. Aminturşuları hidrogen atomları amin qrupu ilə əvəz olunmuş üzvi turşulardır. Bitkidə aminturşuları sərbəst halda da rast gəlinir. Bitkilər aləmində ən geniş yayılmış amin turşularından leysin, tirozin, arginin və histidini göstərmək olar. Amidlər bitki orqanlarında zülali maddələrin fermentativ hidrolizinin məhsuludur. Bu maddələrin orqanizm üçün fizioloji rolu çox böyükdür. Bitkilərdə ən çox asparagin, qllyutamin və qvandin amidlərinə təsadüf olunur. Asparagin ilk dəfə dərman qulançarında (*Asparagus officinalis* L.) aşkar olunub. Zəncirəkimilər, gülçiçəyikimilər, paxlakimilər, badımcankimilər və mürəkkəbçiçəklilər fəsilələrinin nümayəndələrindən adi armud (*Pyrus communis* L.), tüksüz biyan (*Glycyrrhiza glabra* L.), xanımotu (*Atropa belladonna* L.), adi günəbaxan (*Helianthus annuus* L.), dərman zəncirotu (*Taraxacum officinale* Web.) və b. bitkilərin tərkibində də asparagin aşkar olunub. Bitkilərdə azot mübadiləsində

əhəmiyyət kəsb edən qlutaminə də tez-tez, lakin az miqdarda rast gəlinir. Qvanidin isə qarğıdalı, şəkər çuğunduru və b. bitkilərin tərkibində olur.

Aminlərə isə xolin, betain və muskarin aiddir. Aminlərdən olan tiraminə adi quşəppəyi (*Capsella bursa pastoris* (L.) Medic.) bitkisində rast gəlinir.

Zülali maddələr

Proteinlər iri molekullu azotlu birləşmələrdir. Onların tərkibində azotdan başqa, kükürd, fosfor da vardır. Onlar sadə zülali maddələrə (hidroliz zamanı α -aminturşuları əmələ gətirir) və proteidlərə (aminturşularından başqa tərkibində fosfor və karbohidrat olur) bölünürlər. Tərkibində fosfor olan proteidləri fosfoproteid, karbohidrat olanları qlikoproteid adlandırırlar.

Purin və pirimidinlər

Purin və pirimidinlər böyük fitoterapevtik əhəmiyyətə malik olub, bitkidə böyüməni stimül edirlər.

Kofein–çay yarpağının tərkibində olur.

Teobromin–az miqdarda çay yarpağının tərkibində aşkar olunmuşdur.

Teofillin–ancaq çay bitkisində aşkar olunmuşdur.

Ksantin–düyüdə, arpada, şəkər çuğundurunun tərkibində aşkar olunub.

Allantoin–tərkibində ksantin olan bitkilərdə ksantinlə birlikdə təsadüf olunur.

Vernin–arpa cücərtilərində, yefindığı toxumlarında, balqabaq toxumlarında təsadüf olunur.

Urasil – buğdanın tərkibində olur.

Farmakoloji cəhətdən allantoin böyük əhəmiyyət

kəsb edir. Beləki, onu çətin sağalan yaraların müalicəsində tətbiq edirlər. Urasil tireotoksikozda tireostatik vasitə kimi işlədirlər.

Nuklein maddələri

Bir çox nukleoproteidlər həm bitki, həm də heyvan orqanizmində olurlar. Qvanil turşusu bəzi fermentlərin və nuklein turşularının əsas tərkib hissəsidir. Ümumiyyətlə, nuklein turşularının miqdarı bitkilərdə çox azdır və onlar müalicədə tətbiq olunurlar.

Alkaloidlər

Alkaloidlər üzvi turşularla birləşmiş azotlu, oksigenli əsaslardır. Onlar, əsasən, toxumlarda, yarpaqlarda, köklərdə yayılmışdır. Bitkilərdə alkaloidlər xaşxaşkimilər, qaymaqçiçəyikimilər, badımcankimilər və başqa fəsilələrin nümayəndələrinin tərkibində daha çoxdur.

Kimyəvi tərkibinə görə alkaloidlər aşağıdakı qruplara bölünürlər.

Feniletilamin əsasları: Tiramin adi quşəppəyi (*Capsella bursa pastoris* (L.) Medic.) bitkisinin tərkibində olur. Hamar əzələlərə oyaqıcı təsir göstərir. Mezkalin kaktusunun tərkibində olur. Zəhərli olduğu üçün qullüsinasiya töredir.

Efedrin və psevdofedrin ikisünbül acılıqotunun (*Ephedra distachya* L.) əsas alkaloididir. Efedrin kimyəvi quruluşu və farmakoloji təsirinə görə adrenalinə oxşayır. Qan təzyiqini qaldırır, bronxların əzələlərini boşaldır, iş-tahanı azaldır.

Pirrol törəmli alkaloidləri: Hiqrin və kukshiqrin pirolidinin törəmələridir. Nikotin, əsasən, tütün (*Nicotiana*

tabacum L.) bitkisinin yarpaqlarında olur. Nikotin qan təzyiqini qaldırır, damarların spazmasına səbəb olur.

Piridin törəmli alkaloidlər: Koniin, melikoniin koni-seinlə birlikdə ləkəli badya (*Conium maculatum* L.) bitkisinin tərkibində olur. Koniin izopelternə yaxın olub sinir uclarını iflic edir, sonradan isə mərkəzi sinir sisteminin iflicinə səbəb olur.

Piperin qara istiotun (*Piper nigrum* L.) meyvələrində çox olur, mədənin selikli qişasını qıcıqlandırır, mədədə şirə ifrazını artırır.

Anabazin yarpaqsız öldürgən (*Anabasis aphylla* L.) bitkisinde olan alkaloidə insektisid təsir göstərir.

Pirrolidin–piperidin törəmli alkaloidlər: Atropin-Qafqaz xanımotunun (*Atropa caucasica* Kreyer.) əsas alkaloididir. Bat-bat (*Hyoscyamus niger* L.) və adi dəlibəngin (*Datura stramonium* L.) tərkibində bu alkaloidə rast gəlinir. Bu alkaloid parasimpatik sinirlərin uclarını iflic edir, mədə şirəsinin ifrazını azaldır, ürək fəaliyyətini sürətləndirir və bronxları genəldir.

Kokain troponolun törəməsidir. Hissi sinirlərin uclarını iflic edir və ağrıkəsicidir.

Peltern, izopeltern və metilpeltern alkaloidləri adi nar (*Punica granatum* L.) bitkisinin kökündə olurlar. Pelternlər güclü zəhərlərdir. İstiqlanlı heyvanlarda peltern mərkəzi sinir sisteminə oyardıcı təsir edir.

Xinolin törəmli alkaloidlər: Xinin, xinidin, sinxonidin, kinə ağacının (*Cinchona succirubra* Pav.) əsas alkaloidləridir. Xinin qızdırmanı aşağı salır, ürək fəaliyyətini nizama salır. O, malyariyanın müalicəsində istifadə olunan spəşifik vasitədir.

İzoxinolin törəmli alkaloidlər: Papaverin, əsasən, adi xaşxaşın (*Papaver somniferum* L.) tərkibində olur. Papaverin və narkotin morfindən fərqli olaraq çox zəif narkotik təsərə malikdir. Papaverin spazmolitik vasitə olub,

bronxların, qan damarlarının və mədə-bağırsaq sisteminin spazmalarında istifadə edilir.

Berberin adi zirincin (*Berberis vulgaris* L.), yaz xoruzgülünün (*Adonis vernalis* L.) tərkibində olur, qaraciyərin fəaliyyətini stimullaşdırır. Leyşmaniozun müalicəsi üçün spesifik vasitədir.

Morfin və kriptopin alkaloidləri: Morfin fenatrenin törəməsidir. Kodein isə morfinin metil esteridir.

Morfin və kodein tənəffüs yolları mərkəzinə sakitləşdirici təsir edən ağrıkəsici, spazmolitik vasitə kimi istifadə edilir.

Payız vaxtsızotu (*Colchicum speciosum* Stev.) və adi xaşxaş (*Papaver somniferum* L.) bitkisinin tərkibində kriptopin qrupundan olan kolxisin alkaloidi vardır. Bu alkaloid ağrıkəsici, damar genişləndirici təsirə malikdir. Kolxisin güclü mitotik zəhərdir, hüceyrələrin bölünməsinin qarşısını alır. Buna görə də şiş xəstəliklərinin müalicəsində ondan istifadə olunur.

İndolperedin alkaloidləri: Harmin və harmalin üzərrik (*Peganum harmala* L.) bitkisinin tərkibində çox olur. Harmin parkinson xəstəliyinin müalicəsində istifadə olunur.

Pilokarpin qrup alkaloidlər: Pilokarpin, izopilokarpin, pilokarpidin və pilozin atropinin antoqonistidirlər. Onlar parasimpatik sinirlərin uclarını qıcıqlandırır, selik ifrazını artırır, bəbəyi sıxır və bağırsaq zəhərlərinin tonusunu qaldırır.

Vitaminlər

Vitaminlər insan və heyvan orqanizmi üçün çox vacib maddələrdir. Onların çatışmaması hipovitaminoz və avitaminozlara səbəb ola bilər. Vitaminlər 2 qrupa: suda həll

olanlar (B və C) və yağda həll olanlara (A,D,E) bölünürlər.

Bitki orqanizmində A vitamininə yalnız provitamin şəklində təsadüf olunur. B və C vitaminləri isə demək olar ki, bütün bitkilərdə vardır.

A vitamini: Bitkilərdə karotinoidlər şəklində olur, sonradan qaraciyərdə karotinazanın təsiri ilə vitamin A-ya çevrilir (bir molekul β karotin 2 molekul A vitamini, α və γ karotinlər bir molekul A vitamini əmələ gətirə bilir).

Cəfəri (26 mq%), zəncirotu (17 mq%), kasnı (15 mq%), yerkökü (8 mq%), ispanaq (6,5 mq%) və itburnu (5 mq%) bitkiləri A vitamini ilə zəngindir.

B vitamin qrupu: B₁ vitamini (anevrin) kokarboksilazanın koenzimidir. Buğda cücərtilərində 1,9-2,7 mq%, yaşıl noxudda 0,2 mq% B₁ vitamini olur. B₁ vitamininin çatışmaması karbohidrat və yağ mübadiləsinin pozulmasına, sinir sistemi xəstəliklərinə səbəb olur. Yaşlı adamın bu vitaminə gündəlik tələbatı 1-2 mq-dır.

B₂ vitamini (ribo- və laktoflavin) orqanizmdə laktoflavon fosfat turşusuna çevrilir. Buğda cücərtilərində 0,6 mq%, soya ununda 0,8 mq%, lobyada 0,1 mq%, qozda 0,2-0,45 mq% B₂ vitamini olur. Bu vitamin karbohidrat mübadiləsində oksidləşmə reaksiyalarını kataliz edən fermentin tərkibinə daxildir. Yaşlı insanın B₂ vitamininə gündəlik tələbatı 2-4 mq-dır.

B₃, B₄, B₅ vitaminləri çatışmadıqda böyümə və inkişafın ləngiməsi nəzərə çarpır. B₆ (piridoksin) vitamini də koenzim funksiyaları daşıyır.

C vitamini (Askorbin turşusu): C vitamini bitkilər aləmində geniş yayılmışdır. Bu vitamin çatışmamazlığı nəticəsində stomatit və sinqa xəstəliyi əmələ gəlir. Tez oksidləşir, dehidroaskorbin turşusuna çevrilir. Bitkilərdə C vitamininin toplanması bitkinin yaşından, ekoloji faktorlardan,

fəsilərdən asılıdır. İtburnuda 300-600 mq%, çiyələkdə 40 mq%, limonda 50 mq%, almada 2-20 mq% C vitamini olur. İnsanın bu vitaminə gündəlik tələbatı 25-50 mq-dır.

D vitamin kompleksi: Hazırda belə hesab olunur ki, D vitaminlərindən D₂-erqosterinin törəməsidir. Qalanları isə (D₃, D₄, D₅) dihidroerqosterinin törəmələri hesab olunur. D vitamini kalsium və fosfat mübadiləsini tənzim edir.

E vitamini (tokoferol): Bitkilərdə çox yayılıb və üç forması məlumdur: α , β , γ -tokoferol. Qarğıdalı toxumlarından alınan yağda 520 mq% tokoferol vardır. E vitamininin çatışmaması cinsi vəzilərin fəaliyyətinin pozulmasına səbəb olur.

F vitamini kompleksi: Linolen və linol turşularını F vitamini kimi adlandırırlar. Bunlar ən çox günəbaxan yağında olur. Dərinin xəstəlikləri və hətta nekrozlar bu vitamin çatmayanda artır.

H vitamini (biotin): H vitamini bir qrup vitaminlərə aiddir. 2 izomer formada: α - və β -biotin şəklində mövcud olub, suda yaxşı həll olur. Kartofun tərkibində biotin çoxdur.

K vitamin kompleksi: K₁ və K₂ vitaminləri məlumdur. K₁ vitamini xardal, kələm, gicitkən və pomidor bitkilərinin tərkibində çox olur. K₂ vitamini isə balıq ununun tərkibində aşkar olunmuşdur. K vitamini kompleksi bağırsağ çöpləri [*Bacterium (Escherichia) coli*] tərəfindən də sintez oluna bilər. Yaşlı adamın K vitamininə gündəlik tələbatı 1 mq-dır.

Biohormonlar

Yalnız bitki orqanizmində olan hormonlar auksin A, auksin B və hetero auksindir. Bu maddələr bütün bitkilərin tərkibində rast gəlinə də heyvan orqanizmi üçün

əhəmiyyəti hələ məlum deyil.

Fitohormonlar həm də heyvan orqanizmində karbohidrat mübadiləsinə təsir göstərən maddələrdir. Onlar qlikokininlər olub, qvanidinin törəmələridir. Bu hormonlara dərman çəpişotu (*Galega officinalis* L.) bitkisinin tərkibində çox rast gəlinir. Bitkilərdə tireoid vəzinin fəaliyyətini stimullaşdıran (tireokininlər) və ya tormozlayan (tireostazinlər) maddələr də vardır. Tireokininlər yerkökü və kələm bitkisində, tireostazinlər isə vələmirdə olur. Bu maddələr yod mübadiləsində iştirak edirlər.

Fermentlər (enzimlər)

Fermentlər (enzimlər) bitki orqanizmində kimyəvi reaksiyalarda bu və ya digər dərəcədə iştirak edən maddələrdir. Bunlar qeyri-üzvi katalizatorlardan ancaq canlı hüceyrələrdə əmələ gəlmələri ilə fərqlənilir.

Hər ferment apoferment və kofermentdən ibarətdir. Lakin onlar ayrı-ayrılıqda aktiv deyillər, kompleks halda-holoferment şəklində fəaliyyət göstərilir. Lipazalar istisna olmaqla bütün fermentlər suda yaxşı həll olur. Onların aktivliyi pH-dan, temperaturdan asılıdır.

ÜRƏK-DAMAR SİSTEMİNİN XƏSTƏLİKLƏRİNDƏ İSTİFADƏ OLUNAN DƏRMAN BİTKİLƏRİ

Yaz xoruzgülü-*Adonis vernalis* L.-Адонис (горичвет, черногорка)

Fəsilə: Qaymaqçıçəyikimilər-*Ranunculaceae*

Botaniki təsviri: Yaz xoruzgülü dikqalxan, az budaqlanan gövdəyə malik, çoxillik ot bitkisidir. Yarpaqları bölümlüdürlər. Gövdənin orta hissəsində yerləşən yarpaqların saplağı gövdəni yarım əhatə edən qın əmələ gətirir. Tac narıncı-sarı, parıltılıdır, 15-20 ədəd uzunsov ləçəkdən təşkil olunub. Kasa yarpaqları 5 ədəddir və üzəri tükcüklüdür; erkəkciik və dişicikləri çoxdur. Meyvəsi calov meyvədir. Bitki erkən yazda çiçəkləyir. Zəhərli bitkidir!

Yayılması: Azərbaycanda arandan orta dağ qurşağına qədər hər yerdə yayılmışdır. Əsasən alaq bitkisi kimi təsadüf olunur.

İstifadə olunan hissəsi: Çiçəklərilə birlikdə yerüstü hissəsindən (*Herba Adonidis*) istifadə olunur.

Tərkibi: Tərkibində ürək qlikozidləri: adonidozid, adonivernoizid və simarin vardır.

Tətbiqi: Xoruzgülü ürək və damar xəstəliklərində (ürək zəifliyi, ürək nevrozu, ürəkdə piylənmə, Bazedov xəstəliyi və s.) istifadə olunur. Tac damarlarını genişləndirir, ağrıkəsici və sidikqovucu təsir göstərir.

İsti dəmləmə şəklində qəbul olunur. İki xörək qaşığı qurudulmuş bitkini bir stəkan suda dəmləyir, süzür, gündə 2-3 xörək qaşığı daxilə qəbul edilir. Ürək əzələlərinin zəifliyi vaxtı xoruzgülü bitkisinin yerüstü hissəsindən (*Herbae Adonidis vernalis*), sədov bitkisinin yerüstü hissəsindən (*Herbae Rutae*), nanə yarpağından (*Fol. Menthae piperitae*), dərman pişikotunun kökündən (*Rad. Valeria-*

nae) bərabər miqdarda götürüb qarışıq hazırlayıb və bu qarışıqdan 2 çay qaşığı bir stəkan qaynar suda 30 dəqiqə dəmləyib, gün ərzində onu qurtum-qurtum içmək məsləhət bilinir.

Miokard xəstəliyində xoruzgülü bitkisinin yerüstü hissəsindən (*Herbae Adonidis vernalis*), dərman pişikotunun kökündən (*Rad. Valerianae*) və bədrənc yarpağından (*Fol. Melissa*) qarışıq hazırlayıb, bu qarışıqdan bir xörək qaşığı götürüb, bir stəkan qaynar suda dəmləyib gün ərzində qurtum-qurtum içmək məsləhət bilinir.

Qaraciyər xəstəliyində, serrozda dərman xoruzgülünün yerüstü hissəsindən (*Herbae Adonidis vernalis*), qatırquyruğu bitkisinin yerüstü hissəsindən (*Herbae Equisetum*), boymadərənin yerüstü hissəsindən (*Herbae Millefolii*) qarışıq hazırlayıb, həmin qarışıqdan bir xörək qaşığı bir stəkan qaynar suda dəmləyib gündə 2 dəfə bir stəkan daxilə qəbul edilir. Müalicə həkim nəzarəti altında aparılmalıdır.

Şekil 1. Yaz xoruzgülü-*Adonis vernalis* L.

**Pashl üskükotu-*Digitalis ferruginea* L.-Наперстянка
ржавая
Fəsil: Keçiqulağıkimilər-*Scrophulariaceae***

Botaniki təsviri: Pashl üskükotu dikqalxan, budaqlanan gövdəyə malik, çoxillik və ya ikiillik ot bitkisidir. Birinci il ancaq kökətrafi rozet əmələ gətirir. Yarpaqların üst və alt səthi çılpaqdır, yalnız kənarlar tükcüklüdür. Gövdənin aşağı yarpaqları 6-12 sm uzunluğunda, 1,5-2 sm enində, uzunsov formalı, yuxarı yarpaqlarının uzunluğu isə 4-10 sm olub, oturaq və tam kənarlıdır. Gövdənin yuxarisına doğru yarpaqlar kiçilir. Çiçəklər gövdənin ucunda yerləşir və piramidal salxım əmələ gətirir. Salxımın oxu, çiçək altlıqları və çiçək kasacıqları sıx tükcüklüdür. İti ucluqlu, neştərşəkilli kasa yarpaqları 6-10 sm, tac isə 20-30 mm uzunluğunda olub, sarımtıl-boz rənglidir. Erkəkcikləri 4 ədəddir. Meyvə çoxtoxumlu qutucuqdur. Bitki yayda çiçəkləyir. Zəhərli bitkidir!!

Yayılması: Böyük Qafqazın qərbində, Naxçıvan MR-nın dağlıq ərazilərində, əsasən meşələrdə yayılmışdır.

İstifadə olunan hissəsi: Üskükotunun yarpaqlarından (*Follia Digitalis*) dərman kimi istifadə olunur.

Tərkibi: Tərkibində 0,1-1% A, B, C vitaminləri və diqilanid adlandırılan ürək qlikozidləri var.

Tətbiqi: Xalq təbabətində üskükotundan ürək-damar xəstəliklərində, astit, pnevmaniya, ondan hazırlanmış məlhəmdən dəri xəstəliklərində, qoturluqda və şiş xəstəliklərində istifadə olunur. Köklərindən hazırlanmış şirə Sibir yarası xəstəliyində geniş istifadə olunur. Terapevtik dozada üskükotu ürək fəaliyyəti pozğunluğunu qaydaya salır. Üskükotu preparatları ürək xəstəliklərində, ən çox isə sağ mədəciyn qüsurlarında istifadə olunur. Sol mədəciyn qüsurlarında isə bu preparat sistolaya təsir edir və

normal qan dövranını bərpa edir. Astit xəstəliyində 0,5-1 q üskükotu yarpağını 200 ml qaynar suda dəmləyib bir qaşiq gündə 2-4 dəfə daxilə qəbul olunur.

Üskükotu ilə müalicə ancaq həkim təyinatı və nəzarəti altında aparılmalıdır.

Şəkil 2. Pash üskükotu-*Digitalis ferruginea* L.

Adi əncir-*Ficus carica* L.-Инжир

Fəsilə: Tutkimilər-*Moraceae*

Botaniki təsviri: Adi əncir hündürlüyü 3-4 m-ə (bəzən 7-10 m-ə) çatan, qışda yarpaqlarını tökən qollu-budaqlı kol və ya ağac bitkisidir. Gövdənin qabığı açıq-boz rənglidir. Yarpaqları gövdə üzərində növbəli və ya qarşı-qarşıya düzülmüşdür. Alt tərəfdə olan yarpaqları bütöv, üst yarpaqları isə 3-5 dilimdən ibarət bölümlü olur. Yarpaqların üst tərəfi tünd yaşıl, alt tərəfi isə boz yaşıl rənglidir. Çiçəkləri girdə formalı, qapalı çiçək qrupuna toplanmışdır. Çiçəkləri bircinslidir. Meyvəsi avqust-sentyabr aylarında yetişir.

Yayılması: Azərbaycanın bir çox rayonlarında (Abşeron, Şamaxı, Göyçay, Gəncə, Lənkəran və s.) becərilir. Bu bitki 6 min il əvvəldən əkilib becərilən reliktd subtropik bitkidir. Əncir istiyə tələbkar, ancaq -18°C temperatura davamlı olub, müxtəlif torpaq tiplərində inkişaf edir. Bol və keyfiyyətli məhsul almaq üçün az gilli-qumlu torpaqda əkilib becərilir. Yüz ilə qədər yaşaya bilir.

İstifadə olunan hissəsi: Əncir bitkisinin yaş və quru meyvəsindən (*Fructus caricae*) istifadə olunur.

Tərkibi: Əncirin yetişmiş meyvəsində antosian qlikozidi-sambusanid, şəkərlər (qlikoza, fruktoza, saxaroza, arabinoza) nişasta, pektin maddələri, üzvi turşular, müxtəlif vitaminlər: karotin, B vitamini (0,08 mq%), B₂ vitamini (0,07 mq%), B₆ vitamini (0,32 mq%), PP vitamini (0,6 mq%), pantoten turşusu (0,4 mq%) və C vitamini müəyyən edilmişdir.

Tətbiqi: Əbu Əli İbn Sina 1150-1170-ci illərdə nəşr etdiyi ikicildli kitabında əncirin müalicəvi əhəmiyyətini geniş şərh edir. Eksperimental olaraq sübut olunmuşdur ki, qurudulmuş əncir yarpaqlarından və qabıqlarından

1:10 nisbətində hazırlanmış dəmləmələr, həmçinin yarpaqlarından və meyvələrindən alınan qətranın 0,1% spirtli qarışığı ürək fəaliyyətini artırmaq qabiliyyətinə malikdir.

Quru ənciri süddə qaynadaraq öskürəyə qarşı qəbul edirlər.

Xalq təbabətində əncirin yarpaqlarından, budaqlarının qabıqlarından sulu dəmləmə və bişirmə formasında, kal meyvələrinin südündən emulsiya şəklində, təzə yetişmiş meyvələrinin şirəsindən isə ürək xəstəliklərində və hipertoniya istifadə edilir. Meyvələrindən hazırlanmış doşab və mürəbbə ürək zəifliyində, qanazlığında orqanizmin ümumi zəifliyində qüvvətverici vasitə kimi işlədilir. Təzə dərilmiş əncir meyvələrini qovurub yuxugətirici vasitə kimi qəbul edirlər.

Əncirin quru yarpaqlarından çay dəmləyib bronxial astmada, böyrək xəstəliklərində sidikqovucu kimi, meyvələrini süddə bişirib ürəkbulanmasında qusma aktının qarşısını almaq üçün işlədirlər.

Əncirin suda pörtlədilmiş meyvələrini çibanyarasının üzərinə sarıyanda yaranı tez yetişdirir. Yarpaqlarının külü ilə inək yağından hazırlanmış məlhəm isə dəri yaralarının müalicəsində istifadə edilir.

Şəkil 3. Adi əncir-*Ficus carica* L.

Kolxid cili-*Carex colchica* Gay J.-Осока колхидская
Fəsilə: Cilkimilər-Cyperaceae

Botaniki təsviri: Kolxid cili sürünən gövdəli çoxillik ot bitkisidir. Sürünən gövdəsindən 20-25 sm hündürlüklü zoğlar ayrılır. Yarpaqlar xətti və ya neştəşəkilli olub, əsasından gövdəni əhatə edirlər. Çiçəklər bircinsli olub, sadə quruluşludur. Çiçəkyanlığı bir ədəd qəhvəyi pulcuqdan ibarətdir, erkək cinsli çiçəklərdə 3 erkəkcik, dişi cinsli çiçəklərdə 2 ağızcıqlı bir dişicik var. Meyvə birtoxumlu, uzunsov fındıqcadır. Bitki yayda çiçəkləyir.

Yayılması: Qobustanda qumlu ərazilərdə yayılıb.

İstifadə olunan hissəsi: Köklərindən istifadə (*Radix Arenariae*) olunur.

Tərkibi: Tərkibində efir yağları, qətran maddələri, saponin və nişasta vardır.

Tətbiqi: Kolxid cilinin kökləri zəif sekretolitik təsirə malikdir. Xalq təbabətində tərlədici, «qantəmizləyici», dəri xəstəliklərində, həm də revmatizm, podaqra, metro-rizm və qəbizlikdə istifadə olunur.

Qurudulmuş köklərindən 2 çay qaşığı götürüb 2 stəkan həcmində qaynar suda dəmləyib bir sutka ərzində qəbul edirlər.

Şəkil 4. Kolxid cili-*Carex colchica* Gay J.

Yapon soforası-*Sophora japonica* L.-Софора японская
Fəsilə: Kəpənəkçiçəyikimilər (Paxlakimilər)-*Papilionaceae* (*Fabaceae*)

Botaniki təsviri: Yapon soforası 25 m-ə qədər hündürlüyə qalxan, sıx şarformalı çətirə malik, yarpağını təkən ağac bitkisidir. Gövdəsinin qabığı boz, cavan zoqları isə yaşıl rəngdədir. Mürəkkəb quruluşlu yarpaqları təklələkvarı olub, üzərində 9-15 ədəd kiçik uzunsov yarpaqcıqları vardır. Yarpaqcıqların üst tərəfi tünd yaşıl, alt tərəfi isə mavi-yaşıl rəngdədir. Çiçəkləri ikicinsli, ləçəkyarpaqları sarımtıl-ağ rəngə çalır. Çiçəkləri süpürgə çiçək qrupuna toplanmışdır. Meyvələri 3-8 sm uzunluğunda paxladır. Hər paxlada yanlardan sıxılmış uzunsov, tünd qırmızı rəngli 6 ədəd toxum olur. Abşeron şəraitində iyul-avqust aylarında çiçək açır. Sentyabr-oktyabr aylarında meyvə verir.

Yapon soforası sıx çətirli ağac bitkisidir. Yarpaqları təklələkvarıdır, yarpaqcıqlar yumurtaşəkilli və ya ovalneştərsəkillidir. Üst tərəfdən tünd yaşıl, alt tərəfdən boz ağımtıldır, tükcüklüdür. Çiçəkləri sıx salxımlara toplanmışdır. Tac açıq sarı rəngdədir. Meyvəsi 6 sm-ə qədər uzunluğunda paxlameyvədir. Bitki yay aylarında çiçəkləyir.

Yayılması: Azərbaycanın düzən sahəsindən orta dağ qurşağınadək olan kənd və şəhərlərin yaşıllaşdırılmasında dekorativ bitki kimi əkilib becərilir.

İstifadə olunan hissəsi: Bitkinin açılmamış qönçələrindən və çiçəklərindən (*Flores Sophorae*) dərman kimi istifadə olunur.

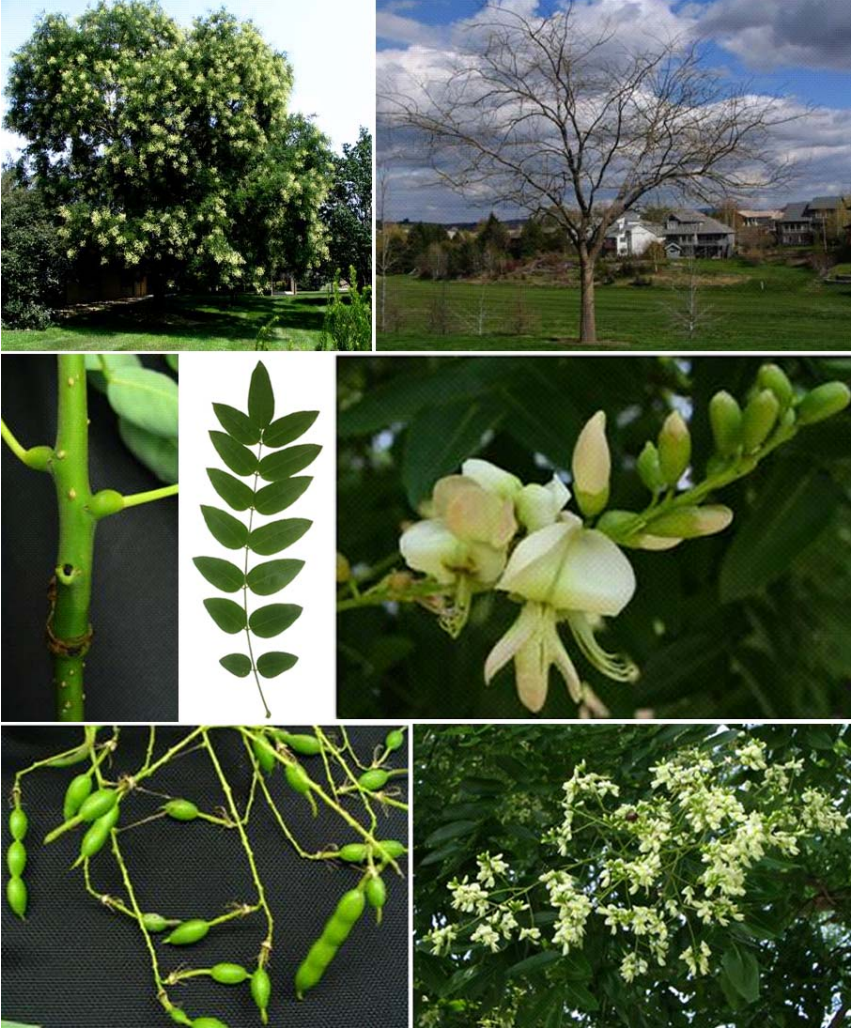
Tərkibi: Yapon soforasının yarpaqlarının tərkibində 12-17%, hətta 30% rutin, 1,75% aşı maddələri, 37%-ə qə-

dər C vitamini, qlikozidlər və alkaloidlər vardır.

Tətbiqi: Yapon soforasının tərkibində olan rutin müxtəlif mənşəli qanaxmaları dayandırmaq üçün istifadə olunan vasitədir. O, kapilyarların keçiriliyini və kövrəkliyini azaldır. Baş beyin, ürəyin, gözün torlu qişasının, qansızmaların, hipertoniyanın, diabetin, sepsisdə, revmatizmdə, toksiki mənşəli kapilyar qansızmaların müalicəsində istifadə olunur. Rutin C vitamini ilə birlikdə qəbul olunmalıdır.

Yapon soforası bütün xroniki xəstəliklərin, mədəbağırsaq, maddələr mübadiləsi, oynaq ağrılarında, xroniki yorğunluqda, immun sisteminin pozğunluğunda, allergik xəstəliklərdə, yuxusuzluqda geniş istifadə olunur. Bu məqsədlə soforanın meyvələrini əzib 2 xörək qaşığı 0,5 litr suda dəmləyib 14 gün müddətində isti və qaranlıq yerdə saxlayıb, gündə 3 dəfə 30 damcı yeməkdən 20 dəqiqə əvvəl daxilə qəbul edilir. Habelə soforanın meyvələrindən hazırlanmış tozdan 2 çay qaşığı götürüb, 1 stəkan qaynar suda 10-15 dəqiqə dəmləyib daxilə qəbul etdikdə tükün tökülməsinin qarşısı alınır.

Qönçələrindən hazırlanmış 0,2-0,5 q toz və ya həb gündə 3-4 dəfə daxilə qəbul olunur. Yaxud da 20 q çiçəyi 100 q 70⁰ spirtə 7 gün saxlayıb gündə 3 dəfə, hər dəfə 20-40 damcı daxilə qəbul edirlər.

Şekil 5. Yapon soforası-*Sophora japonica* L.

Beşyuvalı yemişan-*Crataegus pentagyna* L.-
Боярышник пятипестичный
Fəsilə: Gülçiçəyikimilər-*Rosaceae*

Botaniki təsviri: Yemişan 5-8 m hündürlükdə kol və ya ağac bitkisidir. Gövdəsi boz qabıqlı, 5-10 mm uzunluğunda nazik tikanlıdır. Yarpaqları yumurtaşəkilli 3-7 dilimlidir, qaidəsi pazşəkilli olub, üst tərəfi tünd-yaşıl rənglidir. Beş üzvlü, ağ ləçəkli, kiçik çiçəkləri var. Onlar bəzən tək-tək, adətən isə qalxanşəkilli çiçək qrupuna toplanır. Kasa yarpaqlarının xarici səthi tüklüdür, ucu sivridir. Ləçək yarpaqları 130-120 mm uzunluqda olub, rəngi ağdır. Meyvəsi yumrudur, yetişəndə rəngi qaralır, lət hissəsi qırmızıdır, 3-5 hamar çəyirdəyi var. Bitki may ayında çiçək açır, meyvələri sentyabr-oktyabr aylarında yetişir.

Yayılması: Azərbaycanca yabanı halda Samur-Dəvəçi ovalıqlarında, Böyük Qafqazda (Quba-Qusar rayonlarının meşəliklərində), Kiçik Qafqazda, Naxçıvan MR-ın Biçənək meşə massivində, Lənkəranın dağ meşəliklərində ovalıqdan başlayaraq orta dağ qurşağına kimi sahələrdə geniş yayılmışdır.

İstifadə olunan hissəsi: Təbabətdə beşyuvalı yemişan meyvəsindən (*Fructus Crataegi*) və çiçəklərlə birlikdə yığılmış yarpaqlarından (*Flores Crataegi cum foliis tot*) istifadə edilir. Dərman xammalı kimi yemişan meyvələrini yetişən zaman toplayır, kal və xarab olmuş meyvələri ayırır, meyvəsaplaqlarını kəsib atırlar.

Tərkibi: Çiçəklərinin və meyvələrinin tərkibində bir sıra müalicə əhəmiyyətli üzvi maddələr vardır. Bunlardan flavonoidləri (hiperozid, kversetin və s.), triterpen saponinləri, qəhvə və xlorogen turşuları, xolini, asetoxolini, trimetilamini, efir yağını, askorbin turşusunu (200-300 mq%) və s. gös-

tərmək olar. Yemişanın gövdə və budaqlarının qabıqlarında aşı maddələri, kumarin törəmələrindən eskulin və krategin müəyyən edilib.

Tətbiqi: Beşyuvallı yemişan ürək fəaliyyətini artırır, ürəkdöyünməsini sakitləşdirir, ürək nevrozunu və qan azlığını aradan qaldırır, qan təzyiqini aşağı salır, eyni zamanda yuxusuzluqda, aritmiyada da istifadə olunur. Bu zaman bir xörək qaşığı qurudulmuş yemişan çiçəyini 200 ml suda dəmləyib, gündə 2-3 dəfə, hər dəfə 80-100 ml yeməkdən əvvəl içirlər.

Yemişan həmçinin bir sıra fitoterapevtik qarışıqların tərkibinə daxildir. Ürəkdöyünmə, yuxusuzluğa qarşı 20,0 q qatırquyruğu (*Herb.Eguiseti*), 30,0 q qırxbuğum (*Herb. Polygonii avic.*), 50,0 q yemişan çiçəyi (*Flor.Crataegi*) qarışığından 10 qram 200 ml suda dəmləyib gündə 3-4 dəfə, hər dəfə 50-70 ml daxilə qəbul edirlər.

Yuxusuzluğa qarşı həm də 20,0 q bədrənc yarpağı (*Fol.Melissae*), 20,0 q yemişan çiçəyi (*Flor.Crataegi*), 30,0 q pişikotu kökü və kökümsovu (*Rhiz.Cum.Rad.Valeriana*), 30,0 q damotunun yerüstü hissəsi (*Herb.Leonuri*) qarışığından bir çay qaşığı götürüb qarışıq üzərinə 300 ml qaynar su töküb isti sulu dəmləmə hazırlayır, gündə 3 dəfə, hər dəfə 100-150 ml daxilə qəbul edilir.

Hipertoniyaya qarşı 25,0 q dovşankələminin yerüstü hissəsi (*Herb.Sedi acris*), 25,0 q ağ bağamburcun yarpaqları (*Fol.Visci albi*), 25,0 q yemişan meyvəsi (*Fruct.Crataegi*) qarışığından bir çay qaşığı götürüb qarışıq üzərinə 200 ml qaynar su töküb dəmləyir və gün ərzində qəbul edirlər (bir günlük norma).

Xroniki ürək çatışmamazlığında 25,0 q yemişan çiçəyi (*Flor.Crataegi*), yemişan yarpağı (*Fol.Crataegi*) və 25,0 q qızılşəbətın yerüstü hissəsi (*Herb.Virgaureae*) qarışığın-

dan 2 çay qaşığı götürüb qarışıq üzərinə 200 ml qaynar su töküb 10 dəqiqə dəmləyir və ekstraktdan gündə 2-3 dəfə, hər dəfə bir çay stəkanı daxilə qəbul edilir.

Şəkil 6. Beşyuvahlı yemişan-*Crataegus pentagyna* L.

Sarımsaq-*Allium sativum* L.-Чеснок
Fəsilə: Zənbəqimilər-*Liliaceae*

Botaniki təsviri: Sarımsaq mürəkkəb soğanaqlı, geniş becərilən bitkidir. Soğanağı 2-12 soğancıqdan ibarətdir. Soğancıqlar pulcuqşəkilli örtüklə örtülmüşdür. Soğanağı yumurtavarıdır, üzəri ağ rəngli pərdəciklə əhatə olunmuşdur. Yəüstü gövdəsinin uzunluğu bir m-ə çatır. Yarpaqları xətvəridir. Çiçəkləri xırda, ağımtıl rəngli olub, sferik çətir çiçək qrupu əmələ gətirir, çiçək qrupunun üzəri çiçəklər açmamışdan əvvəl pərdəşəkilli çiçəkaltlığı yarpaqları ilə örtülmüş olur. Çiçəkyanlığı yaşılımtıl ağdır, 6 sərbəst ləçəkdən təşkil olunub. Erkəkciqləri 6 ədəd, dişicik isə 3 ədəd olub, çiçək üzvləri 5 dairədə düzölmüşdür.

Yayılməsi: Azərbaycanın aran və dağ rayonlarında, xüsusən qumsal torpaqlarda qiymətli tərəvəz bitkisi kimi əkilib becərilir.

İstifadə olunan hissəsi: Soğanağından (*Bulbus Allii sativi*) istifadə olunur.

Tərkibi: Soğanağının tərkibində 0,1-0,3% efir yağı (alliisin) vardır. Bu efir yağı alliin qlikozidinin parçalanma məhsuludur. Bu yağ havanın oksigeni və allinoza fermentinin təsirindən ayrılır. Alliin suda həll olur və sarımsağın iyini vermir. Alliin isə suda həll olmur və spesifik iyə malikdir. Tərkibində həmçinin A, C, B qrupu vitaminlərinə rast gəlinir.

Tətbiqi: Mədə-bağırsaq sisteminin infeksiya xəstəliklərində daha çox istifadə olunur. Sarımsaq anormal bağırsaq florasını məhv edir, normal floranın isə inkişafına təkan verir. Efir yağının bir hissəsini ağciyərlər vasitəsilə xaric edir və ciyərlərdə toplanmış sekreti yumşaldıb onun xaric olunmasına imkan verir. Sarımsaq mədə şirəsi və öd ifrazını artırır, həzmi yaxşılaşdırır. Ondan ateroskleroz

xəstəliyində istifadə etmək məsləhətdir. Qan təzyiqini aşağı salır, ürək ritmini yavaşdır, periferik damarları genişləndirir. Artrit, revmatizm, mədəaltı vəzinin, dalağın, öd yollarının xəstəliklərində geniş istifadə olunur və müsbət effekt verir.

Sarımsağın bakterisid təsirindən qripin profilaktikasında istifadə edirlər. Pambıq tamponla sarımsaqdan hazırlanan sıyıq burun keçəcəyinə daxil edilərsə yuxarı tənəffüs yolları xəstəliklərinin qarşısı alınır. Yeməklə gündə 2-3 diş sarımsaq qəbul etməklə bronxit, hipertoniya, ateroskleroz, iştahasızlıq, mədə-bağırsaq xəstəlikləri ilə mübarizə aparmaq olar. 5-8 diş sarımsağı əzib bir stəkan suya qatır, bağırsaq qurdlarına qarşı imalə edirlər.

Şəkil 7. Sarımsaq-*Allium sativum* L.

**Rus qurucusı- *Gnaphalium rossicum* Kirp.-Сушеница
русская (Сушеница болотная)**

**Fəsilə: Mürəkkəbçiçəklilər (Astrakimilər)- *Compositae*
(*Asteraceae*)**

Botaniki təsviri: Rus qurucusı mil kök sisteminə malik 10-25 sm hündürlükdə birillik ot bitkisidir. Gövdə aşağıdan başlayaraq budaqlanır. Bütün yerüstü hissəsi tükərlə örtülü olduğu üçün boz rəngdədir. Yarpaqları gövdə üzərində növbə ilə düzülüşdür və uzunsov xəttvarıdır. Çiçək səbətləri çox xırda olub, sıx dəstələrdə budaqların ucunda toplanmışdır. Çiçəkləri açıq-sarı, ağ rənglidir. Çiçək səbəti xaricdən qəhvəyi rəngli, bir neçə qatda yerləşən, kənarları pərdəşəkilli yarpaqcıqlarla örtülüdür. Səbətin orta hissəsində yerləşən çiçəklər boruşəkilli və ikicinslidir. Kənarında yerləşənlər isə solğun sarımtıl rəngli diş çiçəklərdir. Meyvəsi bozumtul rəngli, kəkilli toxumcadır. Bitki iyun ayının ikinci yarısından başlayaraq avqustun sonuna kimi çiçəkləyir.

Yayılması: Azərbaycanın bütün regionlarında, rütubətli, subasmış çəmənliklərdə, çay kənarlarında, qurumuş bataqlıqlarda, eyni zamanda alağ bitkisi kimi əkin sahələrində yayılmışdır.

İstifadə olunan hissəsi: Müalicə məqsədilə quru, günəşli havada çiçəkləmə dövründə bitki kökü ilə birlikdə toplanılır. Sonra isə havası yaxşı dəyişilən kölgə yerdə qurudulur. Qurudulmuş xammal özünəməxsus zəif iyə malikdir.

Tərkibi: Rus qurucusunun tərkibində flavonoidlər, 30 mq% və bəzən daha çox karotin var. Bundan başqa tərkibində qətran maddələri (16%) və aşı maddələri (4 %-ə qədər) aşkar olunmuşdur.

Tətbiqi: Rus qurucası xalq təbabətində çox qədimlərdən vərəm, yanıq yaralarında, yaraların sağalmasında, mədə və 12 barmaq bağırsağın xoralarında, bağırsağın peristaltikasının artırılmasında, ürəyin ritminin tənzimlənməsində istifadə edilir. Xalq təbabətində rus qurucasının 50 qramını bir litr kətan yağına qatıb, bu qarışıqda isladılmış parçanı yanıq yerlərə qoyaraq müalicə edirlər. Yaraların tez sağalması üçün isə 50 qram qurucanı bir litr suda dəmləyib həmin yeri kompres edirlər.

Eyni zamanda rus qurucasını mədə köpünün müalicəsində də istifadə edirlər. Bu zaman onun zəif dazı (*Hypericum perforatum* L.) ilə qarışığı işlədilir. Rus qurucasından dəmlənmiş çay sinir sistemini sakitləşdirir, narahatlıq, qorxu hissini aradan qaldırır və ürək damar sisteminin spazmasının qarşısını alır.

Şəkil 8. Rus qurucası-*Gnaphalium rossicum* Kirp.

**May inciçiçəyi-*Convallaria majalis* L.-Ландыш
майский
Fəsilə: Zənbaqqimilər-*Liliaceae***

Botaniki təsviri: May inciçiçəyi uzun buğumalarına, sürünən kökümsova malik, çoxillik ot bitkisidir. Kökümsovun buğumlarında pulcuqşəkilli yarpaqlar yerləşir. Kökümsovun yeni şaxələri pulcuqşəkilli yarpaqların qoltuğundakı tumurcuqlardan inkişaf edir. Onlardan yerüstü yarpaqlar inkişaf edir. Yarpaqlarının hamısı uzunsov elipssəkilli, uzun saplaqlı olub, kökətrafıdırlar. Çiçək zoğu 2-3 ildən bir inkişaf edir və üzərində 3-5 ədəd pulcuqşəkilli yarpaq, bir ədəd pulcuqvarı neştərşəkilli yarpaq və 2 ədəd yaşıl yarpaq olur. Çiçəklər xırda, ağ, şarşəkilli və zəngşəkilli olub, birtərəfli salxım əmələ gətirir. Çiçəkyanlığı bitişik 6 ləçəkli, erkəkciklər 6 ədəd olub, çiçəkyanlığının əsasına bitişmişdir. Dışicik 3 yuvalı, üst yumurtalıqlıdır. Meyvəsi xırda şarşəkilli, qırmızı giləmeyvədir. Bitki yaz mövsümünün axırlarında çiçəkləyir.

Yayılması: May inciçiçəyi geniş areala malik polimorf bitki olduğundan forma dəyişiklikləri müxtəlif müəlliflər tərəfindən bəzən növ müxtəlifliyi, bəzən yarım növ, bəzən də müxtəlif növlər kimi qəbul edilir. May inciçiçəyi Azərbaycanın qərb rayonlarında, xüsusən Quba rayonunun dağ ətəklərində geniş yayılmışdır.

İstifadə olunan hissəsi: Dərman məqsədilə may inciçiçəyinin yarpaqlarından (*Fol.Convallariae*), çiçəklərindən (*Flor.Convallariae*), yaxud da yerüstü hissəsindən (*Herba Convallariae*) istifadə olunur. May inciçiçəyinin vegetativ və generativ orqanlarında alkaloid olduğu üçün zəhərlidir!!

Tərkibi: İnciçiçəyində 0,005% konvallatoksin steroid qlikozidi vardır. Bu qlikozid ürək qlikozidlərinə aiddir.

İnciçiçəyində həm də steroid konvalların və konvalların turşusu da aşkar olunmuşdur.

Tətbiqi: Xalq təbabətində inciçiçəyi çiçəklərindən klimakteriya və hamiləlik müddətində olan ürək nevrozunda, gərgin yorğunluğu aradan qaldırmaq üçün istifadə edirlər. Ürək xəstəliklərinin müalicəsi üçün aşağıdakı qaydada spirtli cövhər hazırlanır: dar ağızlı bankaya onun $\frac{3}{4}$ -ü qədər inciçiçəyi tökür, qalanını 90 % spirtlə doldurur, ağzını bağlayıb 2 həftə saxlayırlar. Sonra bu qarışığı süzür, filtirləyirlər. Alınan sarımtıl-şəffaf mayeni gündə 3 dəfə, 10-15 damcı daxilə qəbul edirlər. Əsəb xəstəliyi ilə əlaqədar ürəkdə ağrılar olduqda yarım xörək qaşığı damotunu yarım stəkan suda dəmləyib, buna 30-35 damcı inciçiçəyi cövhəri damızdırırlar. Yarım stəkan qarışığı 5 hissəyə bölüb, gün ərzində (4-5 saatdan bir 1 hissə) qəbul edirlər. Ürək-damar xəstəliklərində, əsasən ürək nevrozunda inciçiçəyinin çiçəklərindən (*Flor.Convallaria*), çobanyastığının çiçəyindən (*Flor.Matricaria chamomillae*), dərman pişikotunun kökündən (*Rad.Valeriana*), nanənin yarpağından (*Fol.Mentha piperitae*) bərabər miqdarda götürüb, xırdalayıb qarışdırır və bu qarışıqdan bir çay qaşığı götürüb bir stəkan qaynar suda 3 saat saxlayıb sonra qaynadıb soyudurlar. Bu dəmləmədən bir stəkan gündə bir neçə dəfə daxilə qəbul edilir. Ürək zəifliyi xəstəliyində inciçiçəyinin çiçəyini (*Flor.Convallaria*) 10 q, bədrəncin yarpağını (*Fol.Melissae*) 20 q, sədov bitkisinin yerüstü hissəsindən 30 qram götürüb qarışdırır və bu qarışıqdan bir xörək qaşığı bir stəkan soyuq suda 3 saat saxlayıb, 5 dəqiqə qaynadıb, 15 dəqiqə soyutduqdan sonra bir gün müddətində qurtum-qurtum içilir. Saponini təmizlənməmiş may inciçiçəyini mədə-bağırsaq, qaraciyər və böyrək xəstəlikləri olan xəstələrə qəbul etmək məsləhət bilinmir.

Şəkil 9. May inciçəyi-*Convallaria majalis* L.

Adi zəfəran-*Crocus sativus* L. -Шафран
Fəsilə: Süsənkimilər-*Iridaceae*

Botaniki təsviri: Zəfəran çoxillik soğanaqlı-yumru kökümsovlu bitkidir. Soğanağı torpağın altında yerləşir, ətlidir, üzəri qonur rəngli pulcuqlarla örtülüdür. Yarpaqları 6-9 ədəddir və onlar təpə tumurcuğundan inkişaf edirlər. Yarpaqlar nazik xətsəkilli, küt ucludurlar. Çiçəkləri 1-2 ədəd olur, iridirlər, bir-qatyanlıqlı ikicinslidirlər. Çiçəklər qısa ayaqcıq üzərində yerləşirlər. Tac 6 ədəd açıq bənövşəyi rəngli yarpaqcıqdan təşkil olunmuşdur. Erkək-ciklər 3 ədəddir, tozluqları 2 yuvalı olur. Yumurtalıq alt vəziyyətdədir, uzunsov, demək olar ki, silindrikdir və 3 yuvalıdır. Sütuncuq 10-11 sm uzunluqda olub, 3 ağızciqla qurtarır. Dişicik 3-3,5 sm uzunluqda qəhvəyi-qırmızı rəngdə olur.

Yayılması: Azərbaycanda zəfəranın 5 növünə təsadüf olunur. Ancaq bir növü becərilən adi zəfəran (*Crocus sativus*) Abşeronda geniş becərilir və təbabətdə də ancaq bu növdən istifadə olunur.

İstifadə olunan hissəsi: Dərman məqsədilə zəfəranın dişiciyindən (*Stigmata Croci*) istifadə olunur. Bitki çiçəkləyən zaman quru havalı gündə (günün ikinci yarısı) əllə toplanıb xüsusi quruducularda qurudulur. Qurumuş dişicik tez bir zamanda rəngini, aromasını və dadını dəyişir.

Tərkibi: Zəfəranın dişiciklərində boyaq maddələri (pikrokrosin, krosin və s.), karotinoidlər (likopin, karotin və zeaksantin) 0,34% efir yağı müəyyən edilmişdir. Efir yağının tərkibində pinen və sincol kimi terpenoidlər müəyyən edilmişdir. Bundan başqa bitkinin tərkibində 6,8 %-ə qədər piyli yağ, vitaminlər (tiamin və riboflavin), flavonoidlər (kempferol və izoramnetin) də tapılmışdır.

Yeni yığılmış dişiklərin tərkibində karotinoid mənşəli qlikozidlər, qurudulmuş dişiciyin tərkibində isə daha sadə quruluşlu qlikozidlər üstünlük təşkil edir.

Tətbiqi: Xalq təbabətində xüsusən Azərbaycanın rayonlarında yerli əhali zəfərandan çay dəmləyib, sinir sistemini və ürək ağrılarını sakitləşdirici vasitə kimi, böyrək xəstəliklərində, eyni zamanda, qaraciyərin iltihabında (sarılıqda) dərman kimi istifadə edirlər. Zəfəranı zəncəfil, hil və mixəklə bir yerdə çay kimi dəmləyib, əsəb sistemini sakitləşdirici vasitə kimi, sulu dəmləməsindən isə göz xəstəliyində iltihabı aradan qaldıran bakterisid dərman kimi istifadə edirlər. Əbu Əli İbn Sina insanlarda sürətli arıqlamanın qarşısını almaq üçün zəfərandan istifadə edib, müsbət nəticə əldə etmişdir. Zəfəranın dəmləməsi sidikqovucu, ağrıkəsici, sudurqa əleyhinə, stenokardiyada və ürəyin funksional dəyişikliklərində müsbət nəticə verir.

Şəkil 10. Adi zəfəran-*Crocus sativus* L.

TƏNƏFFÜS YOLLARI XƏSTƏLİKLƏRİNDƏ İSTİFADƏ OLUNAN DƏRMAN BITKİLƏRİ

**Meşə əməköməcisi-*Malva sylvestris* L.-Просвирник
лесной (Мальва)**

Fəsilə: Əməköməcikimilər-*Malvaceae*

Botaniki təsviri: Meşə əməköməcisi 30-100 sm hündürlükdə bir, iki, nadir hallarda çoxillik ot bitkisiyədir. Gövdəsi dikqalxan olub, zəif budaqlanır və üzəri seyrək tüklüdür. Yarpaqlar uzun saplaqlı, növbəli düzülüşlü, əsası ürəkşəkilli, kənarları mişardişlidir. Çiçəklər yarpaqların qoltuğunda dəstə ilə çıxan çiçək oxu üzərində əmələ gəlir. Yarıya qədər bölünmüş kasacıq 5 kasa yarpağından ibarətdir, bundan əlavə 3 uzunsov yumurtaşəkilli kasaaltlığı da var. Ləçəklər 5 ədəddir, açıq qırmızı-bənövşəyi rənglidirlər. Erkəkçiklər çoxdur, əsas hissədə birləşib boru əmələ gətirirlər. Dişikik çoxsaylı meyvə yarpaqlarından formalaşır. Meyvə yarpaqları çoxyuvalı üst yumurtalığı əmələ gətirirlər. Hər yuvada bir yumurtacıq olur. Meyvə çoxtoxumludur və xırda meyvəciklərə parçalanır. May, iyun aylarında çiçəkləyir, iyul, sentyabr aylarında meyvə verir.

Yayılması: Azərbaycanın bütün ərazilərində əkin yerlərində, bostanlarda yayılmışdır.

İstifadə olunan hissəsi: dərman bitkisi kimi kölgə yerlərdə qurudulmuş yarpaqları (*Fol.Malvae*) və çiçəkləri (*Flor.Malvae*) toplanılır. Bu bitki dərman bitkisi, qida və rəngverici bitki kimi istifadə olunur.

Tərkibi: Yarpaq və çiçəklərində selik vardır. Çiçəkləri antosian qlikozidi olan malvinə malikdirlər. Bitki «C» vitamini və karotinlə zəngindir.

Tətbiqi: Meşə əməköməcisi bronxial sekreti yumşaldır, öskürəkdə, səs batdıqda, badamcıqların iltihabında

istifadə olunur. Xaricə isə ağız boşluğunda iltihabi proseslərdə qarqara etmək üçün istifadə olunur.

2 çay qaşığı xırdalanmış yarpağı 1 stəkan soyuq suda 3-5 saat saxlayır, süzür və qurtum-qurtum içirlər (gündə 1-2 doza qəbul olunur). Çiçəklərindən isə isti həlim hazırlamaq üçün bir çimdik qurudulub xırdalanmış çiçəyi bir stəkan qaynar suya tökür, 10 dəqiqə sonra isti halda bir neçə dəfəyə içirlər.

Qarqara üçün isə 2 çimdik qurudulmuş çiçəyi bir stəkan qaynar suya töküb dəmləyir, sonra ondan istifadə edirlər.

Meşə əməköməcisi həmçinin bir sıra fitoterapevtik qarışıqların da tərkibinə daxildir. Tənəffüs yollarının xəstəliklərində 10,0 q sığırquyruğu çiçəyi (*Flor. Verbasci*), 10,0 q meşə əməköməcisi çiçəyi (*Flor. Malvae*), 10,0 q bəlğəmotu yarpağı (*Fol. Althaeae*), 10,0 q dəvədabanı yarpağı (*Fol. Farfarae*), 10,0 q kəklikotunun yerüstü hissəsi (*Herb. Thymi*), 5,0 q xırda zirə meyvəsi (toxumu) (*Fruct. Carvi*), 10,0 q gülxətmi kökü (*Rad. Alceae*), 25,0 q biyan kökü və kökümsovu (*Rhiz. cum Rad. Glycyrrhisi*) qarışığından bir çay qaşığının üzərinə 200 ml qaynar su töküb isti sulu dəmləmə hazırlayır, gündə 3-5 dəfə hər dəfə 50-60 ml daxilə qəbul edirlər.

Öskürəyi müalicə etmək üçün isə 10,0 q gülxətmi çiçəyi (*Flor. Alceae*), 10,0 q meşə əməköməcisi çiçəyi (*Flor. Malvae* sitv.), 10,0 q sığırquyruğu çiçəyi (*Flor. Verbasci*) qarışığını hazırlayırlar. Bir çay qaşığı qarışıq üzərinə 200 ml qaynar su töküb çay kimi dəmləyərək süzülür, gün ərzində 1-2 stəkan daxilə qəbul edirlər.

Bronxit xəstəliklərində isə 20,0 q meşə əməköməcisi yarpağı (*Fol. Malvae*), 20,0 q sürvə yarpağı (*Fol. Salviae*), 20,0 q böyük bağayarpağı yarpağı (*Fol. Plantaginis maj.*),

30,0 q qara gəndəlaş çiçəyi (*Flor.Sambuci nigri*), 20,0 q xırda zirə meyvəsi (toxumu) (*Fruct.Carvi*) qarışığını hazırlayır, 1 xörək qaşığı qarışıq üzərinə 400 ml qaynar su tökərək isti sulu dəmləmə hazırlayır, gündə 3 dəfə hər dəfə 50-60 ml daxilə qəbul edirlər.

Şəkil 11. Meşə əməköməcisi -*Malva sylvestris* L.

**Dərman bulaqotu-*Veronica officinalis* L.-Вероника
лекарственная
Fəsil: Keçiqulağıkimilər-*Scrophulariaceae***

Botaniki təsviri: Dərman bulaqotu 10-30 sm hündürlükdə, kökümsovlu, sürünən gövdəli üzəri tüküklərlə örtülü çoxillik ot bitkisidir. Yarpaqları tərsinə və ya enli yumurtaşəkilli, qısa saplaqlı, kənarları dişlidir. Çiçəkləri salxım çiçək qrupuna toplanmışdır. Kasacıq 4 kasa yarpağından ibarətdir. Tac dördləçəkli, mavi rəngli, ziqomorflub, əsas hissəsi boru əmələ gətirir. Erkəkçikləri 2 ədəddir. Dışicik 2 meyvə yarpağından əmələ gəlib, yumurtalıq üst vəziyyətdədir və ikiyüvalıdır. Meyvə ikiyüvalı çoxtoxumlu qutucuqdur. Yazın ikinci yarısı və ya yayda çiçəkləyir.

Yayılması: Böyük Qafqazda (Quba), Lənkəranda, Kiçik Qafqazın şimalında orta dağ qurşağından yuxarı dağ qurşağına qədər yayılmışdır.

İstifadə olunan hissəsi: Bitkinin yerüstü hissəsindən (*Herba Veronicae*) və çiçəyindən (*Flor. Veronica*) istifadə olunur.

Tərkibi: Tərkibində saponinlər, aukubin qlikozidi, taninlər vardır.

Tətbiqi: Mədə-bağırsaq xəstəliklərində, mədə xorasında, mədə pozğunluğunda, qan təzyiqinin nizamlanmasında, yuxusuzluqda, əsəb sisteminin sakitləşdirilməsində, dərinin müxtəlif xəstəliklərində, quduz heyvanların dişləməsində və s. xəstəliklər zamanı geniş istifadə olunur. Mədə-bağırsaq pozğunluğunda və iştahasızlıqda bir çay qaşığı bulaqotu bitkisinin yerüstü hissəsindən götürüb bir stəkan qaynar suda dəmləyib 12 saat saxladıqdan sonra gündə 1-2 stəkan qurtum-qurtum daxilə qəbul edilir.

Allergiya əleyhinə bir çay qaşığı bulaqotunun yerüstü

hissəsindən (*Herb. Veronicae*), üçrəng bənövşənin yerüstü hissəsindən (*Herb. Viola*) bir stəkan qaynar suda dəmləyib gündə 4 dəfə yeməkdən sonra bir stəkan daxilə qəbul edilir. Dərinin müxtəlif xəstəliklərində bulaqotu bitkisinədən alınmış 250 ml şirəni 90%-li 250 ml spirtlə qarışdırıb, 10 sutka saxlayıb, filtirdən süzüb 10 q vanillə qarışdırıb və alınan məlhəmlə dərinin xəstə nahiyələrini müalicə edirlər.

Bulaqotu bəlgəmgətirici və sinəyumşaldıcı təsirə malikdir. Yuxarı tənəffüs yollarının xəstəliklərində ondan istifadə olunur. Bir xörək qaşığı qurudulub xırdalanmış otunu 2 stəkan suda dəmləyib, gün ərzində içirlər. Bronxların xəstəliklərində aşağıdakı kimi qarışıq hazırlanır: 10 q böyük bağayarpağı (*Herbae Plantaginis*), 30 q bulaqotu (*Herbae Veronica*), 5 q südotu kökləri (*Rad. Polygalae major*), 40 q üçrəng bənövşə (*Herb. Violae tricoloris*) qarışığını hazırlayır, 1 xörək qaşığı qarışıq üzərinə 200 ml soyuq su tökür, 2 saat müddətinə qaynadır və gün ərzində bir neçə dəfə daxilə qəbul edilir.

Şəkil 12. Dərman bulaqotu-*Veronica officinalis* L.

Dərman sabunotu-*Saponaria officinalis* L.-

Мыльнянка лекарственная

Fəsil: Qərənfilkimilər-*Caryophyllaceae*

Botaniki təsviri: Dərman sabunotu yoğun, qırmızımtıl köklü, 50-80 sm hündürlükdə çoxillik ot bitkisidir. Gövdəsi dikdurandır. Yarpaqları gövdə üzərində qarşı-qarşıya düzölmüşdür, uzunsov-neştərvarı formaya malik, tam kənarlı, qısa saplaqlıdırlar. Ən yuxarı yarpaqların qoltuğunda çiçəkləri yerləşir. Kasacıq 5 kasa yarpağından təşkil olunub. Kasa yarpaqları bitişib 2 sm uzunluqlu boru əmələ gətirirlər. Tac beşləçəkli, ağ və ya açıq-çəhrayı rənglidir. Erkəkcikləri 10 ədəddir. Dışicik 4 meyvə yarpağından təşkil olunub, üst vəziyyətdədir, biryuvalıdır. Meyvəsi uzunsov qutucuqdur, toxumları qırmızı-qonur rənglidir. Bitki yayda çiçəkləyir.

Yayılması: Azərbaycanda Kiçik Qafqazın şimalında, əsasən Gədəbəy rayonunun Qaladərə kəndində, Daşkəsən rayonunun orta dağ qurşağında yayılmışdır. Dekorativ bitki kimi bir çox rayonlarda əkilib becərilir.

İstifadə olunan hissəsi: Tibbdə köklərindən (*Rad. Saponariae*) istifadə olunur.

Tərkibi: Tərkibində 5% saponinlər, saporubinlər və saponin turşusu vardır.

Tətbiqi: Dərman sabunotu bronxial sekreti yumşaldır, sidikqovucu, işlədici və tərlədici təsirə malikdir. Dəri xəstəliklərində, bronxidlərdə istifadə olunur. Xalq təbabətində sabunotu revmatizmdə, podaqrada, qaraciyər və öd kisəsi xəstəliklərində istifadə olunur.

Bronxial sekreti yumşaldıb xaricə buraxmaq və mədə şirəsinin ifrazını aktivləşdirmək üçün biyan kökü (*Rad. Glycirrhizae*) 10 q, zəncirotunun kökü (*Rad. Taraxaci*) 10 q, sabunotunun kökü (*Rad. Saponariae*) 20 q, boyaqotunun

kökü (*Rad.Rubi tinctorii*) 30 q qarışdırıb, qarışıqdan bir xörək qaşığı götürüb bir stəkan qaynar suda 15 dəqiqə dəmləyib gün ərzində 2-3 stəkan daxilə qəbul edilir.

Bazedov xəstəliyində sabunotunun kökündən (*Rad. Saponariae*), şirin biyanın kökündən (*Rad.Glycyrrhizae*) və boyaqotunun kökündən (*Rad.Rubia tinctorii*) bərabər miqdarda götürüb qarışıq hazırlayır və bu qarışıqdan bir xörək qaşığını bir stəkan suda dəmləyib səhər yeməyindən əvvəl 1-2 stəkan daxilə qəbul edilir.

Üyüdüüb toz halına salınmış kökündən bir çay qaşığı götürüb bir stəkan soyuq suda 8 saat saxlayır, süzür, gün ərzində daxilə qəbul edirlər.

Bağırsaq keçməməzliyində yumşaldıcı imalə etmək üçün dərman sabunotunun kökü (*Rad.Saponariae*), zəncirotunun kökü (*Rad.Taraxaci*), çobanyastığı bitkisinin (*Flor.Matricaria chamomillae*) çiçəkləri qarışdırılır, ondan 2 xörək qaşığı götürüb üzərinə 0,5 litr qaynar su tökür, 6 saat dəmləyir və imalə edirlər. Uzun müddət və böyük dozada qəbul edilməsi qusmaya səbəb ola bilər.

Şəkil 13. Dərman sabunotu-*Saponaria officinalis* L.

Adi heyva-Cydonia oblonga Mill.-Айва

обыкновенная

Fəsilə: Gülçiçəyikimilər-Rosaceae

Botaniki təsviri: Adi heyva 5-8 m hündürlükdə ağac və ya kol bitkisidir. Cavan zoğları əvvəlcə sıx tüklü olur, sonra çılpəqlaşır. Yarpaqları formasına görə yumurtaşəkilli, dəyirmi, tək-tək hallarda ellipsşəkilli, alt tərəfi sıxtüklü, 5-15 sm uzunluğunda, 5-8 sm enində qısa saplaqlı növbəli düzüləndir. Çiçəkləri cavan zoğların üzərində tək-tək yerləşir. Kasa yarpaqları 5 ədəd olub, üzəri sıx tüklüdür. Tac yarpaqları 2-3 sm uzunluğunda yumurtaşəkilli, solğun çəhrayı rəngdə olub, 5 ədəddir. Erkəkcikləri 20-ə qədərdir, dişiciyi 5 meyvə yarpağından əmələ gəlmişdir. Meyvələri armud və ya şarşəkillidir. Yetişməmiş meyvəsinin üzəri sıx keçətüklü olur, yetişdikdə isə çılpəqlaşır. Rəngi sarı olub, bəzən isə kənarları qırmızı rəngə çalır. Yabanı sortlarında meyvənin çəkisi 200, mədəni sortlarında isə 1000 qrama çatır. Meyvələri şirin və ya turşacırin olur. Xoşa gələn iyi və dadı vardır. Toxumları şabalıdı rəngdə olub, üzəri sürüşkən seliklə örtülüdür. Azərbaycan şəraitində may ayında çiçəkləyir, meyvəsi sentyabr-oktyabr aylarında yetişir.

Yayılması: Təbii halda Böyük Qafqazın Samur-Dəvəçi ovalığı, şərq və qərb rayonları, Kiçik Qafqazın mərkəzi və şimal hissəsi, Lənkəran bölgəsində əzgil və yemişan bitkiləri ilə qruplaşaraq meşəaltı bitkiliyi əmələ gətirir. Azərbaycanın bütün bölgələrində orta dağ qurşağınadək olan ərazilərdə əkilib becərilir.

Tərkibi: Toxum qişasında 20% selik, 0,4% sianogen qlikozidi (amiqdalin) vardır. Selik metil uran turşusu və ksilozadan ibarətdir.

Tətbiqi: Heyvanın meyvəsi büzücü xüsusiyyətə malik-

dir. Xalq təbabətində ondan sidikqovucu, qankəsici kimi istifadə olunur. Yarpağından hazırlanmış dəmləmə mədəbağırısağın iltihabı xəstəliklərində, qabığından hazırlanmış bişirmədən ağız boşluğunun qanaxmalarında istifadə olunur.

Heyva toxumları tənəffüs yollarının iltihabında, bronxitdə bəlgəmgətirici maddə kimi istifadə olunur.

Eyni zamanda, heyva toxumlarından alınmış selik həzm sistemi üçün də çox faydalı hesab olunur. Bu zaman bir çay qaşığı heyva toxumunu (amiqdalinin ekstrakta keçməməsi üçün toxumlar bütöv olmalıdır) 200 ml isti suya töküüb, 20-30 dəqiqədən bir tez-tez qarışdırıb və sonra süzülür. Gündə 3-4 dəfə, hər dəfə 50-60 ml yeməkdən sonra isti halda qurtum-qurtum daxilə qəbul edilir.

Böyrək xəstəliklərində və sidikqovucu kimi heyvanın toxumundan (*Sem. Cydonia*), ardıcın meyvəsindən (*Fruct. Juniperi*), itburnu meyvəsindən (*Fruct. Rasae*) bərabər nisbətdə götürüb ondan bir xörək qaşığı bir stəkan soyuq suda 6 saat saxlayıb, sonra 15 dəqiqə qaynadıb bu dəmləmədən gündə bir neçə dəfə bir stəkan daxilə qəbul edilir.

Şekil 14. Adi heyva-*Cydonia oblonga* Mill.

**Adi qaraqınıq-*Origanum vulgare* L.-Душица
обыкновенная
Fəsilə: Dodaqçiçəyikimilər (Dalmazkimilər)-
*Labiatae (Lamiaceae)***

Botaniki təsviri: Adi qaraqınıq 30-60 sm hündürlükdə çoxillik ot bitkisidir, əyri və ya üfqi istiqamətdə uzanmış kökümsova malikdir. Gövdənin en kəsiyi dördküncü, yuxarıdan budaqlanandır. Xırda, qarşı-qarşıya düzülmüş, uzunsov yumurtaşəkilli yarpaqları vardır. Yarpaqların qoltuğunda yerləşən çiçəkləri, sünbül, süpürgə çiçək qrupu əmələ gətirirlər. Çiçəkaltlığı tünd-qırmızı rəngli olub, kasacıqdan uzundur. Kasacıq boruşəkilli, beşdişli, tac açıq qırmızı, ikidodaqlıdır. Üst dodaq tam kənarlı, alt dodaq üçdilimlidir. Erkəkçiklər 4 ədəddir, onlardan 2-si daha uzundur. Meyvəsi 4 findıqcadan ibarətdir. Bitki iyun ayından avqusta kimi çiçəkləyir, meyvələri avqust-sentyabr aylarında yetişir.

Yayılması: Azərbaycanın düzən ərazilərindən subalp qurşağına kimi bütün regionlarda yayılmışdır. Onlara, əsasən meşə kənarlarında, quru meşə açıqlıqlarında, kolluq və çəmənliklərdə, bağlarda rast gəlmək olur.

İstifadə olunan hissəsi: Çiçəkləmə dövründə toplanmış bitkinin yerüstü hissəsindən (*Herba Origani*) dərman məqsədilə istifadə olunur.

Tərkibi: Tərkibində 0,5-1,5% efir yağı, 8% taninlər, aşı maddələri vardır. Efir yağında 20% timol, karbakrol, tuyol, diperten və terpinen vardır.

Tətbiqi: Kəskin və xroniki bronxitdə qaraqınıq öskürəyi sakitləşdirir. Bundan başqa mədə-bağırsaq spazmlarında, iştahasızlıqda, qaraciyər xəstəliklərində istifadə olunur. Qaraqınıqdan dəmlənmiş çay güclü tərlədicidir.

2 çay qaşığı qurudulmuş otunu 2 stəkan suda dəmləyib

(bir günlük doza) daxilə qəbul edirlər.

Yaraların yuyulması üçün və ekzemada 100-200 q qurudulmuş otu 2-3 litr suda dəmləyib, qarışıqla vanna edirlər. Qaraqınıq həm də bir sıra fitoterapevtik qarışıqların tərkibinə daxildir.

Tərlədici və hərarətsalıcı maddə kimi 15,0 q moruq meyvəsi (*Fruct.Rubi idaei*), 15,0 q cökə çiçəyi (*Flor.Tiliae*), 15,0 q yatıqqanqalın yerüstü hissəsi (*Herb.Bideni trip.*), 15,0 q qaraqınıq (*Herb.Origani*), 10,0 q novruzçiçəyi otu və kökü (*Herb.cum Rad.Primulae*), 10,0 q qara gəndəlaş çiçəyi (*Flor.Sambuci nigri*), 20,0 q atpıtrağı kökü (*Rad.Arc-tium*) qarışığından 10 qram götürüb 200 ml suda dəmləyir, alınan ekstraktıdan gündə 3-4 dəfə, hər dəfə 80-100 ml isti halda yeməkdən sonra daxilə qəbul edilir.

Bəlgəmgətirici kimi 10,0 q qaraqınıq otu (*Herb.Origani*), 20,0 q dəvədabanı yarpağı (*Fol.Tussilago*), 20,0 gül-xətmi kökü (*Rad.Alceae*) qarışığından 2 çay qaşığı götürüb üzərinə 200 ml qaynar su töküb dəmləyir, gündə 3-4 dəfə hər dəfə 100 ml qəbul edilir.

Şəkil 15. Adi qaraqınıq-*Origanum vulgare* L.

Diş dişqurtduyan-*Ammi visnaga* L.-Амми зубная
Fəsilə: Kərəvüzkimilər (Çətirçiçəkkimilər)-*Apiaceae*
(*Umbelliferae*)

Botaniki təsviri: Diş dişqurtduyan iyşəkili, oduncaqlaşmış, yoğun kökə malik, ikiillik (bəzən birillik) ot bitkisidir. Gövdəsi dikqalxan, şırımlı, dördkünc, 100-120 sm hündürlükdə olub, yuxarıdan budaqlanandır. Oturaq yarpaqları gövdə üzərində növbəli düzülür, boz-yaşıl rəngli, ikiqat-üçqat lələkvarı bölümlüdürlər. Xoşagəlməz iyli, xırda, ağ çiçəkləri var. Diametri 10-15 sm-ə çatan 100-ə qədər şüalı mürəkkəb çətir əmələ gətirirlər. Meyvəsi 2 mm uzunluğunda olan ikipaylı toxumcadır. Bitki iyun-avqust aylarında çiçəkləyir, avqust-sentyabrda meyvə verir.

Yayılması: Azərbaycanda Samur-Dəvəçi ovalığında, Xəzərin kənarlarında, Lənkəran ovalığında, Kiçik və Böyük Qafqazın orta dağ qurşağında, Şirvan-Salyan düzlərində bu bitkiyə çox təsadüf olunur.

İstifadə olunan hissəsi: Diş dişqurtduyanın meyvələrindən (*Fruct. Ammi visnagae*) istifadə olunur. Meyvələr yetişməyə az qalmış toplanır, açıq quru havada qurudulur.

Tərkibi: Tərkibində furanoxromonun bir sıra törəmələri, 1% kellin, visnaqin, kellol, amiol, samidin, vienadin, akosetin və s. vardır. Tərkibi şəkər, fitosterol, mineral duzlar, efir yağları və s. maddələrlə də zəngindir.

Tətbiqi: Elmi təbabətdə diş dişqurtduyan bitkisinin meyvələrindən alınan kellindən «*Kellinium*» preparatı hazırlayıb spazmolitik dərman kimi stenokardiya, hipertoniya, sidik və öd kisəsinin spazması zamanı, bronxial astmada, mədə-bağırsaq sisteminin stik vəziyyətində istifadə edirlər. Ürək-damar xəstəliklərində, ateroskleroz xəstəliklərində, ürək zəifliyində diş dişqurtduyandan müxtəlif qa-

rışıqlarla birgə qəbul edilir. Yrək zəifliyində diş dişqurtduyan (*Ammi visnaqa*), yemişan (*Crataequs*), inciçiçəyi (*Convallaria*) bitkilərinin qarışığından cövhər hazırlayıb, gündə 3 dəfə 20-30 damcı daxilə qəbul edirlər.

Ateroskeleroz və hipertoniya xəstəliklərində 10 q cirə meyvəsi (*Fruct. Carvi*), 20 q diş dişqurtduyanın meyvəsi (*Fruct. Ammi visnaqae*), 20 q yemişan çiçəyi (*Flor. Crataegi*), 15 q pişikotu kökü (*Rhiz. Valeriana*) qarışığından bir çay qaşığı götürüb üzərinə 200 ml qaynar su töküb dəmləyir və sutka ərzində daxilə qəbul edilir.

Şəkil 16. Diş dişqurtduyan-*Ammi visnaga* L.

Qara batbat-*Hyoscyamus niger* L.-Белена черная
Fəsilə: Badımcankimilər-*Solanaceae*

Botaniki təsviri: Qara batbat 60-70 sm hündürlükdə, yoğun mil kökə malik, ikiillik və ya birillik ot bitkisidir. Gövdəsi yumşaq tüklü, dikdurandır. Gövdə və yarpaqları yapışqanlı olub, xoşagəlməz iyə malikdir. İnkişafının birinci ili üst səthi tünd yaşıl, alt səthi bozumentul yaşıl, iri yarpaqlardan ibarət rozett əmələ gətirir. Alt yarpaqları uzunsov-yumurtaşəkilli, ələkvarı bölümlü, oturaqdırlar, üst yarpaqları tam kənarlı, 5-20 sm uzunluğunda, 2,7 sm enində olub, gövdə üzərində növbəli düzölmüşdür. Gövdənin yuxarı yarpaqlarının qoltuğunda çiçəklər yerləşir. Onlar salxıma toplanmışdır. Kasacıq 5 kasa yarpağından, açıq və ya tünd sarı rəngdə olan tac 5 ləçək yarpağından əmələ gəlib, yumurtalıq üst vəziyyətdədir, ikiyuvalıdır. Meyvəsi qutucuqdur. Toxumları 1-1,5 mm uzunluğunda olub, böyrəkşəkillidir. Çox zəhərli bitkidir!

Yayılması: Azərbaycanda düzənlik ərazilərdən orta dağ qurşağına qədər hər yerdə yayılmışdır.

İstifadə olunan hissəsi: Təbabətdə batbatın yarpaqlarından (*Fol.Hyoscyami*) istifadə olunur. Yarpaqlar quru havada toplanılır, havası yaxşı dəyişilə bilən kölgəli yerdə qurudulur. Bitki çox zəhərli olduğundan onu ehtiyatla toplamaq lazımdır.

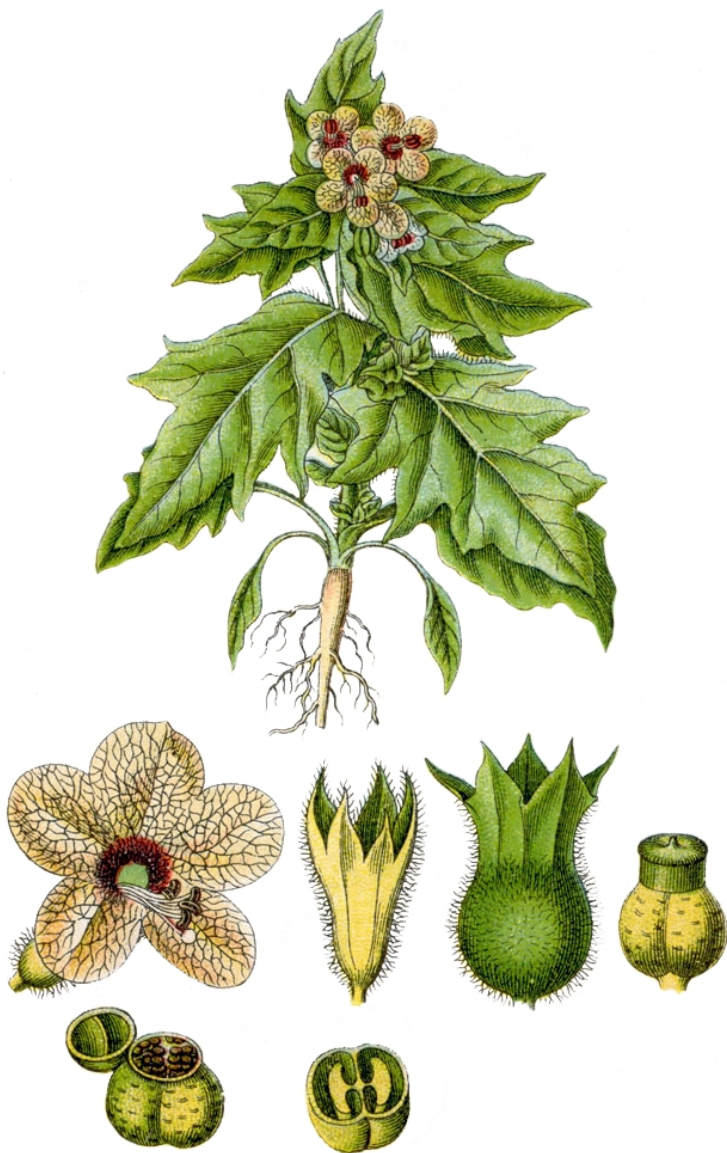
Tərkibi: Tərkibində 0,02-0,1% 1-hiosiamin, atropin alkaloidləri və skopolamin vardır. Flavonoidlərdən rutin aşkar edilmişdir. Alkaloidlərin miqdarı bitkinin köklərində 0,15-0,18%, gövdədə 0,01%, yarpaqlarda 0,045-0,1%, toxumlarda 0,06-0,1% təşkil edir. Toxumlarının tərkibində 35%-ə qədər piyli yağ vardır. Yarpaqlarında 64 qamma karotin (provitamin A) və 82%-ə qədər C vitamini olmasına baxmayaraq zəhərli olduğu üçün vitaminli bitki

kimi istifadə etmək olmur.

Tətbiqi: Batbat ağrıkəsici, sakitləşdirici kimi, parkinson xəstəliyində, spazmatik öskürəkdə, xroniki bronxitdə, bronxial astmada, mədə-bağırsaq spazmalarında, yuxusuzluqda, sidik ifrazı çətinləşdikdə və sidik kisəsinin spazmalarında istifadə olunur.

Bronxial astma xəstəliklərində 50,0 q qara batbat yarpağı (*Fol.Hyascyami*), 5,0 q sürvə yarpağı (*Fol.Salviae*), 10,0 q kalium nitrat (*Kalii nitrici*), 2,5 q kamfora spirti (*Spirit.Camphoratus*) qarışığı götürüb bir qabda yandırıb onun tüstüsü ilə tənəffüs etmək lazımdır.

Batbat yarpaqlarından alınan preparatlar formakopeyada qəbul olunmuşdur, apteklərdə hazırlanır və ancaq həkim təyinatı ilə qəbul olunur.

Şəkil 17. Qara batbat-*Hyoscyamus niger* L.

**Təpəlik kəklikotu-*Thymus collinus* Vieb.-Тимьян
халмовой
Fəsilə: Dodaqçiçəyikimilər (Dalmazkimilər)-
Labiatae (*Lamiaceae*)**

Botaniki təsviri: Kəklikotu cinsinin bütün növləri efir yağlı bitkilərdir. Onlar 10-15 sm hündürlükdə, çoxillik, sürünən yarımkol bitkiləridir. Gövdə əsasından başlayaraq güclü budaqlanır. Budaqlar zərif və incədir, en kəsiyi çətin görünən dördküncüdür. Gövdə və yarpaqların üzəri, adətən, efir yağı daşıyan tüklərlə örtülüdür. Yarpaqları xırda, 7-11 mm uzunluqda, 3-5 mm enində xətvəri və ya ellipsşəkilli, qısa saplaqlı və ya oturaqdırlar və gövdə üzərində qarşı-qarşıya düzölmüşlər. Çəhrayı rəngli çiçəkləri yuxarıdakı yarpaqların qoltuğunda toplanır. Çiçək qrupu başcıq formada olan, seyrək sünbülü və hətta süpürgəni xatırladır. Kasa yarpağı 5 ədəddir. İki dodaqlı 5 ləçək-yarpağının üst dodağı iki, alt dodağı isə üç bölümlüdür. Erkəkçik 4 ədəddir. Dışicik iki meyvə yarpağının bitişməsindən əmələ gəlmiş və üst vəziyyətdədir.

Meyvəsi kasacığın içərisində yerləşən 4 fındıqcadan ibarətdir. Kəklikotu yay mövsümündə mütəmadi olaraq çiçək açır.

Yayılması: Kəklikotu cinsinin dünyada yayılmış növlərindən Azərbaycan ərazisində 21 növünə rast gəlinir. Bunlardan dərman bitkisi kimi Qaraməryəm kəklikotu (*Th.karamarianicus* Klok. et Shost.), Karyagin kəklikotu (*Th.karjaqinii* Grossh.), Koçi kəklikotu (*Th.kotschyanus* Boiss.) növləri efir yağları ilə daha zəngin və perspektivlidir.

Tərkibi: Kəklikotunun yerüstü hissəsindən (*Herba Thymi*) istifadə olunur. Kəklikotunun bioloji fəal maddələri (1,68%) efir yağı və onun tərkibində 21-dən 86-a qə-

dər olan komponentlərdir (Azərbaycanda Koçi kəklikotunda (*Th.kotschyanus*)). Bunlardan kamfora (9,5%), karvan (10,7%), terpinol (14,3%), timol (58,9%) və karvankrol (15,3%) və başqalarını qeyd etmək olar. Yağın spesifik iyi və yandırıcı dadı paratimoldan asılıdır. Bitkinin tərkibində həmçinin aşı maddələri, ureol və oleanol turşuları da vardır.

Tətbiqi: Kəklikotu təbabətdə öskürək əleyhinə, xroniki bronxiddə, bağırsaq spazmlarında, həzm pozulduqda, meteorizmdə, onikibarmaq bağırsaq yaralarında, iştahasızlığa qarşı istifadə olunur. 5 çay qaşığı xırdalanmış otunu bir stəkan suda dəmləyib (gündəlik doza) soyuq halda qurtum-qurtum qəbul edirlər.

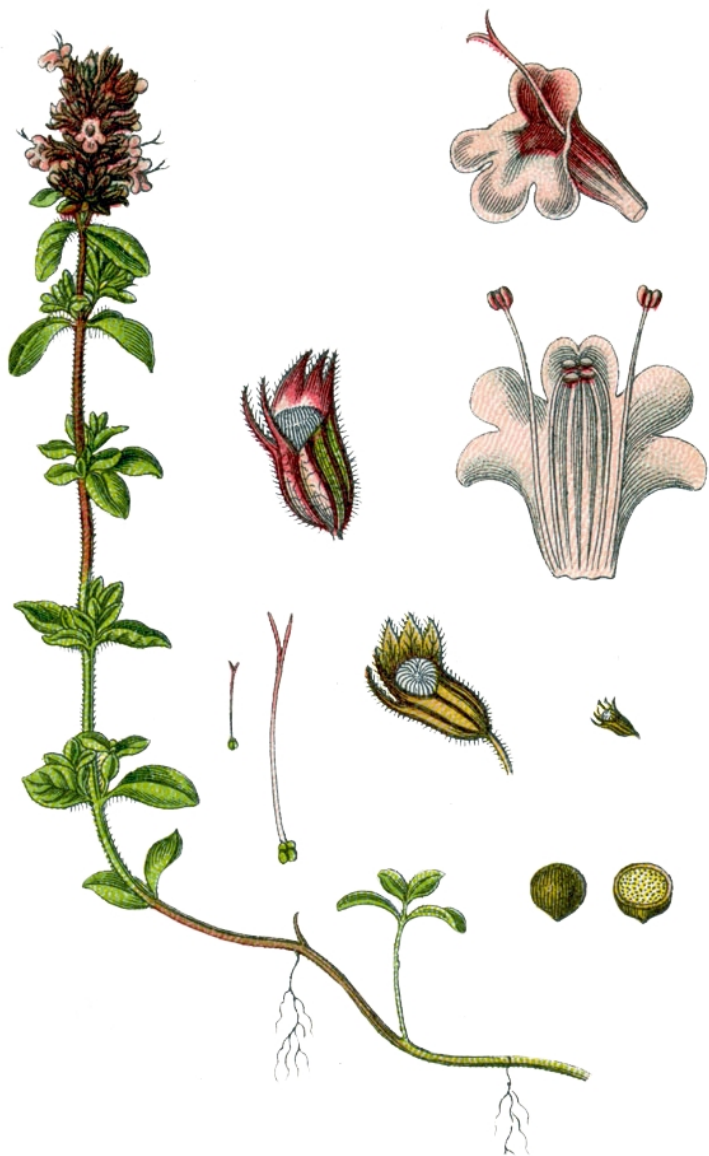
Revmatizmdə, dəri səpgilərində, sinir sisteminin xəstəliklərində vanna etmək üçün 100 q kəklikotunu 2 litr suda yarım saat isti yerdə saxlayırlar. Sonra isə onu vannaya tökürlər.

Ekzema və neyrodermitə qarşı istifadə olunan reseptlərin tərkibinə də kəklikotu daxildir. 10,0 q gicitkən yarpağı (*Fol.Urticae*), 10,0 q adi qaraqınığın yerüstü hissəsi (*Herb.Origani*), 15,0 q yatıqqanqal (*Herb.Bideni*), 10,0 q üçrəng bənövşə (*Herb.Violae tricolor*), 10,0 q çobanyastığı çiçəyi (*Flor.Matricaria chamomillae*), 10,0 q sürünən kəklikotu (*Herb.Thymi*), 10,0 q qatırquyruğu (*Herb.Equiseti*), 15,0 q pişikotu kökü və kökümsovu (*Rhiz.cum Rad.Valerianae*), 10,0 q biyan kökü və kökümsovu (*Rhiz.cum Rad.Glycyrrhizi*) qarışığından 10 qramı 200 ml suda dəmləyir, bu dəmləməni gündə 3 dəfə (yeməkdən əvvəl), hər dəfə 50-70 ml daxilə qəbul edirlər.

Tənəffüs yollarının xəstəliklərini isə aşağıdakı reseptin köməyilə müalicə edirlər. 15,0 q kəklikotu (*Herb.Thymi*) 20,0 q novruzçiçəyi kökü (*Rad.Primulae*), 20,0 q dəvədanı yarpağı (*Fol.Farfarae*) qarışığından 2 xörək qaşığı

götürüb 200 ml suda dəmləyir, alınan dəmləməni bir gün ərzində içirlər.

Kolit xəstəliyində 10,0 q sincanotu kökü (*Rad.Sanguisorbae*), 10,0 q göyəm meyvəsi (*Fruct.Pruni racem.*), 10,0 q qızılağac meyvəsi (*Fruct Alni*), 10,0 q nanə yarpağı (*Fol. Menthae piperitae*), 10,0 q sürünən kəklikotu (*Herb.Thymi*), 10,0 q razyana meyvəsi (*Fruct.Foeniculi*), 10,0 q biyan kökü və kökümsovu (*Rhiz.cum Rad.Glycyrrhizi*), 10,0 q ilanvarı qırxbuğumun kökümsovu (*Rhiz.Polygonii bis.*), 10,0 q çobanyastığı çiçəyi (*Flor.Matricaria chamomillae*), 10,0 q daziotu (*Herb.Hyperici perf.*) qarışığından 10,0 qramı 200 ml suda dəmləyir, gündə 3-4 dəfə yeməkdən 30 dəqiqə əvvəl hər dəfə 80-100 ml daxilə qəbul edirlər.

Şəkil 18. Təpəlik kəklikotu-*Thymus collinus* Bieb.

Üçrəng bənövşə (Bağ bənövşəsi)-*Viola tricolor* L.-

Фиалка трехцветная

Fəsilə: Bənövşəkimilər- *Violaceae*

Botaniki təsviri: Üçrəng bənövşə, adətən, birillik bəzən ikiillik kiçik boylu ot bitkisidir. Zəif şaxələnən mil kökə malikdir. Gövdə dikqalxan, qabırğacıqlı, az budaqlanan və ya sadə, çılpaq və ya üzəri tükcüklüdür. En kəsiyi dördküncdür. Yarpaqlar gövdə üzərində növbəli düzülür. Gövdənin aşağı hissəsində yerləşən yarpaqlar nisbətən kiçik, ürəkşəkilli, yuxarı yarpaqlar uzunsov ellipsşəkilli, uzun saplaqlı, 2 ədəd lələkvarı bölümlü yarpaqaltlığına malikdirlər. Çiçəklər yarpaqların qoltuğundan uzanan uzun ayaqcıq üzərində tək-tək yerləşir. Kasacıq 5 ədəd qeyri-bərabər ölçülü kasa yarpağından təşkil olunmuşdur. Beş ləçəkdən ibarət olan tac kasa yarpağından 2-3 dəfə uzundur. Onun 2 ləçəyi tünd bənövşəyi rəngdə olub, yuxarı və bir qədər kənara aralanmışdır. İki yan ləçəklər açıq bənövşəyi rənglidir. Aşağıda yerləşən üçbucaq formalı əsası narıncı rəngdə olan sarı rəngli ləçək arxa tərəfdə mahmız əmələ gətirir. Meyvəsi çoxtoxumlu qutucuqdur. Bitki yazdan yayın ortalarına qədər çiçəkləyir. Onların çiçəkləməsinə hətta payız və qış mövsümündə rast gəlmək olur.

Yayılması: Yabani halda üçrəng bənövşəyə Azərbaycanın dağlıq və dağətəyi rayonlarında, çəmənlik və kolluqlarda təsadüf olunur.

İstifadə olunan hissəsi: Üçrəng bənövşənin yerüstü hissəsini payıza qədər toplayır, açıq havada kölgə yerdə qurudurlar. Əgər xammal düzgün qurudularsa öz təbii rəngini saxlayır və xüsusi iyə malik olur.

Tərkibi: Yerüstü hissəsinin tərkibində saponinlər, violakersitrin (0,08-0,13%) saponarin, violatin, violanin, del-

fanidin, tərkibində salisil turşusunun mürəkkəb metil efiri olan efir yağı, C vitamini, filloxinon, ureol turşusu var.

Tətbiqi: Üçrəng bənövşə dəridə səpgilərin, irinlərin, revmatizmin, podaqra, aterosklerozun müalicəsində istifadə olunur, həm də sidikqovucu vasitə kimi işlədilir. Tənəffüs yollarının xəstəliklərində və sidik kisəsinin iltihabında daxilə qəbul olunur. 5,0 q xırdalanmış otunu bir stəkan (200 ml) suda dəmləyib bir gün ərzində qəbul edirlər.

Dozanın çox artırılması qusmaya səbəb ola bilər!

Quru bronxitdə işlədilən qarışığın tərkibinə üçrəng bənövşə daxildir.

10,0 q ladan kolu (*Herb. Ledi.palustris*), 10,0 q dəvədanı yarpağı (*Fol.Farfarae*), 10,0 q üçrəng bənövşə (*Herb.Violae tricolor*), 10,0 q böyük bağayarpağının yarpağı (*Fol.Plantaginis maj.*), 10,0 q çobanyastığı çiçəyi (*Flor.Matricaria chamomillae*), 10,0 q novruzçiçəyinin yerüstü hissəsi və kökü (*Herb.cum Rad.Primulae*), 10,0 q xırda zirə meyvəsi (toxumu) (*Fruct.Anisi*), 20,0 q gülxətmi kökü (*Rad.Alceae*), 10,0 q biyan kökü və kökümsovu (*Rhiz.cum Rad.Glycyrrhizi*) qarışığından 10,0 qramı 200 ml suda dəmləyib quru bronxit xəstəliyi zamanı gündə 3 dəfə yeməkdən sonra hər dəfə 70-80 ml daxilə qəbul edirlər.

Öddaşı xəstəliyinə qarşı isə 10,0 q iri dəmrovotunun yerüstü hissəsi (*Herb.Chelidonii*), 20,0 q zəncirotu kökü (*Rad. Taraxaci*), 15,0 q qırxbuğum (*Herb.Polygonii avic.*), 15,0 q qarğıdalı saçağı (*Stygmata Mayadis*), 20,0 q dazının yerüstü hissəsi (*Herb.Hyperici*), 10,0 q üçrəng bənövşənin yerüstü hissəsi (*Herb.Violae tricolor*), 10,0 q xırda zirə toxumu (*Fruct.Carvi*) qarışığının 10 qramından 200 ml həlim hazırlayır, gündə 3 dəfə yeməkdən 30 dəqiqə əvvəl hər dəfə 100-150 ml daxilə qəbul edilir.

Şəkil 19. Üçrəng bənövşə (Bağ bənövşəsi)-*Viola tricolor* L.

**Adi dəvədabarı-*Tussilago farfara* L.-Мать и мачеха
обыкновенная**

**Fəsilə: Mürəkkəbçiçəklilər (Astrakimilər)-*Compositae*
(*Asteraceae*)**

Botaniki təsviri: Adı dəvədabarı yerlə sürünən qol-budaqlı kökümsova malik, çoxillik ot bitkisidir. Kökətrafi yarpaqlarının hamısı uzun saplaqlı, girdə-ürəkvarı, kənarları oyuqlu-dişli, alt tərəfdən ağ rəngli sıx tüklə örtülmüşdür. Gövdə 7-20 sm hündürlükdə olub, uzunsov-qırmızı rəngli pulcuqlarla örtülmüşdür. Çiçəkləri səbət çiçək qrupuna toplanır ki, onlar gövdənin uc hissəsində tək-tək yerləşir. Bitki erkən yazda hələ yarpaqlar açılmamış çiçəkləyir. Çiçəklər qızılı-sarı rəngli olub, səbət çiçək qrupunda toplanmışdır. Səbətlərinin uc diametri 8-11 sm olur. Səbətin kənarlarında dişcikşəkilli diş çiçəklər, ortasında isə boruşəkilli ikicinsli çiçəklər yerləşir. Çiçək yatağı tükcüksüz və pulcuqsuz olub, çılpaqdır. Silindrşəkilli toxumcaları 3-4 sm uzunluğundadır. Toxumcalarının üzərində toxumcalardan 3-4 dəfə uzun ağ rəngli kəkil əmələ gəlir ki, bu da onların küləklə yayılmağına kömək edir. Bitki mart-aprel aylarında çiçəkləyir, meyvələri may-iyun aylarında yetişir.

Yayılması: Azərbaycanda Samur-Dəvəçi ovalığında, Naxçıvan MR-da, Böyük və Kiçik Qafqaz çaylarının, arxlarının kənarlarında geniş yayılmışdır.

İstifadə olunan hissəsi: Yarpaqlarından (*Fol.Farfarae*) istifadə olunur. Yayın orta aylarında, yarpaqlar saplaqlarının orta hissəsindən əl ilə qoparılır. Onları quru havalı binalarda nazik qatlarla sərib qurudurlar.

Tərkibi: Yarpaqlarında 2,6% tussillaqin qlikozidi, 6-7% selik, 17% taninlər, polisaxaridlər, aşı maddələri, karotoidlər, 5,5 mq⁰ C vitamini vardır. Çiçəklərinin tərkibin-

də steroid birləşmələrdən faradiol, arnidiol, stiqlmasterin, flavonoidlər vardır.

Tətbiqi: Xalq təbabətində dəvədabanı yarpaqları tənəffüs yollarının kəskin və xroniki iltihabının müalicəsi üçün hazırlanan dəmləmənin tərkibinə daxildir. Bu zaman 20 q dəvədabanı yarpağı (*Fol.Farfarae*), 20 q sığırquyruğu çiçəyi (*Flor.Verbasci*), 20 q gülxətmi kökü (*Rad. Alceae*), 20 q biyan kökü və kökümsovu (*Rhiz.cum Rad. Glycyrrhizi*), 20 q ətirli bənövşə kökü (*Rad.Violae odoratae*) toxumundan ibarət qarışıq hazırlayırlar. Bu qarışıqdan 2 çay qaşığı götürüb üzərinə 200 ml su tökür, isti sulu dəmləmə hazırlayırlar. Dəmləməni gündə 3 dəfə, hər dəfə bir stəkan daxilə qəbul edirlər.

Bundan əlavə, dəvədabanı çiçəkləri və yarpaqlarından 20,0-30,0 q bir litr suda dəmləyib böyrək xəstəliklərində, sidik kisəsinin xəstəliklərində qəbul edirlər.

Ağciyərin iltihabı, bronxitdə, tənəffüs yollarının xəstəliklərində bərabər miqdarda götürülmüş dəvədabanı çiçəkləri və yarpağı, qara gəndəlaş çiçəkləri, cod xəndəkotunun kökləri, sıxçiçəkli sığırquyruğu çiçəkləri, cökə çiçəkləri, sürünən ayriq kökümsovlarını qarışdırıb bu qarışıqdan bir xörək qaşığını bir stəkan suda dəmləyib içirlər.

Dəvədabanının təzə yarpaqlarından hazırlanmış şirədə parçanı isladib irinli yaraların üzərinə qoyduqda yara tez sağalır.

Saç töküldükdə, başın dərisi qabıq verdikdə həftədə 3 dəfə yarı-yarıya götürülmüş dəvədabanı və gicitkən yarpaqlarının qarışığı ilə başı yuyurlar.

Şəkil 20. Adi dəvədabanı-*Tussilago farfara* L.

Dərman bəlgəmotu-*Althaea officinalis*. L.-Алтей лекарственный
Fəsil: Əməkəməcikimilər-*Malvaceae*

Botaniki təsviri: Dərman bəlgəmotu 1-1,5 m hündür-lükdə qol-budaqlı, yoğun köklərə malik çoxillik ot bitkisi-dir. Əsas kök odunlaşmışdır, ağ rənglidir. Gövdə düz, çox hallarda budaqlanan formaya malikdir. Aşağı hissəsi odunlaşmış, ucu isə şirəli və yaşıl olur. Gövdənin də üzəri yarpaqlardakı kimi məxmər tüklərlə örtülmüşdür. Yar-paqlar ürək və ya yumurtaşəkillidir. Gövdənin aşağı his-səsində yerləşmiş yarpaqları 5 dilimli, yuxarıdakı yar-paqları isə 3 dilimlidir.

Çiçəkləri iri, çəhrayı-ağ rəngli olub, yuxarı yarpaqla-rın qoltuğunda dəstələr şəklində toplanmışdır. Kasaaltlığı 9-12, kasa yarpaqları 5 ədəddir. Ləçəklər 5 ədəd olub, yumurtavarıdırlar və kasa yarpaqlarından 2 dəfə uzun-durlar. Erkəkçikləri çoxdur, bir-biri və ləçəklərin əsası ilə bitişmişdir. Dişicik çoxlu sayda meyvə yarpaqlarından əmələ gəlmiş və yumurtalıq üst vəziyyətdədir. Dişicik sütun-cuqlarının sayı meyvə yarpaqlarının sayına müvafiq olub, dəstə şəklində erkəkçik borucuğunun ortasında yerləş-mişdir. Meyvələri asanlıqla paycılara ayrılan dişicikşəkil-li yığım meyvəyə toplanmışdır. Bitki iyundan sentyabr ayına kimi çiçəkləyir.

Yayılması: Azərbaycanda dərman bəlgəmotu aran ra-yonlarından, əsasən Kür-Araz, Alazan-Ağrıçay, Samur-Dəvəçi ovalıqlarında, çəmənliklərdə, kolluqlarda, nəmli torpaqlarda və çay kənarlarında geniş yayılmışdır.

İstifadə olunan hissəsi: Təbabətdə dərman bəlgəmotu-nun inkişafının ikinci ilində toplanmış qabığı və soyulmuş köklərindən (*Rad. Althaeae*) istifadə olunur.

Tərkibi: Köklərində 25-30% suda həll olan selik var-

dır. Bu seliynin tərkibi 22% qalakturon turşusundan, 48% qlikoza, 8% pentozadan ibarətdir. Bundan başqa, köklərində 2% asparagin, betain, lesitin və filosterin, 10%-ə qədər pektin, 30% nişasta vardır.

Tətbiqi: Elmi təbabətdə geniş istifadə olunsa da, xalq təbabətində dərman bəlgəmotundan az istifadə olunur. Bu da onun yabanı halda az yayılması ilə izah olunur.

Soyuqdəymələrdən baş verən nəfəs yollarının iltihabında, ağciyər xəstəliklərində yumşaldıcı vasitə kimi 10 q sığırquyruğu çiçəyi (*Flor. Verbasci*), 10 q meşə əməköməcisinin çiçəyi (*Flor. Malvae*), 10 q dərman bəlgəmotu yarpağı (*Fol. Althaeae*), 10 q dəvədabanı yarpağı (*Fol. Farfarae*), 10 q kəklikotunun yerüstü hissəsi (*Herb. Thymi*), 5 q xırda zirə meyvəsi (toxumu) (*Fruct. Anisi*), 10 q dərman bəlgəmotu kökü (*Rad. Althaeae*), 25 q biyan kökü və kökümsovunu (*Rhiz. cum Rad. Glycyrrhizi*) qarışdırıb bu qarışıqdan bir çay qaşığı götürüb üzərinə 200 ml qaynar su töküb, isti sulu dəmləmə hazırlanır. Hazırlanmış ekstrakt-dan gündə 3-5 dəfə, hər dəfə də 50-60 ml daxilə qəbul edilir.

Tənəffüs yollarının kəskin və xroniki iltihabı proseslərində həm də 20 q bəlgəmotu kökü (*Rad. Althaeae*), 20 q biyan kökü və kökümsovu (*Rhiz. cum Rad. Glycyrrhizi*), 20 q dəvədabanı yarpağı (*Fol. Farfarae*), 20 q sığırquyruğu çiçəyi (*Flor. Verbasci*), 20 q xırda zirə meyvəsindən (toxumu) (*Fruct. Carvi*) ibarət qatışıq hazırlayıb bu qatışıqdan 2 çay qaşığı götürüb, üzərinə 200 ml qaynar su tökür, isti sulu dəmləmə hazırlayırlar. Dəmləmədən gündə 3 dəfə, hər dəfə bir stəkan qəbul edirlər.

Bundan əlavə qanlı ishal, sidik kisəsinin iltihabının müalicəsi üçün 10 q bəlgəmotu kökünü (*Rad. Althaeae*) bir litr suda dəmləyir, gündə 2 stəkan içirlər.

Bəlgəmotu bitkisindən həm də boğaz və ağız boşluğunun selikli qişalarının iltihabını müalicə etmək üçün

istifalə edirlər. Bu məqsədlə 50,0 q palıd qabığı (*Cort. Quercus*), 40 q adi qaraqınığın yerüstü hissəsi (*Herb. Oriqani*) və 10,0 q bəlgəmotu kökünün (*Rad. Althaeae*) qatışığından isti sulu dəmləmə hazırlayıb qarqara edirlər.

Bəlgəmotu çiçəklərini suda pörtlədib uşaqlarda baş verən soyuqdəymələrdə ağrıyan nahiyələrə qoyurlar.

Bəlgəmotunun qurudulmuş yarpaqlarından və çiçəklərindən kərə yağında hazırlanmış məlhəm dəri xəstəliklərində yarasəğaldıcı və iltihabı götürücü kimi, həm də furrunkullara (çiban) qarşı istifadə edilir.

Tibbi sənayedə bəlgəmotu kökündən quru ekstrakt (*Extractum Althaeae siccum*), duru ekstrakt (*Extractum Althaeae fluidum*) və bəlgəmotu seliyi ilə şəkərdən ibarət olan «*Mikaltin*» preparatı hazırlanır.

Şəkil 21. Dərman bəlgəmotu-*Althaea officinalis*. L.

Hündür andız-*Inula helenium* L.-Девясил высокий
Fəsilə: Mürəkkəbçiçəklilər (Astrakimilər)- *Compositae*
(*Asteraceae*)

Botaniki təsviri: Andız ətli və yoğun kökümsova mAl-lik, çoxillik iri ot bitkisidir. Gövdə dikdurandır, hündürlüyü 2 m-ə çatır, az budaqlanandır, üzəri tükcüklərlə örtülmüşdür. Yarpaqları iri, 40-50 sm uzunluğunda, alt tərəfdən sıx tüklü, kənarları dişcikli olub, gövdə üzərində növbəli düzülmüşdür.

Gövdə yarpaqları ürəkşəkilli, iti uclu olub, oturaqdırlar. Kökətrafi yarpaqlar isə saplaqlı, uzunsov ellipsşəkillidirlər. Çiçəklər səbət çiçək qrupuna toplanmışdır. Səbətlərin bir neçəsi bir yerdə olmaqla budaqların ucunda yerləşirlər. Səbətlərin eni 5-6 sm, diametri 25-30 mm-ə çatır. Səbətin kənarında yerləşən çiçəkləri qızılı-sarı dilcikşəkilli, ortada yerləşənlər isə sarı rəngli və boruşəkillidirlər. Meyvəsi dördkünc, qonur rəngli, kəkilli toxumcadır. Toxumları 4-5 mm uzunluğunda olur. Hündür andız yayıldığı ərazidən asılı olaraq iyul-sentyabr aylarında çiçəkləyir, sentyabr-oktyabr aylarında meyvə verir.

Yayılması: Azərbaycanda Samur-Dəvəçi ovalığında, Böyük Qafqazda, Naxçıvan MR-da Şahbuz rayonunun Bata-bat yaylasında geniş yayılmışdır. Nəm yerlərdə, meşə açıqlıqlarında bu bitkiyə çox təsadüf olunur.

İstifadə olunan hissəsi: Dərman məqsədilə andızın kökləri və kökümsovundan istifadə olunur (*Rad. et Rhizoma Inulae helenii*). Kökləri və kökümsovları payızda toplanılır, təmizlənir, uzununa və eninə doğranılıb açıq havada qurudulur.

Tərkibi: Tərkibində 1-3% efir yağı, alantolakton, izoalantolakton və dihidroalantolakton uçucu maddələri, 44%-ə qədər inulin (30 molekul fruktozadan ibarət poli-

saxarid), psevdoinulin, inulenin və heliantenin vardır.

Tətbiqu: Tərkibində olan laktonlar sinəyumşaldıcı və iltihab əleyhinə təsir göstərir. Mədə və bağırsağın sekresiyasını artırır. Bronxtdə, mədə-bağırsaq xəstəliklərində, ishalda istifadə olunur. İştaharı açır. Xalq təbabətində həzm zəif getdikdə, bağırsaqda köp olduqda, iştahasızlıqda 20-30 q andız kökümsovunu bir litr suda dəmləyib içirlər.

Güclü soyuqdəymədə, zökəmdə xəstəyə çay əvəzinə bir litr suda 15,0 q andız kökümsovu (*Rhiz. Inulae helenii*) dəmləyib verirlər.

Zəif inkişaf edən uşaqlara 5 qram andız kökü və kökümsovu (*Rad. et Rhiz. Inulae helenii*), 5 qram acıçiçəyin yerüstü hissəsini (*Herba Gentianae asclep*) və 5 q boymadərənin yerüstü hissəsini (*Herba Millefolii*) yarım litr suda 10 dəqiqə qaynadıb dəmləyir və gündə 2 stəkan içirdirlər. Bu, iştaharı açan dəmləmədir.

Laringit, angina, tənəffüs yolları xəstəliklərinə qarşı isə 15,0 q evkalipt yarpağı (*Fol. Eucalypti*), 20,0 q sürvə yarpağı (*Fol. Salviae*), 10,0 q çobanyastığı çiçəkləri (*Flor. Matricaria chamomillae*), 10,0 q nanə yarpağı (*Fol. Menthae piperitae*), 15,0 q şamın yazda toplanmış tam inkişaf etməmiş tumurcuqları (*Turiones Pini.*), 20,0 q andız kökü (*Rad. Inulae helenii*), 10,0 q kəklikotunun yerüstü hissəsinin (*Herb. Thymi*) qarışığından iki xörək qaşığı götürüb üzərinə iki litr su tökərək qaynadır, buxarı ilə inqalyasiya edirlər.

Yuxarı tənəffüs yollarının bir çox xəstəliklərində 40 q gülxətmi kökü (*Rad. Alceae*), 30,0 q biyan kökü və kökümsovu (*Rhiz. cum Rad. Glycyrrhizi*), 30,0 q andız kökü (*Rad. Inulae helenii*) qatışığından 10 qramı 200 ml suda dəmləyir, hər 3 saatdan bir hər dəfə 50 ml daxilə qəbul etmək çox effekt verir.

Bəlgəmgətirici kimi isə 25,0 q gülxətmi kökü (*Rad.*

Alceae), 25,0 q biyan kökü və kökümsovu (*Rhiz.cum Rad.Glycyrrhizi*), 25,0 q andız kökü (*Rad.İnulae helenii*) qarışığından 2 çay qaşığı götürüb, üzərinə 2 stəkan (400 ml) soyuq su töküüb, 8 saat ərzində sulu dəmləmə hazırlayıb gündə 4 dəfə, hər dəfə 100 ml qəbul edilir.

Andız həm də dəri xəstəliklərinin müalicəsində işlədilən qarışıqların tərkibinə daxildir: 15,0 q gülümbahar çiçəyi (*Flor.Calendulae*), 15,0 q böyük bağayarpağı yarpağı (*Fol.Plantaginis maj.*), 10,0 q çobanyastığı çiçəyi (*Flor. Matricaria chamomillae*), 15,0 q sürvə yarpağı (*Fol.Salviae*), 20,0 q dazının yerüstü hissəsi (*Herb.Hyperici*), 15,0 q andız kökü (*Rad.İnulae helenii*), 10,0 q tarla qatırquyruğunun yerüstü hissəsi (*Herb.Equiseti*) qarışığından 10,0 qramı 200 ml suda dəmləyib, dərinin irinli xəstəliklərinə qarşı gündə 3 dəfə (yeməkdən əvvəl) hər dəfə 80-100 ml qəbul edilir.

Andız bitkisinde ürək qlikozidi olan inulinin miqdarı çox olduğu üçün xalq təbabətində ondan həm də ürək-damar xəstəliklərində geniş istifadə olunur.

Şekil 22. Hündür andız-*Inula helenium* L.

SİNİR SİSTEMİ XƏSTƏLİKLƏRİNDƏ İSTİFADƏ OLUNAN DƏRMAN BİTKİLƏRİ

Sıxçiçək kəpənəkçiçək-*Aconitum confertiflorum* (DC.)

Gayer. Voroschilov- Аконим густоцветковый

Fəsilə: Qaymaqçiçəyikimilər-*Ranunculaceae*

Botaniki təsviri: Sıxçiçək kəpənəkçiçəyin gövdələri dikduran, yuxarıdan budaqlanan, hündürlüyü 20-80 sm-ə çatan armudşəkilli, kökümeyvəli çoxillik bitkidir. Yarpaqları barmaqşəkilli, çoxbölümlüdür. Kökətrafı yarpaqları uzun saplaqlıdır. Açıq sarı rəngli çiçəkləri gövdənin uc hissəsində toplanır. Çiçəklərdə kasa yarpaqları 5, ləçəkyarpaqları 5, erkəkciyələri 40-50 ədəddir. Dişicik 3 meyvəyarpağından əmələ gəlmişdir. Yumurtalıq üst vəziyyətdədir. Yeraltı kök yumruları zəhərlidir.

Yayılması: Böyük Qafqazın (Qubada) və Kiçik Qafqazın (mərkəzində) yuxarı dağ qurşağında yayılmışdır.

İstifadə olunan hissəsi: Kök yumrularından (*Tubera Aconiti*) istifadə olunur.

Tərkibi: Tərkibində 0,5%-ə qədər alkaloidlər: akonitin, mezakonitin, hipakonitin və neopellin vardır.

Tətbiqi: Kəpənəkçiçək taxikardiya, hipertoniya, qanazlığının ilkin mərhələsində, güclü tərləmənin qarşısının alınmasında, uzun üçlü sinirinin lokallaşdırılmasında, nefritin verdiyi bərk ağrılarda, hipertoniyalarda intensiv baş ağrılarında və ürək bulanmasında müsbət təsir göstərir. Akonitdən hazırlanmış məlhəmdən yaraların, çibanın və revmatizmin müalicəsində geniş istifadə olunur.

Akonitin baş və onurğa beynin hərəkət mərkəzlərinə əvvəl oyaqıcı sonra tormozlayıcı təsir edir. Zəhərlənmə zamanı tənəffüs mərkəzinin tormozlanması nəticəsində ölüm hadisəsi baş verə bilər. Hissi sinirlərə də tormoz-

layıcı təsir etdiyindən akonitin kiçik dozalarda ağrıkəsici vasitə kimi (üçlü sinirin nevralgiyasında, oynaqalarda revmatik ağrılarda) istifadə olunur. Akonitinin müalicəvi dozası sutkada 2-3 dəfə 0,02-0,03 mq-dır. Həkimin nəzarəti altında qəbul olunmalıdır.

Şəkil 23. Sıxçiçək kəpənəkçiçək-*Aconitum confertiflorum* (DC.) Gayer. Voroschilov

**İyli kərəvüz- *Apium graveolens L.*-Сельдерей
похучий**

**Fəsilə: Kərəvüzkimilər (Çətirçiçəkkimilər)- *Apiaceae*
(*Umbelliferae*)**

Botaniki təsviri: Kərəvüz iyşəkili kökə malik, ikiillik ot bitkisidir. 1-1,5 m hündürlükdə, içərisi boş, gövdəsi dikduran olub, çox budaqlanandır. Yarpaqları parlaq, tünd-yaşıl rəngli, lələkvarı bölümlüdürlər. Kökətrafı yarpaqlar beş dilimli, gövdə yarpaqları üçərdir. Çiçəklər 6-12 şüalı, xırda çətirlərə toplanmışdır. Çiçəklərdə kasacıq yoxdur. Ləçək yarpaqları və erkəkcikləri 5 ədəddir. Meyvələri 2 mm uzunluğunda olub, ovalşəkillidir.

Yayılması: Azərbaycan ərazisində Xəzərin nəmli qumlu sahillərində, Kür-Araz və Lənkəran ovalıqlarında yayılmışdır. Əsasən, alaqlı yerlərdə və şoran torpaqlarda bitir. Bəzi regionlarda əkilib becərilir.

İstifadə olunan hissəsi: Kərəvüz bitkisinin toxumu (meyvəsi) (*Fruct. Apii*), kökü (*Rad. Apii graveolensis*) və yarpağından (*Fol. Apii*) təzə halda istifadə edilir.

Tərkibi: Tərkibində 0,1% efir yağı, xolin, asparagin, mantin, pentozalar, nişasta və selik vardır. Toxumlarının tərkibində isə 2-3% efir yağı və apiin (flavon qlikozidi) vardır.

Tətbiqi: Kərəvüzün kökü ağrıkəsici, sidikqovucu, iştahaaçan vasitə hesab olunur. Böyrək xəstəliklərində, böyrəkdə və sidik yollarında olan daşları parçalayır və onların həmin orqanlardan təmizlənməsinə yaxşı təsir edir, podaqra, dermatitlərdə, həzm prosesinin tənzimlənməsində məsləhət görülür.

Kərəvüzün bütün hissələrində cüzi miqdarda fenioalaninin olması onu, hipovitaminozu aradan qaldırmaq məqsədilə profilaktik tədbir kimi və fenilketonuriyaya tu-

tulmuş uşaqların qida rasionuna daxil etməyə imkan verir.

Həzm prosesini nizamlamaq və iştahanı artırmaq üçün kərəvüzün təzə kökündən alınan şirədən 1-2 çay qaşığı gündə 2-3 dəfə yeməkdən yarım saat əvvəl qəbul edirlər.

Kərəvüzün yaşıl kütləsində olan karotin, C, B₁, B₂, B₆, E, K, PP vitaminləri maddələr mübadiləsinin nizama salınmasında əvəzsiz rol oynayır.

Çin təbabətində kərəvüzdən yüksək təzyiqli nizamlamaq üçün istifadə edirlər. Tərkibində «C» vitamininin olması ilə əlaqədar olaraq immun sistemini tənzimləyir ki, bu da iltihab xəstəliklərinin qarşısını alır. Kərəvüzün yaşıl kütləsindən qida kimi istifadə etdikdə orqanizmdə olan toksiki maddələri tənzimləyir və bu da insanlarda xoş ovqat yaradır.

Sidikqovucu kimi kərəvüzün kökündən (*Rad. Apii*), cəfərinin kökündən (*Rad. Petroselini*), qulançarın kökündən (*Rad. Asparagi*) bərabər miqdarda götürüb əl dəyirmanında üyüdüüb, bu qarışıqdan bir xörək qaşığı götürüb bir stəkan suda 6 saat saxlayıb, sonra 15 dəqiqə müddətində qaynadıb gündə bir neçə dəfə bir stəkan daxilə qəbul edilir.

Kərəvüzün toxumlarını bir stəkan soyuq suda 2 saat saxlayır, sonra bu soyuq dəmləməni gün ərzində içirlər.

Şəkil 24. İyli kərəvüz-*Apium graveolens* L.

Xaşxaş - *Papaver somniferum* L.-Мак снотворный
Fəsilə: Xaşxaşkimilər-*Papaveraceae*

Botaniki təsviri: Xaşxaş 60 sm-ə qədər hündürlükdə, üzəri tükcüklü, dik qalxan birillik ot bitkisidir. Kökətrafi yarpaqlar qısa saplaqlı, enli neştərvarı, gövdə yarpaqları isə oturaq, ürəkşəkilli, iri dişli və ya kəsilmiş dilimlidir. Kasacıq 2 kasa yarpağından ibarətdir, çiçək açdıqda kasa yarpaqları tökülür. Ləçəklər 4 ədəddir, müxtəlif rəngdə olurlar (bənövşəyi, ağ, çəhrayı, qırmızı). Ləçəklərin əsasında qara ləkə olur. Erkəkciyərlər çoxdur. Meyvə uzunsov 2-7-sm uzunluğunda çoxtoxumlu qutucuqdur. Qutucuğun üst tərəfində olan 8-10 deşikdən toxumlar yayılır. Qutucuğun bütün hissələrində ağ südəbənzər şirə vardır, bu şirə havada qaralır, güclü zəhərli təsirə malikdir. May ayında çiçəkləyir, iyun-iyul aylarında meyvə verir.

Yayılması: Azərbaycanda arandan başlamış yuxarı dağ qurşağına kimi bütün ərazilərdə dekorativ bitki kimi əkilib becərilir.

İstifadə olunan hissəsi: Tam yetişməmiş kəsilmiş qutucuqlarından alınan süd şirəsindən istifadə olunur. Bu şirə qurudulur, qəhvəyi rəngli kütlə alınır (Opium). Meyvələrindən 40-45% quruyan çox qiymətli yağ alınır.

Tərkibi: Qurudulmuş süd şirəsində «Opiumda» 20% alkaloid, 10-15% kauçuk və mineral maddələr vardır.

Alkaloidlərin 50%-i morfin alkaloididir. Qalan alkaloidləri narkotin (51%), papaverin (1%), kodein, narsein, kriptopin, tablin, laudanin (1%) təşkil edir. Ləçək yarpaqlarının tərkibində readin, berberin, mekambrin alkaloidləri, flavanoidlər, piyli yağlar (44%), üzvü turşular və şəkərlər vardır.

Tətbiqi: Opiumun farmakoloji təsiri morfinlə əlaqədardır, o, sinir sistemini tormozlayır, öskürəyə, tənəffüs

mərkəzlərinə təsir göstərir. Papaverin mədə və bağırsaqda spazmaları aradan qaldırır. Narkotin tənəffüs mərkəzini oyadır. Kodein isə öskürək mərkəzini sakitləşdirir. Opiumun əsas tərkib hissəsi morfin olsa da morfinlə opiumun təsiri eyni deyil. Bu da opiumda alkaloidlərin kompleks təsiri ilə izah olunur. Buna görə də öskürəkdə sakitləşdirici kimi, ishalda, mədə-bağırsaq xəstəliklərində opium və onun preparatlarından istifadə edirlər. Morfin cərrahiyyə əməliyyatı zamanı bihuşdar kimi istifadə olunur.

Opium preparatı həkimlər tərəfindən təyin edilir və apteklərdə yalnız həkim reseptinə əsasən satılır.

Şekil 25. Xaşxaş - *Papaver somniferum* L.

Adi dəlibəng-*Datura stramonium* L.-Дурман

обыкновенный

Fəsilə: Badımcankimilər-*Solanaceae*

Botaniki təsviri: Adi dəlibəng birillik ot bitkisi olub, 1-1,5 m-ə qədər hündürlükdə dikqalxan, yuxarıdan bu-daqlanan gövdəyə malikdir. Gövdənin üzərində iri, növbə ilə düzülmüş itiüclu, yumurtaşəkilli, uzunsaplaqlı, kənarı qeyri-bərabər parçalanmış, üst tərəfdən tünd yaşıl, alt tərəfdən yaşıl yarpaqları var. Cavan yarpaqları tüklü, zəif iyə və xoşagəlməyən acı-duzlutəhər dada malikdir. Çiçəkləri çox iridir, yarpaqların qoltuğunda yerləşmişdir. Kasacıq 5 kasa yarpağından ibarətdir, bu yarpaqlar 3-5 sm uzunluğunda olub, boru əmələ gətirir. Tac iridir, 5 ədəd ağ rəngli ləçəkdən təşkil olunmuşdur. Ləçək yarpaqları 10 sm-ə qədər uzunluqda olub, bitişərək boru əmələ gətirir. Erkəkciyələri 5 ədəddir. Dişicik 2 meyvə yarpağından təşkil olunub, üst yumurtalıqlıdır. Meyvə yumurtaşəkilli, çoxtoxumlu, iri, 4 yerə ayrılan qutucuqdur, üzərində çoxlu tikan olur. Bitki iyun-sentyabr aylarında çiçək açır, meyvələri oktyabr ayında yetişir. Zəhərli bitkidir.

Yayılması: Yabanı halda Azərbaycanın bir çox, xüsusən aran rayonlarından başlayaraq (Kür-Araz ovalığı) aşağı dağ qurşağı rayonlarında alaqlı, əkin yerlərində, yol kənarında bitir.

İstifadə olunan hissəsi: Dərman məqsədilə bitkinin yarpaqlarından (*Fol.Stramonii*) və meyvəsindən (*Fruct. Stramonii*) istifadə olunur. Yarpaqları açıq günəşli havada bitki çiçək açan dövrdə toplayırlar.

Tərkibi: Yarpaqlarında 0,30-0,75% zəhərli alkaloidlər: hiosiamin, az miqdarda skopolamin vardır. Eyni zamanda gövdəsində 0,15%, kökündə 0,12-0,27%, toxumlarında isə 16-25% yağ, 0,22% alkaloid vardır.

Tətbiqi: Tərkibində atropin olduğundan astmada, spazmalarda, danışıqın və udqunmanın spastik pozulmasında, miqrendə uzun müddətli spazmalarda istifadə olunur. Bronxial astma xəstəliyində istifadə olunan «astmatol» siqaretinin tərkibində 50% dəlibəng bitkisinin yarpağından istifadə olunur. Bronxial astma xəstəliyində dəlibəng bitkisinin qurudulmuş yarpaqlarından (*Fol.Stramonii*) 50,0 q, yarpızın yarpağından (*Fol.Salvia*) 5,0 q, kalium-nitratdan 10,0 q, kamfora yağından 2,5 q götürüb qarışdırıb bu qarışıqdan bir çay qaşığı götürüb bir qabda yandırır və sonra onu iyləmək çox müsbət təsir edir. Dəlibəng bitkisi zəhərli olduğundan ondan hazırlanmış preparatlar yalnız həkim təyinatı və nəzarəti ilə qəbul olunmalıdır.

Őakil 26. Adi dəlibəng-*Datura stramonium* L.

**Adi xamırmaya (Mayasarmaşığı)-*Humulus lupulus* L.-
Хмель обыкновенный**
Fəsilə: Çətənəkimilər (Kənafkimilər)-*Cannabaceae*

Botaniki təsviri: Adi xamırmaya kökümsovlu sarmaşan, 10 m-ə qədər hündürlükdə çoxillik ot bitkisidir. Gövdəsinin en kəsiyi dördqabırğavarıdır. Gövdənin üzəri sərt tükcüklərlə örtülmüşdür. Hər il payızda yerüstü gövdəsi quruyur, yazda yeni gövdə inkişaf edir. Yarpaqlar gövdə üzərində qarşı-qarşıya düzülmüşdür, onlar 3-5 dilimlidir. Dilimlərin kənarı dişçiklidir. İkievli bitkidir.

Çiçəkləri sarı-yaşıl rənglidir, bircinslidir. Süpürgə çiçək qrupuna toplanmışdır. Erkəkçikli çiçəklər 5 bitişməmiş çiçək yanlığına və 5 erkəkciyə malikdir. Dişi çiçəklər isə “qozacıq” adlanan açıq-yaşıl rəngli baçcıqşəkili sığa çiçək qrupunda toplanırlar.

Mayalanmadan sonra çiçəkyanlığı meyvələrin üzərində qalır. Çiçək yanlığının daxili səthində lupulin vəzicikləri olur. Meyvəsi yumurtaşəkili fındıqcadır. Adi mayasarmaşığı may-iyul aylarında çiçəkləyir və avqust-sentyabr aylarında meyvə verir.

Yayılması: Azərbaycanda xamırmaya düzən sahədən başlamış aşağı dağ qurşağınadək bütün ərazilərdə geniş yayılmışdır. Adətən, meşə açıqlıqlarında, kolluqlarda, çayların kənarında, ən çox isə bağlarda bitir.

İstifadə olunan hissəsi: Hamaş meyvəsinin qozacıqlarından (*Strobuli Lupuli*) və vəziciklərindən (*Lupulinum*, *Glandulae Lupuli*) istifadə olunur. Hamaş meyvələr yay fəslinin sonunda tam yetişən dövrdə toplanır və dərhal xüsusi quruducularda (60-70⁰) qurudulur. Soba üzərində qurutmaq olmaz, çünki tüstü xammalı xarab edir.

Tərkibi: Hamaş meyvələrində 2%-ə qədər efir yağı, acı maddə - lupulin, alkaloid humulin, humulen turşusu,

humulon, trimetilamin, qatranlar, xolin, flavonoidlər, aşı maddələri, valerian turşusu və s. müəyyən edilmişdir.

Tətbiqi: Meyvələrinin tərkibində olan lupulin spazmolitik və sinir sistemini sakitləşdirici, ağrıkəsici təsirə malikdir. Yuxusuzluqda 10 q adi mayasarmaşığı 200 ml suda dəmləyib gündə 3 dəfə, hər dəfə 50 ml yeməkdən əvvəl qəbul edirlər. Qəbul dozasını artırıqda başağrısı, ürəkbulanma və qusma verə bilər!

Bundan əlavə yuxugətirici kimi 20,0 q pişikotu kökü və kökümsovu (*Rhiz.cum Rad.Valerianae*), 20,0 q mayasarmaşığı qozası (*Strob.Lupuli*), 20,0 q narınc yarpağı (*Fol.Aurantii*) qatışıqından 2 çay qaşığı götürüb üzərinə 200 ml soyuq su töküb yarım saat saxlayırlar. Sonra 10 dəqiqə qaynadaraq süzülər. Bu ekstraktan hər axşam bir stəkan qəbul edilir.

Adi xamırmaya həm də qaraciyər və öd yolları xəstəliklərində istifadə olunur. Məsələn, xolesistit və xolangitə qarşı 20,0 q nanə yarpağı (*Fol.Menthae piperitae*), 20,0 q pişikotu kökü və kökümsovu (*Rhiz. cum Rad.Valerianae*), 20,0 q acı yovşanın yerüstü hissəsi (*Herb.Absinthii*), 30,0 q dəzi (*Herb.Hyperici*), 10,0 q xamırmaya vəzicikləri (*Glandulae Lupuli*) qarışıqından 10 q götürüb 200 ml suda dəmləyir, gündə 2-3 dəfə yeməkdən 30 dəqiqə əvvəl hər dəfə 1-2 stəkan daxilə qəbul edilir.

Yuxusuzluqda adi xamırmaya qozalarından «yuxu yastıqçası» düzəldərək, yatan zaman başın altına qoyurlar.

Şekil 27. Adi xamırmaya (Mayasarmaşığı)-*Humulus lupulus* L.

**Dərman xəşənbülü-*Melilotus officinalis* L.-Донник
лекарственный
Fəsilə: Kəpənəkçiçəyikimilər (Paxlakimilər)-
Papilionaceae (*Fabaceae*)**

Botaniki təsviri: Dərman xəşənbülü 50-200 sm hündürlükdə, dikduran gövdəli ikiillik və ya birillik ot bitkisi-dir. Gövdənin əsası silindrik, yuxarı hissəsi qabırğalıdır. Yarpaqları gövdə üzərində növbəli düzülürlər, üçər mü-rəkkəb, uzun saplaqlıdırlar, yarpaqcıqları tərsinə yumur-tavarıdır. Kənarları dişciklidir. Yarpaqaqlıqlarının isə kə-narları tamdır. Çiçəkləri kiçikdir, budaqların ucunda sal-xım çiçək qrupuna toplanır. Hər salxımda 100-ə qədər çi-çək olur. Çiçək oxu çiçəkləmə dövründə də uc hissədən böyüyür. Çiçəkyanlığı bitişik 5 kasa yarpağından və 5 ədəd ləçək yarpağından ibarətdir. Çiçək tacı sarıdır, yel-kən qanadçıqlardan və qayıqcıqlardan ibarətdir.

Erkəkciqləri 10 ədəddir, bunlardan doqquzu bitişik, biri isə sərbəstdir. Meyvələri yumurtaşəkili, qırışlıqlı qınlı, çılpaq, birtoxumlu paxlameyvədir. Bitki may-iyun aylarında çiçəkləyir, iyul-sentyabr aylarında meyvə verir.

Yayılması: Azərbaycanda dərman xəşənbülünə Kür-Araz ovalığından başlamış subalp çəmənliyinə qədər bütün ərazilərdə rast gəlinir. Ərazilərin əkin sahələrində, çəmənliklərdə, arxların və kanalların ətrafında ehtiyatı daha çoxdur.

İstifadə olunan hissəsi: Çiçəklərlə birlikdə bitkinin yerüstü hissəsindən (*Herba Meliloti*) istifadə olunur. İyun-avqust aylarında, çiçəkləmə dövründə bitkinin uc hissəsi çiçəkləri ilə birlikdə toplanır və kölgə yerdə qurudulur.

Tərkibi: Dərman xəşənbülünün tərkibində kumarin vardır. Çiçəklərində 0,87%, vegetativ orqanlarının tərkibində 0,4-0,8%-ə qədər kumarin olur. Kumarindən başqa,

dikumarol, melilotin, melilot turşusu, melilotozid qlikozidi və s. vardır. Bundan əlavə tərkibində aşı maddələri, piyli maddələr (4,3%-ə qədər), zülal maddələri (17,66%), qətranlar və C vitamini (240-370 mq%) müəyyən edilmişdir.

Tətbiqi: Xəşənbül antikoagulyant və fibrinolitik təsir göstərir. İrinli furunkulların, revmatizm nəticəsində oynaq şişlərinin, irinli yaraların, orta qulağın iltihabının müalicəsində xəşənbüldən istifadə olunur. Bu zaman 2 çay qaşığı dərman xəşənbülünü 0,5 litr suya töküüb, 20 dəqiqə qapalı qabda saxlayır və bu məhlulla xəstə nahiyələri kompres edirlər. Çibanın yetişməsini sürətləndirmək məqsədilə xəşənbül çiçəklərinin bitki yağında hazırlanmış qarışıqından istifadə olunur. Bundan əlavə, həm də 1:1:1 nisbətində xəşənbül, çobanyastığı və əməköməci qarışıqından da istifadə edilir. Bunun üçün toz halına salınmış qarışıq üzərinə qaynar su tökərək sıyıq şəklinə salır və tənzip arasında çiban üzərinə sarğı qoyurlar.

Podaqra və revmatizmə qarşı xəşənbülün quru xammalından 20 qramının üzərinə 1000 ml su töküüb isti sulu dəmləmə hazırlanır və bu dəmləmə ilə vanna edilir. Boğaz və ağız boşluğunun selikli qişasının iltihabında 20 q bəlgəmotu kökü (*Rad. Althaeae*), 20,0 q çobanyastığı çiçəyi (*Flor. Matricaria chamomillae*), 10,0 q gəcəvər kökümsovu (*Rhiz. Calami*), 20,0 q xəşənbül (*Herb. Meliloti*), 30,0 q kətan toxumu (*Sem. Lini*) qatışıqından 10 qram götürüb 200 ml suda dəmləyib qarqara edirlər.

Öskürək, traxeobronxit, xroniki bronxit, kəskin quru bronxitin müalicəsi üçün 5,0 q xəşənbül (*Herb. Meliloti*), 10,0 q kəklikotu (*Herb. Thymi serp.*), 10,0 q razyana meyvəsi (toxumu) (*Fruct. Foeniculi*), 10,0 q nanə yarpağı (*Fol. Menthae piperitae*), 15,0 q bağayarpağı yarpağı (*Fol. Plantaginis maj.*), 15,0 q bəlgəmotu kökü (*Rad. Althaeae*), 15,0 q biyan kökü və kökümsovu (*Rhiz., Rad. Glycyrrhizi*), 20,0 q dəvəda-

banı yarpağı (*Fol. Farfarae*) qatışıqından 10 qramı 200 ml suda dəmləyib gündə 3 dəfə, hər dəfə 50-70 ml daxilə qəbul edilir.

Xəstələr bilməlidilər ki, xəşənbülün böyük dozasını daxilə qəbul etdikdə baş ağrısı, ürəkbulanma, yuxusuzluq, hətta daxilə qansızma baş verə bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, dərman xəşənbülünün dərman əhəmiyyətindən başqa, o, həm də bütün heyvanlar tərəfindən həvəslə yeyilən keyfiyyətli yem bitkisidir. Parfümeriyada isə ətirlərin, sabunların aromatlaşdırılmasında istifadə olunur.

Şəkil 28. Dərman xəşənbülü-*Melilotus officinalis* L.

**Dərman pişikotu-*Valeriana officinalis* - Валериана
лекарственная
Fəsil: Pişikotukimilər- *Valerianaceae***

Botaniki təsviri: Dərman pişikotu çoxillik ot bitkisidir. Qısalmış kökümsovu palıdı və ya qeyri müəyyən rəngdə olur. Kökümsovdan çoxlu sayda uzun saçaqşəkilli köklər inkişaf edir. Köklər quruyan zaman xarakterik iyə malik olur. İnkişafın birinci ilində kökətrafı rozet, ikinci ilində isə hündürlüyü 60-130 (160) sm-ə çatan, yuxarı hissədən budaqlanan, uzununa şırımlı gövdə inkişaf edir. Gövdə yarpaqları tək lələkvarı bölümlü, neştərşəkilli olub, qarşı-qarşıya düzölmüşdür. Yarpaqların uzunluğu 7-25 sm-ə çatır. Xırda, solğun, cəhrayı çiçəkləri mürəkkəb yarımçətirə toplanmışdır və onlar budaqların təpə hissəsində yerləşirlər. Çiçəkləri asimmetrikdir. Təzə çiçəkləyən zaman kəsiciyin dişcikləri nəzərə çarpmır, sonradan isə dişciklər nəzərə çarpacaq dərəcədə inkişaf edirlər. Tac 5 ləçəkli, boruşəkillidir. Erkəkciyələr 3 ədəd olub, asimmetrik yerləşmişdir. Dişicik 3 meyvə yarpağından təşkil olunmuşdur, yumurtalıq altdır, üç yuvalıdır. Meyvə yumurtavarı, birtoxumlu toxumcadır. Pişikotu may-avqust aylarında çiçək açır, avqust-sentyabr aylarında toxum verir.

Yayılması: Dərman pişikotu Azərbaycanda Böyük Qafqazda (Quba rayonunda) və Kiçik Qafqazın mərkəzi və şimali hissələrində, Kür düzənliyində, aşağı dağ qurşağında, meşədə, kolluqlarda, çay kənarlarında, subalp çəmənliklərində yayılmışdır.

İstifadə olunan hissəsi: Dərman məqsədilə dərman pişikotunun kökümsovundan və köklərindən istifadə olunur (*Rhiz. et Rad. Valerianae*). Köklər və kökümsov payız aylarında toplanaraq yerüstü hissədən azad edilir, soyuq su ilə təmiz yuyulub kölgə yerdə və 35-40⁰ C-də qurudu-

lur. Qurudulma prosesi nə qədər çox davam edərsə, köklərin ətirliliyi bir o qədər çox olur.

Tərkibi: Tərkibində 0,5-2% efir yağı vardır. Bu yağın tərkibini bornilizovalerianat (borneol spirtinin izovalerian turşusu ilə efiri) təşkil edir. Bundan əlavə tərkibində sərbəst valerian turşusu, borneol, onun sirkə, qarışqa və yağ turşuları ilə efirləri, müxtəlif terpenlər və seskviterpenlər (pinen, kamfen, terpinen və s.), bitsiklik alkoqolmertinol (sərbəst halda izovalerian turşusu və efiri), valerinin və xatinin alkaloidləri, qlikozidlər, perril α -metilketon və s. vardır. Təzə yığılmış pişikotu köklərində valenotriatlar adlanan mürəkkəb birləşmələr aşkar edilmişdir ki, bunlar da köklər quruyan zaman parçalanır və nəticədə valerian turşusu, onun analoqları və baldrinal adlı birləşmə əmələ gəlir.

Tətbiqi: Pişikotu köklərindən alınan preparatlar müasir təbabətdə sinir sistemi xəstəliklərində, ürək-damar sisteminin nevrozunda, ürək fəaliyyətini artıran, həm də epilepsiyada qıcolmanın qarşısını alan vasitə kimi işlədilir.

Yuxusuzluğa qarşı 20,0 q pişikotu kökü və kökümsovü (*Rhiz. cum Rad. Valerianae*), 20,0 q bədrənc yarpağı (*Fol. Melissa*), 5,0 q maya sarmaşığı qozası (*Strob. Lupuli*) qarışığı hazırlanır. 2 çay qaşığı qatışıq üzərinə 200 ml qaynar sü tökərək dəmlənilir. Bu dəmləmədən hər axşam 1 stəkan qəbul edilir. Yuxugətirici kimi həm də 20,0 q pişikotu kökü və kökümsovu (*Rhiz. cum Rad. Valerianae*), 20,0 q maya sarmaşığı qozası (*Strob. Lupuli*) qarışığı hazırlanır, 2 çay qaşığı qatışıq üzərinə 200 ml soyuq su töküb yarım saat saxlanılır, sonra 10 dəqiqə qaynadaraq süzülür. Alınan ekstraktdan hər axşam bir stəkan daxilə qəbul edilir.

Nevroz, ürəkdöyünməsi və yuxusuzluq hallarında 20,0 q bədrənc yarpağı (*Fol. Mellissae*), 20,0 q yemişan çi-

çəyi (*Flor. Grataegi*), 30,0 q pişikotu kökü və kökümsovu (*Rhiz.cum Rad.Valeriane*), 30,0 q damotunun yerüstü hissəsi (*Herb.Leonuri*) qatışıqından bir xörək qaşığı götürüb, üzərinə 300 ml qaynar su töküb, isti sulu dəmləmə hazırlanır. Alınmış dəmləmədən gündə 3 dəfə, hər dəfə 100-150 ml daxilə qəbul edilir.

Pişikotu həm də xolesistit və xolangit xəstəliklərində istifadə olunan qarışıqların tərkibinə daxildir. Bu məqsədlə 20,0 q nanə yarpağı (*Fol. Menthae piperitae*), 20,0 q pişikotu kökü və kökümsovu (*Rhiz. cum Rad.Valeriane*), 20,0 q acı yovşanın yerüstü hissəsi (*Herb.Absinthii*), 30,0 q dazı (*Herb.Hyperici*), 10,0 q xamırmaya vəzicikləri (*Glandulae Lupuli*) qarışıqı hazırlanır. Qatışıqdan 10,0 qramın üzərinə 200 ml su töküb, isti sulu dəmləmə hazırlanır. Bu dəmləmədən gündə 2-3 dəfə, yeməkdən 30 dəqiqə əvvəl, hər dəfə 1-2 stəkan daxilə qəbul edilir.

Xroniki gastrit xəstəliklərində: 100,0 q nanə yarpağı (*Fol.Menthae piperitae*), 30,0 q pişikotu kökü və kökümsovu (*Rhiz.cum Rad.Valeriane*), 20,0 q sürvə yarpağı (*Fol.Salviae*), 40,0 q çobanyastığı çiçəyini (*Flor.Matricaria chamomillae*) qatışdırıb, bir xörək qaşığı qatışıq üzərinə 200 ml qaynar su töküb, isti sulu dəmləmə hazırlanır. Bu ekstraktından gündə 4 dəfə hər dəfə 100 ml qəbul edilir.

Öd kisəsi və mədə-bağırsaq xəstəliklərində: 10,0 q zirə toxumu (*Sem.Carvi*), 10,0 q razyana toxumu (*Sem.Foeniculi*), 20,0 q çobanyastığı çiçəyi (*Flor.Matricaria chamomillae*), 20,0 q pişikotu kökü və kökümsovu (*Rhiz.cum Rad.Valeriane*), 20,0 q nanə yarpağı (*Fol.Menthae piperitae*) qarışığını hazırlayır, bir çay qaşığı qatışıq üzərinə 200 ml qaynar su töküb isti sulu dəmləmə hazırlayaraq gündə 3 dəfə bir xörək qaşığı daxilə qəbul edilir.

Şəkil 29. Dərman pişikotu-*Valeriana officinalis*

**Adi damotu (Şirquyuğu)-*Leonurus cardiaca* L.-
Пустьрыник обыкновенный
Fəsilə: Dodaqçiçəyikimilər (Dalmazkimilər)-*Labiatae*
(*Lamiaceae*)**

Botaniki təsviri: Adi damotu qısa kökümsova və şaxəli köklərə malik, çoxillik ot bitkisidir. Hündürlüyü 40-150 sm-ə çatır. Əksərən qol-budaqlı gövdəsinin en kəsiyi dördkünc formalıdır. Gövdə dikduran, üzəri qırmızıya çalan rəngli tüklərlə örtülmüş və içərisi boşdur. Yarpaqları qarşı-qarşıya düzülmüş, uzun saplaqlı, üzəri tükcüklərlə örtülüdür. Gövdənin aşağı hissəsindəki yarpaqlar barmaqvarı beşbölümlü, yuxarıdakı yarpaqlar isə oval-neştərvarıdır. Bütün yarpaqlar üst tərəfdən tünd-yaşıl, alt tərəfdən isə bozumtul yaşıl rənglidir. Çiçəkləri kiçikdir, oturaqdır, çiçək althığı tikanlıdır və dəstəşəkilli çiçək qrupu əmələ gətirir. Kasacıq 5 ədəd olub, xaricə burulmuş və dişikli qıfşəkillidir. Tac da 5 ləçəkli olub, açıq qırmızı rəngli və boruşəkillidir. Çiçəkləri ikidodaqlıdır: üst dodaq uzunsov, qabarıq, alt dodaq 3 dilimli və kasacıqdan 2-2,5 dəfə uzundur. Meyvəsi 3 fındıqcaya ayrılan parlaq quru meyvədir. İyun-iyul aylarında çiçəkləyir, iyul-sentyabr aylarında meyvə verir.

Yayılması: Azərbaycanca adi damotu təbii halda orta dağ qurşağına, bəzən subalp qurşağına kimi bütün rayonlarda, bostanlarda, yol kənarlarında geniş yayılmışdır.

İstifadə olunan hissəsi: Xalq təbabətində damotu bitkisinin yerüstü, çiçəkli hissəsindən (*Herba Leonuri*) istifadə olunur. Toplanarkən yerdən 30-40 sm yuxarı olan yarpaq və çiçəkli hissələri toplanılır, quruducularda 55-60° C-də qurudulur.

Tərkibi: Tərkibində flavonoidli qlikozidlərdən rutin, kvinkvelozin və s. vardır. Bundan əlavə betain qruplu al-

kaloidlər, staxidrin (leonurin) xolin, efir yağı (0,03-0,05%), aşı maddələri (2,14%), saponinlər, C vitamini, mineral duzlar və s. tapılmışdır.

Tətbiqi: Xalq təbabətində bitkidən alınan şirədən nevrozlarda, təngənəfəslikdə istifadə edirlər. Bu məqsədlə qurudulmuş bitkidən bir xörək qaşığı götürüb bir stəkan suda qaynadılır və ya bitkidən alınan şirədən 30-40 damcı götürüb bir xörək qaşığı suda həll edib, yeməkdən yarım saat əvvəl gündə 3 dəfə qəbul edirlər.

Damotu eyni zamanda mədə-bağırsaq xəstəliklərində, mədə spazmlarında da istifadə olunur. Hipertoniya da damotu (*Leonurus cardiaca* L.), rus qurucası (*Gnaphalium uliginosum* L.), həmişəcavan bağamburc (*Viscum album* L.) yarpaqları ilə beşyuvalı yemişan çiçəklərinin (*Crataegus pentagyna* L.) hərəsindən 40 q götürüb bir litr suda dəmləyir və qan təzyiqini aşağı salmaq üçün işlədirlər.

Qış mövsümündə damotunu saxlamaq üçün 2 hissə təzə şirəni 3 hissə spirtlə qarışdırıb saxlayır və gündə 3 dəfə 25-30 damcı məhlulu suya qatıb içirlər.

Xalq təbabətində damotu həm də öskürək əleyhinə və sidikqovucu vasitə kimi işlədilir.

Şekil 30. Adi damotu (Şirquyruğu)-*Leonurus cardiaca* L.

Dərman bədrənci (Ballınanə)-*Melissa officinalis* L.-
Мелисса лекарственная
Fəsilə: Dodaqçıçəyikimilər (Dalmazkimilər)–
Labiatae (Lamiaceae)

Botaniki təsviri: Bədrənc 30-100 sm hündürlükdə, çoxillik ot bitkisi. Budaqlı kökümsova malikdir. Gövdə dikduran olub, en kəsiyinə görə dördküncdür və çox budaqlanandır. Bitkinin bütün yerüstü hissəsi limon iyi verir. Yarpaqlar gövdə üzərində qarşı-qarşıya düzülüşdür. Gövdənin aşağı hissəsində yerləşən yarpaqlar uzun saplaqlı, yumurtaşəkilli, kənarları mişardişlidir. Yuxarı yarpaqlar isə qısa saplağa malik olub, uzunsovduqlar, kənarları dişciklidir. Gövdə və yarpaqların üzəri demək olar ki, tüksüzdür.

Çiçəkləri kiçik, oturaq olub, yuxarı yarpaqların qoltuğunda (6-10 ədəd olmaqla) toplanmışdır. Kasacıq qısa boruşəkillidir, ikidodaqlıdır, üst dodaq 3, alt dodaq 2 bölümlüdür. Tac ağ, solğun sarı və ya çəhrayı rəngli olub, ləçəkləri boru əmələ gətirir. Ləçəkləri kasacıqdan bir qədər uzundur, yuxarıdan ikidodaqlıdır. Alt dodaq 3 dilimli, üst dodaq isə 2 ləçəyin bitişməsindən əmələ gəlmişdir. Erkəkciyələri 4 ədəddir, bunlardan ikisi daha uzundur. Meyvəsi hamar, yumurtaşəkilli, uzunluğu 1,5-2 sm-ə çatan, 4 fındıqcaya bölünən, quru meyvədir. Bitki iyun-iyul aylarında çiçəkləyir və iyul-avqust aylarında meyvə verir.

Yayılması: Yabanı halda Azərbaycanın bütün bölgələrində, meşə və ovalıqlardan başlayaraq orta dağ qurşağına kimi geniş yayılmışdır. Adətən, bu bitkiyə meşələrdə, kolluqlarda, meşə kənarlarında, bəzən bostanlarda rast gəlinir. Bədrənc çox asan becərildiyi üçün çox qədim zamanlardan bağ və bostanlarda xalq tərəfindən əkilib becərilir.

İstifalə olunan hissəsi: Dərman bədrəncinin gövdəsinin yuxarı çiçəkli hissəsi (*Herb. Melissae*) və ya yarpaqlarından (*Fol. Melissae*) istifadə olunur.

Tərkibi: Bədrəncin yerüstü hissəsində 0,33%, yarpaqlarında 0,1-0,3%, çiçəklərində 0,04-0,08% efir yağı vardır. Efir yağı terpen törəmələrindən: sitrol, linalol, geranioldan ibarətdir. Yarpaqlarında aşı maddələri (5%), qətran, selikli maddələr, ursol və oleanol turşuları və 150 mq% C vitamini müəyyən edilmişdir. Meyvələrində 20%-ə qədər piyli yağ vardır.

Tətbiqi: Elmi təbabətdə bədrəncdən az istifadə olunsa da, bu bitki xalq təbabətində öz tətbiqini tapmışdır.

Məsələn, 20 q bədrənci bir litr suda qaynadıb, sinir sisteminin xəstəliklərində, ruhi sarsıntılarda, mədə spazmasında, köpmədə, baş ağrısında, ürək döyünməsində, diş ağrısında, hamiləlik zamanı qusmalarda içirlər. Sulu dəmləmədən başqa bir hissə bədrəncin yarpaqlarını üç hissə spirtlə qarışdırıb gündə 3 dəfə, bir çay qaşığı daxilə qəbul edirlər.

Maddələr mübadiləsi zəif olduqda isə aşağıdakı tərkibdə vanna qəbul olunur: bədrənc 20 q, adi boymadərən 20,0 q, acı yovşan 20 q, qaraqımıq 20 q, nanə 20,0 q, gəcəvər kökümsovu 20,0 q və şam tumurcuqları və zoğları (fevral-mart aylarında toplanmış) 20,0 q götürülür və bu bitkiləri qarışdırıb qapalı qabda 10 litr suda 30 dəqiqə qaynadır, soyudur, süzür və içində isti su olan vannaya tökürlər. 15 dəqiqə vanna qəbul edirlər. Vannada suyun temperaturu 37-38°C olmalıdır.

Qəbizlikdə bir çay qaşığı bədrənc şirəsini bir stəkan qaynanmış su ilə qarışdırıb imalə etdikdə yaxşı təsir göstərir.

Sakitləşdirici və yuxugətirici kimi isə bədrənc aşağıdakı fitoterapevtik qarışıqlarla işlədilir: nevroz, ürək döyünməsi və yuxusuzluqda 20,0 q bədrənc yarpağı (*Fol. Melis-*

sae), 20,0 q yemişan çiçəyi (*Flor. Crataegi*), 30,0 q pişikotu kökü və kökümsovu (*Rhiz. cum Rad. Valerinae*), 30,0 q damotunun yerüstü hissəsi (*Herb. Leonuri*) qarışığından bir xörək qaşığının üzərinə 300 ml qaynar su töküb, isti sulu dəmləmə hazırlanır. Gündə 3 dəfə, hər dəfə 100-150 ml qəbul edilir.

Yuxusuzluğa qarşı 20,0 q pişikotu kökü və kökümsovu (*Rhiz. cum Rad. Valeriana*), 20,0 q bədrənc yarpağı (*Fol. Melissa*), 5,0 q mayasarmaşığı qozası (*Strob. Lupuli*) qarışığından iki çay qaşığı götürüb üzərinə 200 ml qaynar su tökərək dəmlənilir. Bu dəmləmədən hər axşam bir stəkan daxilə qəbul edilir.

**Şəkil 31. Dərman bədrənci (Ballınanə)-
Melissa officinalis L.**

MƏDƏ-BAĞIRSAQ XƏSTƏLİKLƏRİNDƏ İSTİFADƏ OLUNAN DƏRMAN BİTKİLƏRİ

**Avropa zeytunu-*Olea europaea* L.-Маслина
европейская**

Fəsilə: Zeytunkimilər-*Oleaceae*

Botaniki təsviri: Zeytun həyati formasına görə 10 m-dək hündürlükdə ağac və ya 1-3 m hündürlükdə olan kol bitkisidir. Müxtəlif formalı həmişəyaşıl çətirə malik dekorativ bitkidir. Zeytun quraqlığa davamlı ağacdır və 18°C-ə qədər qısamüddətli soyuğa dözür. Zeytun ağacları uzun ömürlüdürlər, adətən, 200-300 il yaşayırlar. Yaşı 2000 ilə çatan ağaclara tez-tez təsadüf olunur. Lakin məhsuldarlıq yaşdan asılı olaraq getdikcə aşağı düşür. Yarpaqları tamkənarlı, neştərşəkilli olub, 2-3 ildən bir tökülür. Çiçəkləri aktinomorfdur, süpürgə çiçək qrupunda toplanır, xoş ətirlidir. Kasa yarpaqları ağ, bəzən yaşılımtıl ləçək yarpaqları 4 ədəd, erkəkciklərinin sayı isə iki ədəddir. Dışiciyi ikiyüvalı olub, bir ədəddir, yumurtalığı üst vəziyyətdədir. Meyvələri birtoxumlu çəyirdək meyvədir. Ətliyağlı meyvə yanlığına malikdir. Bitki aprel-may aylarında çiçəkləyir. Meyvəsi oktyabr-noyabr aylarında yetişir.

Yayılması: Bu bitki öz vətənində Aralıq dənizi ölkələrində intensiv mədəniləşdirilir. Bəzi ölkələrin landsaftlarında, məsələn, Yunanıstanın düzənliklərində zeytun plantasiyaları salınmışdır. Azərbaycanda zeytun geniş becərilir.

İstifadə olunan hissəsi: Zeytunun meyvələrindən yeməklərdə ədviyyat kimi istifadə edilir, lakin çəyirdəyinin mezokarpisindən alınan zeytun yağı çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Dərman kimi zeytunun yarpaqlarından (*Fol. Oleae*) və yetişmiş meyvələrindən alınan yağdan (*Oleum olivarum*) istifadə olunur.

Tərkibi: Zeytun yağının tərkibində olein, linol, palmittin stearin turşuları vardır. Meyvələrinin tərkibində 50%-ə qədər zülal, 50%-ə qədər yağ, 30%-ə qədər su vardır. Birinci dərəcəli bal verən bitkidir.

Tətbiqi: Zeytun qan təzyiqini aşağı salır. Bundan başqa zeytun yağı həm ödqovucu vasitə kimi, həm də zəif işlədici kimi istifadə olunur.

Güclü öd ifrazına nail olmaq, öd daşlarını orqanizmdən kənarlaşdırmaq və mədə bağırsağın müxtəlif xəstəliklərini müalicə etmək üçün bir neçə gün səhər acqarına hər dəfə 60 ml zeytun yağı qəbul edilir. Bu zaman ürəkbulanmanın qarşısını almaq üçün yağın üstündən müxtəlif meyvə şirəsi içilir.

Şekil 32. Avrupa zeytunu- *Olea europaea* L.

İşlətmə zəyrək-*Linum catharticum* L.-Лён

слабительный

Fəsilə: Zəyrəkkimilər-*Linaceae*

Botaniki təsviri: İşlətmə zəyrək 5-25 sm hündürlükdə, gövdəsi dixotomik budaqlanan birillik və ya ikiillik ot bitkisi. Nazik ağ rəngli köklərə malikdir. Yarpaqları xırdadır və qarşı-qarşıya düzülür. Gövdənin aşağı yarpaqları tərsinəyumrtaşəkili, yuxarı yarpaqları isə oturaq, neştərvarıdırlar. Çiçəkləri nisbətən kiçik olub, birtərəfli simoz çiçək qrupuna toplanmışdır. Kasacıq 5 ədəd sərbəst rombşəkili kasa yarpağından təşkil olunmuşdur. Tac beşləçəkli olub, ağ rənglidir. Erkəkciyə 5 ədəddir. Dişicik 5 meyvə yarpağından təşkil olunub üst yumurtalıqlıdır. Meyvə 5 tam və 5 natamam arakəsməyə malik şarşəkili qutucuqdur. Toxumları 1-1,5 mm uzunluğunda olub, ellipsşəkillidir. Yazın sonu may-iyul aylarında çiçək açır, avqust ayında meyvə verir.

Yayılması: Qubada, Kür düzənliyində, Kiçik Qafqazın şimalında və mərkəzində yayılmışdır.

İstifadə olunan hissəsi: Çiçəkləmə dövründə toplanmış bitkinin yeriüstü hissəsindən (*Herb. Lini cathartici*) istifadə olunur.

Tərkibi: Tərkibində 0,5% linin, 2% qətran maddələri, 0,15% efir yağı vardır.

Tətbiqi: Diabetli şəkər xəstəliyində zəyrək bitkisinin toxumundan (*Sem. Lini*) 20 q, ardıcın meyvəsindən (*Fruct. Juniperi*) 40 q, şaxduran bitkisinin yeriüstü hissəsindən (*Herb. Alchimillae*) 10 q qarışdırıb, bu qarışıqdan bir xörək qaşığı götürüb bir stəkan suda dəmləyib gündə 2-3 dəfə bir stəkan daxilə qəbul edilir. Zəyrəyin işlədici xassəsi onun tərkibindəki qətran maddələri ilə əlaqədardır. 2 çay qaşığı xırdalanmış otu 2 stəkan qaynar suda dəmlə-

yir, gün ərzində qurtum-qurtum içirlər.

Sidik yollarının və böyrəyin nefrit xəstəliyində zəyrək bitkisinin toxumundan (*Sem.Lini*) 50 q, böyürtkən bitkisinin yarpağından (*Fol.Rubi*) 10 q, çiyələk bitkisinin yarpağından (*Fol.Fragariae*) 10 q, gicitkən bitkisinin yarpağından (*Fol.Urticae*) 10 q, tozağacı bitkisinin yarpağından (*Fol.Betulae*) 20 q götürüb qarışdırır və bu qarışıqdan bir xörək qaşığı götürüb bir stəkan soyuq suda 6 saat saxlayıb 15 dəqiqə qaynadıb soyutduqdan sonra gündə 2-3 stəkan daxilə qəbul edilir.

Sidikqovucu kimi zəyrək bitkisinin toxumundan (*Sem.Lini*) 40 q, boyaqotunun kökündən (*Rad.Rubiae tinctorii*) 10 q, daziotunun yerüstü hissəsindən (*Herb.Hyperici*) 30 q götürüb qarışdırır və qarışıqdan 4 xörək qaşığını bir litr qaynar suda dəmləyib isti-isti içib qaynar vanna qəbul edilir.

Qəbizlik vaxtı zəyrək bitkisinin toxumundan (*Sem.Lini*) 30 q, biyan bitkisinin kökündən (*Rad.Glycyrrhizae*) 40 q, gülxətmi bitkisinin kökündən (*Rad.Alceae*) 40 q, razyana bitkisinin meyvəsindən (*Fruct.Foeniculi*) 15 q götürüb qarışdırır və bu qarışıqdan 2 çay qaşığını bir stəkan qaynar suda dəmləyib axşamlar daxilə qəbul edilir. Uzun müddət və yüksək dozada istifadə edilməsi insan həyatı üçün təhlükəlidir.

Şəkil 33. İşlətmə zəyrək-*Linum catharticum* L.

Erkək qıjı-*Dryopteris filix mas* (L.). Schott.-

Папоротник мужской

Fəsilə: Adi qıjılar-*Polypodiaceae*

Botaniki təsviri: Erkək qıjının gövdəsi (kökümsovü) torpağın altındadır, kökümsovun ancaq yuxarı hissəsi torpaq səthindən bir az hündür olur. Kökümsov yoğun, qara-qonur rənglidir. Onun üzərində hər il məhv olub, düşmüş yarpaqların saplaqlarının qalıqları, təpəyə yaxın hissədə isə yer səthindən yüksələn yarpaqlar yerləşir. Yetkin bitki 5-7 yaxşı inkişaf etmiş yarpağa malik olur.

Kökümsov təpə tumurcuğu ilə qurtarır. Təpə tumurcuğunda cavan, hələ diferensiasiya etməmiş, növbəti illərdə inkişaf edəcək yarpaqlarla əhatə olunmuş böyümə nöqtəsi yerləşir.

Erkək qıjının yarpaqları iri, ikiqat təklələkvarı, uzun saplaqlıdır. Saplaqlar pulcuqlu, qəhvəyi-rəngli nazik pərdələrlə örtülüdür. Cavan yarpaqlar ilbizşəkilli burulur və yarpaqları təpədən əsasən doğru inkişaf edir (bazipetal). Toxumlu bitkilərdən fərqli olaraq uc hissədən böyüyürlər. Ona görə onları vai adlandırırlar. Onlar kökümsov üzərində əmələ gələndən sonra üç il müddətinə formalaşırlar. Erkək qıjılarda çoxalma nəsl növbələşməsi ilə gedir. Erkək qıjının yarpağının alt hissəsində, orta damar boyunca soruslar əmələ gəlir. Sporlar yetişəndə sporangi quruyur. Sporlar nazik daxili və qalın xarici qişalarla örtülür. Spor torpaqda inkişaf edib ürəkşəkilli protal əmələ gətirir. Protalın alt hissəsində anteridi və arxeqoni yaranır. Adətən, əvvəl anteridi əmələ gəlir, onlar öz funksiyalarını yerinə yetirdikdən sonra arxeqonilər inkişaf edir.

Anteridi və arxeqonilər rütubətli torpaqla təmasda olduqlarından, yumurtahüceyrənin hərəkətli spermatozoidlərlə mayalanması yağışlı havada maneəsiz həyata ke-

çir. Mayalanmış yumurtahüceyrədən əvvəlcə protal hesabına qidalanan rüşeym əmələ gəlir. Kökcük, gövdəcik və ilk yarpaq əmələ gələndən sonra rüşeym müstəqil inkişafa başlayır. Kökcük torpağa daxil olur, gövdə dikəlir və yarpaq inkişaf edir. İlk yarpaqdan sonra yeni yarpaqlar yaranır və beləliklə, tədricən qıjı bitkisi formalaşır.

Yayılması: Azərbaycanda Kiçik Qafqazda, Lənkəranda, Naxçıvan ərazisində arandan yüksək dağ qurşağına kimi meşə altlıqlarında yayılmışdır.

İstifadə olunan hissəsi: Dərman kimi erkək qıjının kökümsovundan (*Rhiz. Filicis mas*) istifadə olunur.

Tərkibi: Tərkibində 10% tanin, efir yağı, piy yağı, şəkər, nişasta var. Lakin farmakoloji cəhətdən erkək qıjının tərkibindəki floroqlusunin törəmələri: aspinidol, albaspidmid, filiks turşusu, flavospid turşusu və filmaron daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bunlar birlikdə filisin adlanır. Bu birləşmələr tez parçalanır, buna görə də preparatları təzə qıjı kökümsovundan hazırlayırlar.

Tətbiqi: Erkək qıjının tərkibindəki floroqlusin qurdqovucu təsir göstərir. Filisin yastı qurdların əzələlərini iflic edir və onları öldürür. Erkək qıjının kökümsovundan hazırlanan efir ekstraktından daha çox istifadə olunur. Erkək qıjıdan hazırlanan preparatlar çox zəhərli olduğundan onları həkim nəzarəti altında qəbul etmək lazımdır.

Şəkil 34. Erkək qıjı-*Dryopteris filix mas* (L.). Schott.

**Adi razyana-*Foeniculum vulgare* Mill.-Фенхель
обыкновенный**

**Fəsilə: Kərəvüzkimilər (Çətirçiçəkkimilər)-*Apiaceae*
(*Umbelliferae*)**

Botaniki təsviri: Adi razyana göyümtül-yaşıl rəngli dikduran gövdəyə malik, ikiillik və ya çoxillik ot bitkisidir. Gövdənin aşağı hissəsindəki yarpaqlar uzun saplaqlı, yuxarı yarpaqlar üçqat və çoxqatlıləkvarı olub, oturaqdırlar. Çiçəklər mürəkkəb çətirə toplanmışdır. Çətirlərin örtük yarpaqlarından məhrumdurlar. Kasacıq yoxdur, tac beşləçəkli olub, sarı rənglidir, erkəkciyələrinin sayı 5 ədəddir. Meyvə çılpaq 5,5-7 mm uzunluqlu, 3-4 mm diametrlı, qəhvəyi-yaşıl, üzəri qabırğacıqlı 2 paylı toxumcadır. Yayda iyul-avqust aylarında çiçəkləyir, sentyabr-oktyabr aylarında meyvə verir.

Yayılması: Razyana Azərbaycanda Xəzəryanı ərazidə, Abşeronda, Qobustanda, Kür-Araz ovalığında, Lənkəranda otlu yerlərdə, yolların kənarında yayılmışdır.

İstifadə olunan hissəsi: Yetişmiş meyvələrindən (*Fruct. Foeniculi*) istifadə olunur.

Tərkibi: Meyvələrində 2,5-3,3% efir yağı, 52% piyli yağ, 4-5% şəkər, 20% zülal maddələri vardır. Efir yağının (*Oleum Foeniculi*) tərkibində 50-60% anetol, 20%-ə yaxın fenxon, anis turşusu, anis aldehidi, anis ketonu, metilxavikol, pinen, kamfen, fellandren, limonen, dipenten vardır.

Tətbiqi: Razyana iştahanı açır və yaxşılaşdırır, spazmolitik, köpmənin qarşısını alan, sekretolitik, yüngül sidikqovucu təsir göstərir. Razyana toxumları meteorizmdə, uşaqlarda öskürəkdə, xroniki qəbizlikdə, ishalda, mədə-bağırsaq spazmalarında istifadə olunur. Süd verən analarda südün sekresiyasını artırır.

Südəmər körpələr üçün bir çay qaşığı (2-3 q) xırda-
lanmış meyvəni bir stəkan qaynar suya tökür (qaynatmır-
lar), 10 dəqiqə saxladıqdan sonra süzür və dad üçün bir az
şəkər qatırlar. Böyüklər üçün isə 2-3 çay qaşığı razyana
toxumunu bir stəkan suya tökür, 10 dəqiqədən sonra sü-
züb içirlər (həzm prosesi pozulmuşsa şəkər qatılmır).

Razyana meyvəsi (toxumu) həmçinin bir sıra fitotera-
pevtik qarışıqların tərkibinə daxildir. Dəri xəstəlikləri za-
manı böyrəklərin və həzm üzvlərinin fəaliyyətini yaxşılaş-
dırmaq üçün 20,0 q biyan kökümsovu və kökü (*Rhiz. cum.*
Rad. Glycyrrhizi), 20,0 q razyana toxumu (*Fruct. Foenicu-*
li), 20,0 q murdarça qabığı (*Cort. Frangulae*), 20,0 q atpıt-
rağı kökü (*Rad. Arctium*), 20 q zəncirotu kökü (*Rad. Tara-*
xaci) qatışığından 10 qramı 200 ml suda dəmləyib gündə
3 dəfə, (yeməkdən 30 dəqiqə əvvəl) hər dəfə 100-150 ml
daxilə qəbul edirlər.

Kökəlməyə qarşı isə 50,0 q murdarça qabığı (*Cort.*
Frangulae), 20,0 q cəfəri meyvəsi (toxumu) (*Fruct. Petro-*
selini), 20,0 q razyana meyvəsi (toxumu) (*Fruct. Foenicu-*
li), 15,0 q zəncirotu kökü (*Rad. Taraxaci*), 15,0 q nanə yar-
pağı (*Fol. Menthae piperitae*) qarışığından 2 xörək qaşığı-
nın üzərinə 0,5 litr qaynar su töküb, 30 dəqiqə dəmlədik-
dən sonra süzülər. Ekstrakt hamısı səhər (acqarına) bir-
dəfəyə qəbul edilir.

Qəbizliyə qarşı 20,0 q murdarça qabığı (*Cort. Frangu-*
lae), 20,0 q razyana meyvəsi (toxumu) (*Fruct. Foeniculi*),
30,0 q murdarça meyvəsi (*Fruct. Catharticae*), 30,0 q bi-
yan kökü və kökümsovu (*Rhiz. cum. Rad. Glycyrrhizi*) qa-
rışığından bir xörək qaşığının üzərinə 200 ml qaynar su
töküb, həlim hazırlanır. Alınan həlimin hamısı axşam bir-
dəfəyə qəbul edilir.

Şekil 35. Adi razyana-*Foeniculum vulgare* Mill.

**İriçiçək baldırğan-*Heracleum grandiflorum* Stev.-
Борщевик крупноцветковый
Fəsilə: Kərəvüzkimilər (Çətirçiçəkkimilər) – *Apiaceae*
(*Umbelliferae*)**

Botaniki təsviri: İriçiçək baldırğan iki və ya çoxillik bitki olub, 20-40 sm hündürlükdə dikduran, şırımlı və tüklü yerüstü gövdəyə malikdir. Üzəri məxmər tüklə örtülmüş yarpaqlarının aşağı hissələrində yarım dairəvi quلاقıqlar var. Gövdənin aşağı hissəsində yerləşən yarpaqları sadə, barmaqvarı üçbölümlü və ya dilimli, yan hissələri uzunsov və ya yumurtavarı uzunsov, kənarları itidişlidir. Orta hissələri nisbətən iri və enli, üçdilimli və lələkvarı dilimlidir. Ağ və ya açıq-çəhrayı iri çiçəkləri çoxşüalı çətirə toplanmışdır. Yumurtavarı və ya ellips formada meyvələri var. Bitki may-iyun aylarında çiçəkləyir, meyvəsi iyul-avqust aylarında yetişir.

Yayılması: Azərbaycanca Quba-Qusar zonasında, Böyük Qafqazın aşağı dağ ətəklərindən orta dağ qurşağına kimi daşlıq-qayalıq yerlərdə, çayların kənarında yayılmışdır.

İstifadə olunan hissəsi: Baldırğanın yarpaqlarından və meyvələrindən istifadə olunur. Günəşli havada toplanarkən yarpaqları əldə ləkələr əmələ gətirir. Onların bu xassəsi tərkibində olan furokumarinlərlə izah olunur. Odur ki, bitkiləri əlcəklə və yaxud axşamçağı hava sərinləşəndə toplamaq məsləhət görülür.

Tərkibi: Baldırğan növlərinin tərkibində bir sıra kimyəvi maddələr aşkar olunub. Sosnovski baldırğanının (*Heracleum sosnovskyi*) meyvələrində 1,2-1,7 % efir yağı, adi baldırğan (*Heracleum sphondylium*) meyvələrindən alınan efir yağının tərkibində isə 80 % oktil spirti, oktil asetat, oktil butirat müəyyən edilmişdir. Məntəqas

baldırğanı (*Heracleum mantegazzianum*) köklərində pimpatinellin, izopatimpatinellin, berqapten, izoberqapten, ksantotoksin furokumarinləri müəyyən edilmişdir. İriçiçək baldırğanın (*Heracleum grandiflorum*) yarpaqlarında, kök və meyvələrində də bir sıra furokumarinlər, flavonoidlər tapılmışdır.

Tətbiqi: Xalq təbabətində iriçiçək baldırğanın yarpaqlarından və meyvələrindən sulu dəmləmə və ya bişirmə hazırlayıb mədə-bağırsaq xəstəliklərində iltihabı aradan qaldıran, iştahaaçan, həm də əsəb xəstəliklərində, xüsusən epilepsiya xəstəliyinin müalicəsində istifadə edirlər.

Őaki 36. Iriecek baldırđan-*Heracleum grandiflorum* Stev.

**Ayı qılıncı süsən-*Iris germanica* L. -Касатик
германский
Fəsilə: Süsənkimilər-*Iridaceae***

Botaniki təsviri: Ayı qılıncı süsən bitkisinin yarpaqları gövdənin qaidəsində yerləşir, əksərən qılıcıqşəkilli və ya uzunsov xəttvarıdır. İri çiçəkləri gövdənin ucunda tək-tək və ya bir neçəsi birgə əmələ gəlir, aktinomorfdur. Çiçək-yanlığı bənövşəyi və mavi rəngdə olur. Çiçəkyanlığı 6 ləçək yarpağından təşkil olunub, 2 dairədə düzülüşdür. Xarici dairənin ləçəkləri daha parlaqdır. Bunlarda dırnaqcıq və ayanı asan ayırmaq olur. Çiçəkyanlığının daxili dairəsinin ləçəkləri nazikdirlər. Onlar vertikal istiqamətlidir. Xarici ləçəklərin qarşısında yerləşən sütuncuq budaları (ağızcıqlı stilodilər) ləçəyəbənzər quruluşlu və parlaq rənglidir. 3 erkəkciyi və bir dişiciyi var. Dişicik alt yumurtalıqlı olub, 3 meyvə yarpağından əmələ gəlir. Meyvəsi üçyuvalı və çoxtoxumlu qutucuqdur. Bitki may-iyun aylarında çiçəkləyir və iyun-iyul aylarında meyvə verir.

Yayılması: Ayıqılıncı süsən bəzək bitkisi kimi bağ və parklarda becərilir.

İstifadə olunan hissəsi: Tibbdə süsənin kökümsovundan (*Rhiz.Iridis*) istifadə olunur. Kökümsovlar payızda, yaxud erkən yazda qazılaraq torpaqdan çıxarılır. Soyuq suda yuduqdan sonra 50-60°C-də qurudulur.

Tərkibi: Kökümsovun tərkibində 0,1-0,2% efir yağı, iridin (qlikozid), 7%-ə qədər şəkər, 20-50% nişasta, 10% piyli yağ vardır. İridin izoflavon irqenin qlikozididir. Efir yağının tərkibində əsasən-iron ketonu olur. Bu keton sayəsində kökümsov bənövşəyi verir.

Tətbiqi: Süsən kökümsovu mədə-bağırsaq xəstəliklərində ağrıkəsici vasitə kimi işlədilir. Qabıqdan təmizlən-

miş və xırdalanmış kökümsov dərinə sakitləşdirmək məqsədilə işlədilən pudraların tərkibinə daxildir.

Daxilə qəbul etmək üçün bir çay qaşığı xırdalanmış kökümsovu bir stəkan suda 8 saat saxlayıb, gün ərzində içirlər (günlük doza).

Süsən həm də fitoterapevtik qarışıqların tərkibinə daxildir. Öd yollarının daş xəstəliklərində süsən bitkisinin kökümsovundan (*Rhiz.İridis*) 10 q, üçyarpaq çəmənin yoncasının yarpaqlarından (*Fol.Trifolii*) 20 q, nanənin yarpaqlarından (*Fol.Menthae piperitae*) 20 q, kəsmənin kökündən (*Rad. Cichorii*) 20 q xırdalayıb, bu qarışıqdan 2 xörək qaşığı bir stəkan suda dəmləyib axşam və səhər bir stəkan daxilə qəbul edilir.

Böyrək xəstəliklərinə qarşı 5,0 q süsən kökümsovu (*Rhiz.İridis*), 5,0 q ətirli sədonun yarıstü hissəsi (*Herb. Rutae graveol.*), 10,0 q ağçiçəyin yarıstü hissəsi (*Herb. Sentianae*), 10,0 q meşə çiyələyinin yarıstü hissəsi (*Herb. Fragariae*), 10,0 q güləvərin yarıstü hissəsi (*Herb. Centaurii*), 15,0 q dazı (*Herb. Hyperici*), 40,0 q gicitkən yarpağı (*Fol. Urticae*) qarışığının (hamısının) üzərinə 1,5 litr qırmızı çaxır töküüb, 10 dəqiqə qaynadılır. Sonra ağzı qapalı halda 2 saat ərzində otaq temperaturunda soyudularaq süzülür. Hər dəfə yeməkdən sonra bir xörək qaşığı qəbul edilir.

Şəkil 37. Ayı qılıncı süsən-*Iris germanica* L.

**Adi balqabaq-*Cucurbita pepo* L.-Тыква
обыкновенная
Fəsilə: Balqabaqkimilər-*Cucurbitaceae***

Botaniki təsviri: Adi balqabaq birillik, sürünən gövdəli ot bitkisidir. Gövdələri sərilən, sürünən və ya mürəkkəb bığcıqları vasitəsilə ətrafdakı maneələrə ilişərək dırmanandır. Bığcıqları iki və daha çox bölümlüdür. Yarpaqları növbəli düzülür, tam və ya barmaqşəkillidir. Çiçəkləri bircinsli və birevlidir. Çiçəkləri iridir, dişi cinsli çiçəkləri yarpaq qoltuğunda tək-tək, erkək cinsli çiçəklər topa şəklində inkişaf edir. Erkək cinsli çiçəklərin kasa yarpaqları zəngşəkilli olub, 5, bəzən 4-7 bölümlüdür. Erkəkçiklərin tozluqları və saplarının yuxarı hissəsi bitişmişdir. Dişicik daşıyan çiçəklərin rəngi sarıdır, zəngşəkillidir, ləçək yarpağı yarıya qədər 5 bölümlüdür. Yumurtalığı alt və ya yarımalt vəziyyətdədir. İri, ətli meyvələri müxtəlif formalı olur. Toxumları çoxdur, meyvələrinin saplağının en kəsiyi silindr və ya tilli olmaqla şırımlıdır.

Yayılması: Vətəni Amerikadır. Azərbaycanın əksər rayonlarında balqabaq geniş becərilir.

İstifadə olunan hissəsi: Xalq təbabətində geniş şəkildə balqabağın toxumlarından (*Semen Cucurbitae*) və onun lət hissəsindən isə yeyinti sənayesində istifadə olunur.

Tərkibi: Balqabaq toxumlarının tərkibində 35-40% piyli yağ, 35% zülali maddələr, lesitin, fitosterin vardır. Giləmeyvələrdə 90,3% su, 9,7% quru maddələr: 1,1% azotlu maddələr, 1,34% şəkər vardır. Bundan əlavə giləmeyvələrin tərkibində karotin (provitamin A), B₁, B₂ vitaminləri vardır.

Tətbiqi: Xalq təbabətində balqabaq toxumlarından qurdqovucu və sidikqovucu kimi şəkərli diabet xəstəliklərində istifadə olunur. 50-200 q təmizlənmiş toxumu ya

qida kimi istifadə etmək, ya da su ilə qarışdırıb sıyıq halına salıb yemək lazımdır. Uşaqlar üçün buna bal, şəkər qatmaq olar. İki saatdan sonra işlədici (gənəgərçək yağı) içmək lazımdır. Qurdqovucu kimi balqabaq toxumundan (*Sem.Cucurbitae*) 30 q, kövrək mürdəşərin qabığından (*Cort.Franqulae*) 20 q götürüb və xırdalanmış bu qarışıqdan bir xörək qaşığı bir stəkan suda dəmləyib axşam-səhər daxilə qəbul edilir.

Şəkil 38. Adi balqabaq-*Cucurbita pepo* L.

Adi gavalı-*Prunus domestica* L. -Слива домашняя
Fəsilə: Gülçiçəyikimilər-*Rosaceae*

Botaniki təsviri: Gavalı 4-5 m-ə qədər hündürlükdə ağac və ya kol bitkisi. Gövdənin üzəri ağ-bozumontul qabıqla örtülüdür. Yumurtaşəkilli yarpaqlar əvvəl hər iki tərəfdən tükçüklü olur, sonra isə ancaq alt tərəfdə tükçüklər qalır. Kasacıq 5 kasa yarpağından, tac 5 ləçəkdən ibarətdir. Erkəkciyələri, adətən, 20 ədəddir. Meyvə ətli çəyirdək meyvədir. Yazın ortasında çiçəkləyir, yabanı halda gavalıya təsadüf olunmur.

İstifadə olunan hissəsi: Dərman kimi onların meyvəsindən (*Fruct. Pruni*), çiçəklərindən (*Flor. Pruni*) istifadə olunur.

Tərkibi: Meyvələrində 2%-ə qədər pektinlər, alma və çaxır turşuları, C vitamini, B₁ və başqa vitaminlər var.

Tətbiqi: Ürək-damar xəstəliyində, sidik yolları və böyrək xəstəliklərində, qəbizlikdə, piylənmədə, dəri xəstəliklərində geniş istifadə olunur. Gavalıdan hazırlanan marmelad (*Pulpa Prunorm*) xroniki qəbizlikdə istifadə olunan yüngül işlədicidir. Aşaqlar yatmadan əvvəl 1-2 xörək qaşığı gavalı marmeladı və ya 10-12 ədəd meyvəsini yemək məsləhət görülür. Sidik yollarının xəstəliklərində gavalı bitkisinin çiçəklərindən sidikqovucu kimi qarışıqların tərkibində istifadə olunur. Sidikqovucu kimi həm də lobyanın paxlası (*Follicularum Phaseoli*), gavalının çiçəkləri (*Flor.Pruni*), gəcəvər kökü (*Rhiz.Calami*), qatırquyruğunun yerüstü hissəsi (*Herba Equiseti*) və ardıc meyvəsi (*Fruct.Juniperi*) qarışdırılıb ondan 4 xörək qaşığı götürülərək üzərinə 1 litr isti su tökülür. Soyuduqdan sonra bu qarışıqdan içərək isti vanna qəbul etmək lazımdır.

Ürək əzələlərinin iltihabı xəstəliklərində gavalının çiçəyi (*Flor.Pruni*), yemişanın çiçəyi (*Flor.Crataegi*), boy-

madərənin yerüstü hissəsindən (*Herb.Millefolii*) qarışıq hazırlayıb, bu qarışıqdan bir xörək qaşığı götürüb, bir stəkan suda dəmləyib, gündə 2-3 dəfə bir stəkan daxilə qəbul edilir.

Xroniki dəri xəstəliklərində yapon qozunun yarpağı (*Fol.Juqlandis*), üçrəng bənövşənin yerüstü hissəsi (*Herb. Viola tricolor*), novruzgülünün kökü (*Rad.Primulae*), gavalı çiçəyi (*Flor.Pruni*) bərabər miqdarda 1 xörək qaşığı götürülüb bir stəkan qaynar suda 30 dəqiqə dəmlənir və gündə 2 stəkan qurtum-qurtum qəbul edilir. Qəbizlik vaxtı gavalının çiçəklərini (*Flor.Pruni*), gəndəlaşın çiçəklərini (*Flor.Sambuci*), dalmazın çiçəkləri (*Flor.Lammi*), çobanyastığının çiçəklərini (*Flor.Matricaria chamomillae*) və mürdəşərin qabığını (*Cort.Franqulae*) qarışdırıb bu qarışıqdan bir xörək qaşığı götürüb bir stəkan suda dəmləyib gündə 2-3 dəfə bir stəkan daxilə qəbul edilir.

Maddələr mübadiləsinin pözulmasında və revmatizm xəstəliklərində gavalının çiçəkləri (*Flor.Pruni*), kəndəlaşın çiçəkləri (*Flor.Sambuci*), tozağacının yarpaqları (*Flor. Betulae*) və gicitkənin yerüstü hissəsindən (*Herb.Urticae*) qarışıq hazırlayıb bu qarışıqdan bir xörək qaşığı götürüb bir stəkan qaynar suda dəmləyib səhər yeməyindən əvvəl 1-2 stəkan daxilə qəbul edilir.

Şekil 39. Adi gavalı-*Prunus domestica* L.

**Dağımıqçıçək çöl nanəsi-*Satureja laxiflora* C. Koch-
Чабер рыхлоцветковый
Fəsilə: Dodaqçıçəyikimilər (Dalamazkimilər)-
Labiatae (*Lamiaceae*)**

Botaniki təsviri: Dağımıqçıçək çöl nanəsi 30-45 sm hündürüklü birillik ot bitkisidir. Gövdə dikduran, en kəsiyi dördkünc, budaqlanan, üzəri xırda tükcüklüdür. Yarpaqlar 3 sm-ə qədər uzunluqlu xətti neştərşəkili, tamkənarlı olub, gövdə üzərində qarşı-qarşıya düzölmüşdür. Çiçəklər xırdadır, 5-6 ədəd çiçəkdən ibarət başcıqlara toplanmışdır. Kasacıq 5 yarpaqdan ibarət, zəngşəkildir. Tac bə-növşəyi və ya ağ rəngli, 5 ləçəklidir. Yuxarıdan 2 dodaqlı, aşağı hissədən isə boruşəkildir. Üst dodaq düz, alt dodaq 3 ləçəklidir, əsasında qırmızı nöqtələr var. Erkəkçiklər 4 ədəddir, xaricdə yerləşən 2 erkəkçik daha uzundur. Dişicik 2 meyvə yarpağından əmələ gəlib, yumurtalıq üst vəziyyətdə olub, ikiyuvalıdır. Meyvə yetişəndə 4 fındıqcığa bölünür. Bitki yayda çiçəkləyir.

Yayılması: Naxçıvanda, Diabarda orta dağ qurşağına kimi geniş yayılmışdır.

İstifadə olunan hissəsi: Dərman kimi bitkinin çiçəklərilə birlikdə yerüstü hissəsindən (*Herb. Saturejae*) istifadə olunur.

Tərkibi: Tərkibində 0,3-2% efir yağı, 4-8,5% taninlər, selik var. Efir yağında 30-40% karvakrol, 20-30% parasimol, terpen, pinen, borneol, dipenten və başqa terpenlər vardır.

Tətbiqi: Büzücü, bakterisid, spazmolitik, zəif sidikqovucu, parazit qurdların əleyhinə, sinir sisteminin sakitləşdirilməsində, şəkərli diabetdə, qaraciyər, böyrək xəstəliklərində, taxikardiyada və tərlədici kimi istifadə olunur. İshalda həzm prosesi pozulduqda, qusmada 3 çay qaşığı

xırdalanmış bitkini 2 stəkan suda dəmləyib (gündəlik doza) içirlər. Taxikardiya xəstəliyində xırdalanmış çöl nanəsi bitkisinin yerüstü hissəsindən (*Herb.Satureja*) 3 xörək qaşığı götürüb 0,5 litr qaynar suda dəmləyib ½ stəkan yeməkdən əvvəl daxilə qəbul edilir. Kəskin baş ağrılarında xırdalanmış çöl nanəsi bitkisinin yerüstü hissəsindən 2 xörək qaşığı götürüb 300 ml qaynar suda bir saat müddətində dəmləyib ½ stəkan yeməkdən əvvəl gündə 3 dəfə daxilə qəbul edilir. Hamilə qadınların istifadə etməsi məsləhət görülmür.

Şekil 40. Dağımqıçık çöl nanəsi-*Satureja laxiflora* C. Koch

**Adi kasnı- *Cichorium intybus* L.-Цикорий
обыкновенный
Fəsilə: Mürəkkəbçiçəklilər (Astrakimilər)-
Compositae (*Asteracea*)**

Botanika təsviri: Adi kasnı 50-100 sm hündürlükdə çoxillik ot bitkisidir. Gövdə dikqalxan, bərk, az budaqlanan, qabırğalı və qısa tükcüklərlə örtülüdür. Kökətrafi yarpaqlar rozet əmələ gətirirlər. Bu yarpaq ayaları qeyri-düzgün bölümlü, gövdə yarpaqları növbəli düzölmüş, uzunsov-neştərşəkillidir. Çiçəkləri mavi rəngli, hamısı dilcikşəkillidirlər və səbətə toplanmışdır. Səbətlər tək-tək və ya dəstə şəklində yerləşirlər. Meyvələr yumurtaşəkilli toxumcadır. Bitki iyundan oktyabr ayına kimi çiçəkləyir və meyvə verir.

Yayılması: Adi kasnı Azərbaycanın bütün regionlarında yayılmışdır. Bu bitki dincə qoyulmuş torpaqlarda, boş düzənliklərdə əkin yerlərində, bağlarda, kolluqlarda və yolların kənarlarında inkişaf edir.

İstifadə olunan hissəsi: Adi kasnının əsasən köklərindən (*Rad.Cichorii*), bəzən çiçəklərindən (*Flor.Cichorii*) və yerüstü hissəsindən (*Herb.Cichorii*) istifadə edilir. Çiçəkləri və yerüstü hissəsi yazda və yayda toplanaraq kölgə yerlərdə qurudulur. Kökləri payızda toplanaraq yuyulub təmizlənir və kölgə yerdə qurudulur.

Tərkibi: Kasnı kökündə 0,1-0,2% intibin, 4,5-9,5% fruktoza, 10-20% levuloza, 4,7-6,5% pentozalar, xolin, 20% inulin vardır.

Tətbiqi: Kasnı kökü iştahanı açır, həzmi yaxşılaşdırır, işlədici, sidikqovucu təsir göstərir. 2 çay qaşığı xırdalanmış kökü bir stəkan suda dəmləyir sutka ərzində qəbul edirlər. Kasnı həm də qaraciyər xəstəliklərində, serrozda, ağciyərlərin iltihabında, dalaq şişdikdə, öd kisəsində daş

olduqda ödqovucu kimi istifadə olunur. Xaricə isə kasnı furunkul, karbunkullara qarşı işlədilir.

Qurudulmuş köklərindən qəhvə və ya qəhvəyə əlavə kimi istifadə olunur (İnulin parçalandıqda oksimetil-furfuröl əmələ gətirir ki, onun da iyi qəhvə iyini xatırladır.)

Adi kasnı bir sıra fitoterapevtik qarışıqların da tərkibinə daxildir. Qaraciyər və öd yolları xəstəliklərində 30,0 q zəncirotu kökü (*Rad.Taraxaci*), 30,0 q adi kasnı kökü (*Rad.Cichorii*) qarışıqından bir xörək qaşığı götürüb, 200 ml suda 5 dəqiqə qaynadıb süzülər. Alınan ekstrakt bir günlük normadır. Bundan başqa hepatitə qarşı 25,0 q adi kasnı kökü (*Rad.Cichorii*), 25,0 q çöl qatırquyuğu (*Herb.Equiseti*), 25,0 q dazı (*Herb.Hyperici perforatum*) qarışıqından 2 çay qaşığı götürüb 200 ml suda dəmləyib, gündə 2 dəfə (səhər və axşam) hər dəfə 200 ml daxilə qəbul edirlər.

Mədə-bağırsaq xəstəliklərində kasnı bitkisinin kökündən (*Rad.Cichorii*), sürvənin yarpaqlarından (*Fol.Salviae*), ardıcın meyvəsindən (*Fruct.Juniperi*), acıyoşşanın yerüstü hissəsindən (*Herb.Absintii*), nanənin yarpağından (*Fol.Menthae piperitae*) qarışıq hazırlayıb bu qarışıqdan 2 çay qaşığı götürüb bir stəkan qaynar suda dəmləyib, bir stəkan gündə 3 dəfə daxilə qəbul edilir.

Öd yollarının daş xəstəliklərində kasnı bitkisinin kökündən (*Rad.Cichorii*) xırdalayıb və ondan 2 çay qaşığı götürüb bir stəkan qaynar suda dəmləyib gün ərzində bir neçə dəfə qurtum-qurtum içilir. Xolisistit xəstəliyində kasnı bitkisinin kökündən (*Rad.Cichorii*), ardıcın meyvəsindən (*Fruct.Juniperi*), zəncirotunun kökündən (*Rad.Taraxaci*), şehtərənin yerüstü hissəsindən (*Herb.Fumaria*) qarışıq hazırlanır və bu qarışıqdan bir xörək qaşığı götürüb bir stəkan qaynar suda dəmləyib, səhər və axşam bir stəkan daxilə qəbul edilir.

Əsəb istemini sakitləşdirən və yuxugətirici kimi kasnı

bitkisinin kökündən (*Rad.Cichorii*), acı yovşanın yerüstü hissəsindən (*Herb.Absintii*), pişikotu bitkisinin kökündən (*Rad.Valerianae*), bulaqotunun yerüstü hissəsindən (*Herb. Veronicae*) qarışıq hazırlayıb bu qarışıqdan bir xörək qaşığı götürüb bir stəkan suda dəmləyib axşam yatmadan əvvəl bir stəkan daxilə qəbul edilir.

Şəkil 41. Adi kasnı- *Cichorium intybus* L.

Adi reyhan-*Ocimum basilicum* L.-Базилик

сиятолистный

**Fəsilə: Dodaqçiçəyikimilər (Dalamazkimilər)-*Labiatae*
(*Lamiaceae*)**

Botaniki təsviri: Adi reyhan 20-40 sm hündürlükdə birillik ot bitkisidir. Gövdə dikqalxan olub, en kəsiyi dördküncdür, budaqlanandır və üzəri çılpacdır. Yarpaqları gövdə üzərində qarşı-qarşıya düzölmüş, yumurtaşəkilli, uzun saplaqlı, tam kənarlıdır. Çiçəkləri uzun saplaqlıdır və yarpaqların qoltuğunda yerləşirlər. Kasacıq ikidodaqlıdır. Tac kasacıqdan uzundur. 5 ləçəkli tacın üst dodağı 4 dilimli, alt dodağı isə tamdır. Erkəkciklər 4 ədəddir, onların 2-si daha uzundur. Meyvələri qurudur, yetişəndə 4 fındıqçaya bölünür. Bitki yayda çiçəkləyir və meyvə verir.

Yayılması: Azərbaycanın bütün bölgələrində mədəni bitki kimi əkilib becərilir.

İstifadə olunan hissəsi: Bitkinin çiçəklərilə birlikdə toplanmış gövdəsinin yuxarı hissəsindən (*Herba Ocimii*) dərman kimi istifadə olunur.

Tərkibi: Tərbikində 1,5% efir yağı, 5% taninlər, saponinlər vardır. Efir yağının tərkibində 55% metilxavikol və sineol, linalol, osimen, pinen və başqa terpenlər vardır.

Tətbiqi: Tərkibindəki efir yağı iştahanı açır, mədə xəstəliklərində işlədilir. Sidik-cinsi orqanlarının və sidik kisəsinin iltihab xəstəliklərində istifadəsi məsləhət görülür. Reyhan çətinşağalan yaraların müalicəsində istifadə olunur. Lakin istifadə zamanı ehtiyatlı olmaq lazımdır, beləki, yüksək dozada güclü qıcıqlandırıcı xüsusiyyətə malikdir. Daxilə qəbul etmək üçün 2 çay qaşığı qurudulmuş bitkini 2 stəkan qaynar suda dəmləyir və gün ərzində qəbul edirlər.

Xaricə istifadə etmək üçün də yuxarıdakı tərkibdə dəmləmə hazırlamaq lazımdır.

Şekil 42. Adi reyhan-*Ocimum basilicum* L.

**Zərif meşənovruzu- *Cyclamen elegans* Boiss.-Дряква
(Цикламен) изящная
Fəsil: Novruzçiçəyikimilər-*Primulaceae***

Botanki təsviri: Çoxillik ot bitkisidir. Yeraltı gövdə şəklidəyişməsinə-yumrulara malikdir. Yarpaqları girdədir, 3-7 dərin olmayan bölümlüdür, əsası ürəkşəkillidir, uzun saplaqlı, kənarları dişlidir. Çiçəkləri iridir, uzun saplaqlıdır, bilavastə yumrudan inkişaf edirlər. Kasacıq 5 kasa yarpağından ibarətdir. Tac 5 uzun ləçəyə malikdir, erkək-ciklər 5 ədəddir, yumurtalıq üstdür və biryuvalıdır. Meyvə sferik qutucuqdur, torpaqda yetişir və formalaşır. Payızda çiçəkləyir, yarpaqlar yazda inkişaf edirlər. Zəhərli bitkidir.

Yayılması: Lənkəran dağlarında və ovalığında, Hir-kanda, çaykənarı meşələrdə yayılmışdır.

İstifadə olunan hissəsi: Yeraltı yumrularından (*Tuber Cyclamenis*) təbabətdə geniş istifadə olunur.

Tərkibi: Yumrularda siklamin, saponin vardır.

Tətbiqi: Meşənovruzu preparatı sinir sisteminin pozğunluqlarında, nevrologiyada, həzm prosesi pozulduqda, metiorizimdə, qaymaritdə, revmatizimdə istifadə olunur. Bolqar fitoterapevtləri meşə novruzu bitkisindən hormonal sistemin tənzimlənməsində, sonsuzluqda, immun sisteminin tənzimlənməsində, şəkərli diabet xəstəliyində, allergiyanın aradan qaldırılmasında yaxşı effekt verir. Meşənovruzunun kökündən revmatizimdə və ilan dişləməsi zamanı hələ qədim dövrlərdən istifadə olunur. Bolqar fitoterapevtləri tərəfindən verilən reseptlərdə sinir sistemi ilə əlaqədar olan menstruasiyanın pozğunluğunda, mədə-bağırsaq sisteminin xəstəliklərində, revmatizma xəstəliyində meşənovruzu bitkisinin gövdə yumrularını doğrayıb 2 stəkan qaynar suda dəmləyir 4-5 saat saxlayıb

bir qram xammala 10 ml 70%-li spirt əlavə edib, 30-40 damcı gündə 2-3 dəfə daxilə qəbul edilir.

Şəkil 43. Zərif meşənovruzu-*Cyclamen elegans* Boiss.

**Çöl kişnişi- *Coriandrum sativum* L.-Кориандр
посевной**

**Fəsilə: Kərəvüzkimilər (Çətirçiçəkkimilər)-*Apiaceae*
(*Umbelliferae*)**

Botaniki təsviri: Çöl kişnişi 20-40 sm hündürlükdə, birillik ot bitkisidir. Gövdəsi dikqalxan, yuxarıdan budaqlanan, çılpaqdır. Gövdənin aşağı hissəsində yerləşən yarpaqlar dişşəkilli, kəsilmiş, uzunsaplaqlı, yuxarıdakı yarpaqlar lələkvarı bölümlüdürlər. Çiçəkləri xırda ağ və ya çəhrayı rəngli olub, uzun çiçək ayaqcıqlarının üzərində mürəkkəb çətirçiçək qrupuna toplanmışdır. Kasacıq 5 qeyri-bərabər dişlidir, tac 5 ədəd bitişik, tərsinə ürəkşəkilli ləçəkdən təşkil olunmuşdur. Çətirin kənarlarında yerləşən çiçəklərin xarici ləçəkləri daha böyükdür. Erkəkciyə 5 ədəd, dişçik iki meyvə yarpağından ibarət, üst yumurtaqlıdır. Meyvəsi üzəri qabırğacıqlı toxumcadır.

Yayılması: Kişniş tərəvəz bitkisi kimi Azərbaycanda qədimdən becərilir. Ovalıq və orta dağ qurşağı rayonlarında kişnişə tək-tək yabani halda da rast gəlinir. Lakin təbabətdə ancaq becərilən kişnişdən istifadə olunur.

İstifadə olunan hissəsi: Təbabətdə kişnişin toxumlarından (*Fructus Coriandri*) daha çox istifadə olunur.

Tərkibi: Toxumlarında 0,8-1,5% efir yağı (*Oleum Coriandri*) vardır ki, bunun da 60-70%-ni linalol təşkil edir. Efir yağının tərkibində həm də borneol, geraniol, simol, dipenten də vardır.

Tətbiqi: Kişniş iştahı artırır, mədə-bağırsaq xəstəliklərində, qaraciyər, öd yolları xəstəliklərində həzmi yaxşılaşdırır, meteorizimdə spazmolitik təsir edir, eyni zamanda bəlgəmgətirici effektdə malikdir.

Bir çay qaşığı xırdalanmış kişniş toxumunu bir stəkan suda dəmləyib (bir günlük doza) qəbul edirlər. Həm də

kişnişin toxumlarından gündə 1-2 dəfə, hər dəfə 10 ədəd qəbul etmək olar.

Xalq təbabətində təzə dərilmiş kişnişdən alınan şirədən, həm də qurudulmuş toxumlarından dəmlənmiş çaydan hipertoniya xəstəliyinin müalicəsində içirlər. Hipertoniyada kişnişin təzə dərilmiş yarpaqlarını xırda-xırda doğrayıb üzüm şirəsində bir neçə gün saxlayır, sonra qarışdırıb içirlər. Eyni məqsədlə təzə dərilmiş yarpaqlarının şirəsini və təzə toxumlarından çıxarılan şirəni səhər tezdən qatığa qarışdırıb qəbul etmək olar. Mədə-bağırsaq xəstəliklərində çöl kişnişinin meyvəsini (*Fruct. Coriandri*), zirənin meyvəsini (*Fruct. Carvi*) və adi razyananın meyvəsini (*Fruct. Foeniculi*) əzib qarışdırır və bu qarışıqdan 2 çay qaşığı götürüb, bir stəkan suda dəmləyib gündə 3 dəfə bir stəkan daxilə qəbul olunur.

Qaraciyər və öd yollarının xəstəliklərində dağ kişnişinin meyvəsini (*Fruct. Coriandri*), nanənin yarpaqlarını (*Fol. Menthae piperitae*), dazının yerüstü hissəsini (*Herb. Hyperici*), kövrək mürdəşərin qabığını (*Cort. Franquiae*), dəmirovotunun yerüstü hissəsini (*Herb. Chelidonii*) qarışdırıb, bu qarışıqdan bir xörək qaşığı götürüb, bir stəkan qaynar suda dəmləyib, 24 saat saxlayıb gündə 2-3 dəfə bir stəkan daxilə qəbul edilir.

Öd yollarının daş xəstəliyində çöl kişnişinin meyvəsini (*Fruct. Coriandri*), dəmirovotunun yerüstü hissəsini (*Herb. Chelidonii*), zəncirotunun yerüstü hissəsini (*Herb. Taraxaci*), qarğıdalı bitkisinin saçağını (*Stygm. Maydis*), dazının yerüstü hissəsini (*Herb. Hyperici*), üçrəng bənövşənin yerüstü hissəsini (*Herb. Viola tricolor*) qarışdırır və bu qarışıqdan bir xörək qaşığı götürüb, bir stəkan suda dəmləyib, gündə 3 dəfə bir stəkan daxilə qəbul edilir.

Şekil 44. öl kişnişi-*Coriandrum sativum* L.

**Ağacşəkilli əzvay (Aloe)-*Aloe arborescens* Mill.-Алоэ
древовидное
Fəsilə: Zənbaqqimilər-*Liliaceae***

Botaniki təsviri: Ağacşəkilli əzvay kol və ya ağacşəkilli dikduran gövdəli sukkulent bitkidir. Vətəmində, yəni Cənubi və Şərqi Afrikada əzvayın hündürlüyü 2-4 m-ə çatır. Uzun, ətli, qalın və kənarı tikanlı yarpaqları var.

Əzvayın elə növləri vardır ki, yarpaqlarının uzunluğu 60 sm-ə çatır. Yarpaqlar gövdə üzərində növbə ilə və ya rozetşəkilli düzülürlər. Çiçəkləri sarımtıl olub, çiçək oxunun ucunda salxım çiçək qrupuna yığılır.

Yayılması: Əzvayın vətəni Afrikadır. Ağacabənzər əzvay Azərbaycanada bəzək və dərman bitkisi kimi becərilir.

İstifadə olunan hissəsi: Elmi təbabətdə əzvayın yarpaqlarını press altında sıxmaqla şirəsini çıxarıb, qurudur, sonra qurudulmuş şirəni toz halına keçirib istifadə edirlər.

Tərkibi: Əzvayın tərkibində 2-3%-ə qədər aloyemoden və başqa antrasen törəmələri, 7-8% qətranlı maddələr, 2-2,5% piyli maddələr, 0,16-0,22% üzvü turşular, 200-300 mq% askorbin turşusu müəyyən edilmişdir.

Tətbiqi: Əzvaydan alınan maddələr orqanizmin müdafiə funksiyasını artırır, maddələr mübadiləsini yaxşılaşdırır və canlı orqanizmin bütün həyati proseslərinin fəaliyyətinə müsbət təsir göstərərək xəstənin tez sağalmasına zəmin yaradır. Yarpaqlardan alınmış duru biostimulyator gündə 3 dəfə, hər dəfə bir çay qaşığı, yeməkdən 20-30 dəqiqə əvvəl qəbul edilir. Müalicə kursu 30 gün çəkir. Təkrar kurs 3-4 ildən sonra aparılır. Aloyenin ampullarda buraxılan standartlaşdırılmış və sterilizə edilmiş sulu ekstraktından göz xəstəliklərində (konyuktivitlərdə,

piqment rinitdə, görmə sinirinin atrofiyasında, traxomada, şüşə cisminin bulanmasında və s.), həm də mədə və onikibarmaq bağırsağ xorasında, qan azlığında, vərəm xəstəliyində və s. geniş istifadə edilir.

Aloyenin təzə şirəsindən gecləşən yaraların və trafik xoranın müalicəsində yarasagaldıcı dərman kimi istifadə edirlər. Bundan əlavə təzə şirədən gastritlərdə və kolitlərdə də istifadə olunur. Yarpaqlardan alınmış təzə şirə gündə 3 dəfə, hər dəfə bir çay qaşığı yeməkdən 30 dəqiqə əvvəl daxilə qəbul olunur.

Xalq təbabətində vərəm xəstəliyinə, qanazlığına qarşı qüvvətverici kimi aloye şirəsini balla qarışdırıb 3 dəfə, hər dəfə 1 xörək qaşığı qəbul edirlər.

Lakin yadda saxlamaq lazımdır ki, nefrit, pielit, babasil xəstəliklərində, hamiləlik və menstruasiya dövrlərində əzvayın qəbul edilməsi məsləhət görülmür. Ağciyər və rəmi və bronxial astma xəstələrinin təzə əzvay şirəsini qəbul etmələri ehtiyatlılıq tələb edir.

Şakil 45. Ağaçşekilli özvey (Aloe)-*Aloe arborescens* Mill.

**Aptek gücotu-*Agrimonia eupatoria* L.-Репейничек
аптечный
Fəsilə: Gülçiçəyikimilər-*Rosaceae***

Botaniki təsviri: Çoxillik ot bitkisidir, qısa və yoğun kökümsovu, 30-120 sm hündürlükdə gövdəsi vardır. Gövdə əvvəl yaşıl, vegetasiyanın sonuna yaxın bənövşəyi-qırmızı olur. Gövdə və budaqların üzəri qısa, burulmuş tükcüklüdür. Yarpaqlar gövdə üzərində növbəli düzülüşdür. Həm gövdə, həm də rozet yarpaqları təkləkvarıdırlar, yarpaqcıqların kənarı dişlidir, üstdən tünd yaşıl, alt tərəfdən tükcüklü, açıq yaşıl rənglidir. Gövdə üzrə yuxarıya doğru getdikcə yarpaqların ölçüləri kiçilir. Çiçəkləri xırda olub, uzun sünbülşəkilli salxım çiçək qrupuna toplanmışdır. Uc tərəfdəki çiçəklər sıx yerləşib, aşağı çiçəklər isə seyrəkdir. Xarici və daxili kasacığa malikdirlər (daxili kasacıq 5 kasa yarpağından ibarətdir). Tac 5 yumurtaşəkilli, 4-5 mm uzunluğunda olub, sarı ləçəklidir. Erkəkçiklər 5-20 ədəddir, xarici kasacığın üzəri sərt tükcüklərlə örtülüdür. Meyvəsi toxumcameyvədir. May-iyul aylarında çiçəkləyir, iyun-iyul aylarında meyvə verir.

Yayılması: Azərbaycanın bütün regionlarında yuxarı dağ qurşağına qədər meşəlik ərazilərdə yayılmışdır. Əsasən, meşə ətkələrində, kolluqlarda və çəmənliklərdə bitir.

İstifadə olunan hissəsi: İyun-avqust aylarında çiçəkləmə dövründə toplanmış bitkinin yerüstü hissəsindən (*Herb. Agrimoniae*) istifadə olunur. Qurudulmuş bitki zəif, xoş iyə, büzücü, bir qədər də acı dada malikdir.

Tərkibi: Tərkibində 0,20% efir yağı, taninlər (katexinlər, kversetin, hallotaninlər), qlikoizidlər, K vitamini, B qrupu vitaminləri vardır.

Tətbiqi: Gücotu qaraciyərin, öd kisəsinin fəaliyyətini tənzimləyir (hepatit, öd kisəsi daşlarında istifadə olunur),

iltihab əleyhinə vasitə kimi, revmatizimdə, ishalda istifadə olunur. İshal zamanı 5 xörək qaşığı xırdalanmış otunu 2 stəkan suda dəmləyir, 15 dəqiqə sonra süzür və gün ərzində qurtum-qurtum içirlər.

Qaraciyər, öd kisəsi xəstəliklərində isə qurudulmuş gücotu bitkisindən 2 xörək qaşığı götürüb 3 stəkan suda dəmləyir və içirlər (bir günlük doza).

Gücotundan boğazı qarqara etmək üçün, frunkullarda, dermatitlərdə kompres kimi istifadə edirlər. Bu zaman 5 xörək qaşığı bitki qurusunu 2 stəkan suda dəmləmək lazımdır.

Aptek gücotu bir çox xəstəliklərin müalicəsində dərman bitkilərindən hazırlanmış qarışıqların tərkibinə daxil edilir.

Laringit xəstəliyində 20,0 q aptek gücotunun yerüstü hissəsi (*Herb.Agrimoniae*), 15,0 q dərman sürvəsinin yarpaqları (*Fol.Salvia*), 20,0 q dərman çobanyastığının (*Flor. Matricaria chamomillae*) çiçəkləri xırda doğranılıb qarışdırılır, bir çay qaşığı götürülüb bir stəkan qaynar suda dəmlənir və gün ərzində bir neçə dəfə qarqara edilir.

Böyrək xəstəliklərində, əsasən nefritdə bulaqotu (*Herb. Veronicae*), gücotu (*Herb.Agrimoniae*), yolotu (*Herb.Polygonum aviculare*) və naz bitkisinin (*Herb.Genistae*) yerüstü hissələrini bərabər miqdarda götürüb, tozağacı yarpağı ilə qarışdırıb ondan bir xörək qaşığı götürüb bir stəkan qaynar suda dəmləyib gündə 2-3 dəfə daxilə qəbul edilir.

Xolesistit xəstəliyində aptek gücotu (*Herb.Agrimoniae*), kəklikotu (*Herb.Thymi*), üçrəng bənövşə (*Herb. Violae tricolor*), nanə (*Herb.Mentha piperitae*), boymadərən (*Herb.Millefolii*) bitkisinin yerüstü hissəsi qarışdırılır, ondan bir xörək qaşığı götürüb bir stəkan qaynar suda dəmləyib gündə 3 stəkan daxilə qəbul edilir.

Şakil 46. Aptek gücotu-*Agrimonia eupatoria* L.

Acı yovşan-*Artemisia absinthium* L.-Полынь горькая
Fəsilə: Mürəkkəbçiçəklilər (Astrakimilər)- *Compositae*
(*Asteraceae*)

Botaniki təsviri: Acı yovşan çoxillik ot bitkisidir. Kökümsov gövdəyə, yaxşı inkişaf etmiş mil kök sistemində malikdir. Gövdəsinin hündürlüyü 1,5 m-ə çatır. Kökətrafi yarpaqlar uzun saplaqlı, üçqatlələkvarı bölümlüdürlər. Gövdənin aşağı hissəsində yerləşən yarpaqlar uzun saplaqlı, ortadakı yarpaqlar qısa saplaqlı, uc yarpaqlar isə oturaqdır. Aşağı və orta yarpaqlar lələkvarı və ya ikiqatlələkvarı bölümlü, uc yarpaqlar tam və ya üçbölümlüdürlər. Bitkinin bütün orqanları xırda tükcüklü olduğundan, bozuntul ağımtıl rəngdə görünür. Çiçək sərbəti xırda, 3-4 sm diametrlili, sarı rənglidir və onlar yuxarı yarpaqların qoltuğunda yerləşib süpürgə çiçək qrupu əmələ gətirir. Çiçəklərinin rəngi sarı, forması boruşəkilli olub, ikicinslidir. Meyvəsi toxumcadır. Bitki iyun-avqust aylarında çiçəkləyir və avqust-sentyabr aylarında meyvə verir.

Yayılması: Azərbaycanca Kür-Araz ovalığından başlamış subalp qurşağınadək geniş yayılmışdır.

İstifadə olunan hissəsi: Bitkinin yerüstü hissəsindən (*Herb. Absinthii*) və yarpaqlarından (*Fol. Absinthii*) istifadə olunur. Yerüstü hissəni bitki təzə çiçək açan vaxt toplayırlar.

Tərkibi: Tərkibində 0,25-1,32% göy-yaşıl rəngli efir yağı vardır. Bu efir yağında tuyoal spirti, keton tuyoal, α -pinen, kadinen, fellandren terpenləri, arzulen, hamazulen, sirkə və izovalerian turşuları vardır. Bundan başqa «C» vitamini, flavanoidlər, karotin və laktonlara rast gəlinir.

Təbiiqi: Xalq təbabətində acı yovşandan geniş istifadə olunur. Ondan həzmi yaxşılaşdırıcı, həzm vəzilərinin fəaliyyətini artırıcı, eyni zamanda mədəaltı vəzinin və

ödün ifrazının intensivliyini tənzimləyən dərman kimi istifadə olunur. Mədədə turşuluq artdıqda, qastritdə, meteorizmde, qaraciyər xəstəliklərində, qan azlığında daxilə qəbul olunur. 1-2 çay qaşığı xırdalanmış yovşanı bir stəkan suda dəmləyir və daxilə qəbul olunur. Yovşandan hazırlanan preparatlar yeməkdən yarım saat əvvəl qəbul olunur.

Acı yovşan həm də bir sıra qarışıqların tərkibinə daxildir. İshala meyillilikdə və meteorizmə qarşı 20,0 q acı yovşanın (*Herb. Absinthii*), 30,0 q çöl qatırquyruğunun (*Herb. Equiseti*), 30,0 q boymadərənin yerüstü hissəsi (*Herb. Millefolii*), 20,0 q düzduran qaytarmanın kökümsovu (*Rhiz. Tormentillae*) qarışığında 10,0:200,0 nisbətində həlim hazırlanır. Bu ekstraktdan gündə 3 dəfə yeməkdən sonra, hər dəfə 100-150 ml daxilə qəbul edilir.

Turşuluğun azalması ilə müşahidə olunan mədə və onikibarmaq bağırsağ yaralarına qarşı 10,0 q böyük bağırpapağı yarpağı (*Fol. Plantaginis maj.*), 10,0 q acı yovşanın yerüstü hissəsi (*Herba Absinthii*), 10,0 q nanə yarpağı (*Fol. Menthae piperitae*), 10,0 q çobanyastığı çiçəyi (*Flor. Matricaria chamomillae*), 10,0 q gülümbahar çiçəyi (*Flor. Calendulae*), 10,0 q dazı otu (*Herb. Hyperici perf.*), 10,0 q gəcəvər kökümsovu (*Rhiz. Calami*), 10,0 q sürvə yarpağı (*Fol. Salviae*), 10,0 q zəncirotu kökü (*Rad. Taraxaci*), 10,0 q araliya kökü (*Rad. Araliae*) qatışığında 10 q 200,0 ml suda dəmləyir, gündə 3 dəfə yeməkdən 30 dəqiqə əvvəl, hər dəfə 80-100 ml (isti halda) qəbul edilir.

İştahanı artırmaq məqsədilə isə 25,0 q acı yovşanın yerüstü hissəsi (*Herb. Absinthii*), 25,0 q gəcəvər kökümsovu (*Rhiz. Calami*), 25,0 q suyoncasi yarpağı (*Fol. Menyanthidis*), 25,0 q adi zirə toxumu (*Fruct. Carvi*) qatışığında 10,0 qram 200,0 ml suda dəmləyir, gündə 3 dəfə yeməkdən 15-20 dəqiqə əvvəl, hər dəfə bir xörək qaşığı qəbul edirlər.

İştahasızlığa qarşı başqa bir qarışıqdan da istifadə

oluna bilər: 40,0 q acı yovşanın (*Herb. Absinthii*), 10,0 q boymadərənin yərüstü hissəsi (*Herb. Millefolii*), 200 q böyürtkən yarpağı (*Fol. Rubi fruticosi*) qarışığını hazırlayır, bir çay qaşığı qarışıq üzərinə bir stəkan qaynar su tökülüb dəmlənir. Dəmləmədən gündə 3 dəfə, hər dəfə bir xörək qaşığı (yeməkdən əvvəl) daxilə qəbul edilir.

Askaridoz xəstəliyində güləvər bitkisinin (*Herb. Centauri*), acı yovşanın yərüstü hissəsindən (*Herb. Absinthii*) qarışıq hazırlayır və həmin qarışıqdan bir xörək qaşığı götürüb üzərinə bir stəkan qaynar su töküb dəmləyir, 2 saatdan bir 8 gün ərzində yarım stəkan daxilə qəbul olunur.

Öd yollarının xəstəliyində və öd kisəsində olan daşları təmizləmək üçün acı yovşanın (*Herb. Absinthii*) yərüstü hissəsi, nanənin (*Fol. Mentha piperitae*) yarpağı, 10,0 q zəncirotunun (*Rad. Taraxaci*) kökü, 40,0 q boyaqotunun (*Rad. Rubia tinctoria*) kökündən qarışıq hazırlayıb, həmin qarışıqdan 2 xörək qaşığı götürüb bir stəkan qaynar suda dəmləyir, səhər və axşam bir stəkan daxilə qəbul edilir.

Şekil 47. Acı yovşan-*Artemisia absinthium* L.

**İshal murdarçası-*Rhamnus cathartica* L.-Жестер
слабительная
Fəsil: Murdarçakimilər-*Rhamnaceae***

Botaniki təsviri: Murdarça 3 m hündürlüyə çatan qollu-budaqlı, kol və ya ağac bitkisidir. Adətən, bircinsli və ikievlü bitkidir. Budaqları qısadır və cavan budaqların ucları tikanla qurtarır. Budaqların qabığı tədricən çatlayıb tökülür. Adətən, bu bitkinin budaqları qarşı-qarşıya yerləşir. Yarpaqlar yumurta və ya ellipsşəkillidirlər, mərkəzi damardan qövsvarı olaraq zirvəyə doğru 3 cüt damar ayrılır. Çiçəkləri yaşılımtıl-sarıdır, yarpaqların qoltuğunda yerləşən monoxazi çiçək qrupuna toplanmışdır. Kasacıq 4 kasa yarpağından təşkil olunub, tac 4 ləçəklidir, erkəkcikli çiçəklərdə 4 erkəkcik, dişicikli çiçəklərdə 3-4 yuvalı, yarımalt yumurtalıqlı dişicik olur. Meyvəsi dördyuvalı çəyirdəkli olmaqla giləmeyvəni xatırladır. Zəif iyə və şirintəhər acı dada malikdir. Bitki may-iyun aylarında çiçəkləyir, meyvəsi oktyabr-noyabr aylarında yetişir.

Yayılması: Azərbaycanca Böyük və Kiçik Qafqaz dağlarında, alp və subalp qurşağında yayılmışdır.

İstifadə olunan hissəsi: Noxud boyda olan, yetişmiş qara rəngli meyvələri (*Fruct.Rhamni catharticae* və ya *Fruct.Catharticae*) tam yetişdikdə toplanır. Toplanmış meyvələri quruducularda və günəşli havada qurudulur.

Tərkibi: Tərkibində sərbəst və qlikozid şəklində antraxinonlar və antrenollar vardır. Meyvələrindən flavonoidlərdən ramnetin, ramnositrin, kverseten və kempferol, pektin və aşı maddələri, şəkərlər, toxumlarında isə 40%-ə qədər piyli yağ müəyyən edilmişdir.

Tətbiqi: İshal murdarçanın meyvələrindən xroniki qəbizlikdə istifadə olunur. 10 q xırdalanmış meyvəni bir stəkan suda 8 saat saxlayır, bu ekstraktdan səhər və ax-

şam hər dəfə 100 ml daxilə qəbul edirlər. Həmçinin bu ekstraktı şəkərlə də qarışdırıb sirop hazırlayır və yatmadan əvvəl 3-4 xörək qaşığı qəbul edirlər. Meyvələri təzə halda da yemək olar: səhər acqarına 10-15 meyvə qəbul etmək olar. Qəbizliyə qarşı istifadə olunan qarışıqların da tərkibinə murdarça daxil olur. 20,0 q kövrək murdarça qabığı (*Cort.Frangulae*), 20,0 q razyana meyvəsi (*Fruct.Foeniculi*), 30,0 q işlədici murdarça meyvəsi (*Fruct.Catharticae*), 30,0 q biyan kökü və kökümsovu (*Rhiz.cum Rad.Glycyrrhizi*) qarışığını hazırlayır, bir xörək qaşığı qarışıq üzərinə 200 ml qaynar su töküb, həlim hazırlanır. Alınmış həlimin hamısı bir dəfəyə (axşam) qəbul edilir.

Bundan başqa 30,0 q səna yarpağı (*Fol.Sennae*), 30,0 q kövrək murdarça qabığı (*Cort.Frangulae*), 20,0 q ishal murdaça meyvəsi (*Fruct.Catharticea*), 10,0 q xırda zirə toxumu (*Fruct.Carvi*), 10,0 q biyan kökü və kökümsovu (*Rhiz.cum Rad.Glycyrrhizi*) qarışığından 200 ml suda dəmləyib, alınan ekstraktıdan işlədici kimi (axşam) 100-150 ml qəbul edilir.

Şekil 48. İshal murdarçası-*Rhamnus cathartica* L.

**Yovşanyarpaq atıl–batıl-*Zosimia absinthifolia* Link.-
Зосимия полыннолистная
Fəsilə: Kərəvüzkimilər (Çətirçiçəkkimilər)-*Apiaceae*
(*Umbelliferae*)**

Botaniki təsviri: Yovşanyarpaq atıl-batıl boz tükrlərlə örtülü, 10-15 sm hündürlükdə çoxillik bitkidir. Kökü yoğundur. Yarpaqlarının əksəriyyəti kökətrafidir. İkiqatlı-ləkvarı bölümlüdürlər. Gövdənin isə ancaq aşağı hissəsində az sayda yarpaq vardır. Çiçəkləri sarıdır, mürəkkəb çətir çiçək qrupuna toplanmışdır. Örtük yarpaqcıqları çox sayda olub, neştərşəkilli, itiuculu, üzəri tükçüklüdür. Meyvəsi iki paylı, ovalşəkilli toxumcadır. Bitki aprel-iyun aylarında çiçəkləyir, meyvəsi iyul-avqust aylarında yetişir.

Yayılması: Abşeronda, Qobustanda, Kür-Araz ovalıqlarında, Naxçıvanda yovşanyarpaq atıl-batıl geniş yayılmışdır. Bu bitkiyə ən çox quru qayalıqlarda və daşlıq yerlərdə, yol kənarlarında və qumluqlarda təsadüf olunur.

İstifadə olunan hissəsi: Dərman məqsədi ilə yetişən dövrdə toplanmış meyvələrindən istifadə olunur.

Tərkibi: Meyvələrinin tərkibində 1,3-1,8% efir yağı vardır. Efir yağının tərkibində aktil spirti, aktil-butirat, aktil-asetat vardır. Köklərində deltoin və zosimin kumarinləri aşkar edilmişdir.

Tətbiqi: Xalq təbabətində meyvələrindən çay dəmləyib, xroniki mədə-bağırsaq xəstəliklərində iltihabı aradan qaldıran və həzmi yaxşılaşdıran vasitə kimi istifadə edilir. Atıl-batılın meyvələrini od üstündə yandırıb tüstüsü ilə tənəffüs etdikdə beyin spazmasını aradan qaldırır və baş ağrılarını sakitləşdirir.

Şəkil 49. Yovşanyarpaq atıl–batıl-*Zosimia absinthifolia* Link.

Gəcəvər-*Acorus calamus* L.-Aur
Fəsilə: Danaayağikimilər-*Araceae*

Botaniki iəsviri: Gəcəvər uzun, sürünən kökümsova, güclü kök sisteminə malik, çoxillik ot bitkisidir. Kökümsovun uzunluğu 1,5 m-ə çatır, xaricdən boz, daxildən isə azacıq çəhrayı rəngə çalır. Kök boğazından rozətşəkilli yarpaqlar inkişaf edir. Yarpaqlarının uzunluğu bir metr, eni 3 sm olub, ətirlidir. Onlar aşağı hissələrdə bir-birinin qaidəsini əhatə edirlər. Gövdəsi və çiçək oxu yaşıl rəngdədir. Gövdəsinin bir tərəfi novçaşəkilli, əks tərəfi isə qabırğalıdır. Xırda yaşılımtıl, sarı rəngli çiçəkləri çiçək oxunun başında sıx qıçaya toplanmışdır. Qıçanın qaidəsində yaşıl, uzun yarpaq örtüyü vardır. Meyvəsi uzunsov, qırmızı giləmeyvədir. Bitki iyun-iyul aylarında çiçəkləsə də Azərbaycan şəraitində meyvə vermir. Kökümsovla çoxalır.

Yayılması: Çay kənarlarında, sakit axan və durğun sulu bataqlıq yerlərdə geniş yayılmışdır. Azərbaycanda bu bitkiyə Kür-Araz ovalığında təsadüf olunur.

İstifadə olunan hissəsi: Payızın sonunda kökümsovu (*Rhiz. Calami*) toplayıb, qabığı soyularaq doğranılır və qurudulur və ondan dərman bitkisi kimi istifadə olunur.

Tərkibi: Tərkibində 1,5-3,5% efir yağı (*Oleum Calami*) vardır. Bu yağ sarı-qəhvəyi rəngli, spesifik iyli, acı dadlı olub, tərkibində α -pinen, kamfen, kalamenol, həm də 7,8% azaron, 0,2% akorin və 25-40% nişasta vardır.

Tətbiqi: Gəcəvər kökümsovu xalq təbabətində çox geniş istifadə olunur.

Mədədə həzm zəif getdikdə gəcəvər kökü dəmləməsi içirlər. Dəmləməni hazırlamaq üçün 15 q gəcəvər kökümsovunu 2-3 stəkan suda qapalı qabda 15 dəqiqə qaynadırlar və gündə 3 dəfə bir stəkan daxilə qəbul edirlər. Gəcə-

vər kökündən hazırlanmış toz xalq təbabətində mədə və onikibarmaq bağırsağın xoralarının müalicəsində istifadə olunur.

Mədə xoralarında gəcəvər bitkisinin (*Rad. Calami*) kökümsovu, darçın qabığı (*Cort. Cinnamommi*), güləvərin (*Herb. Centauri*) yerüsütü hissəsi, acı yovşanın (*Herb. Absinthii*) yerüstü hissəsindən bərabər miqdarda qarışıq hazırlayır, həmin qarışıqdan bir çay qaşığı götürüb, bir stəkan qaynar suda dəmləyib, gündə bir stəkan daxilə qəbul edilir.

Mədə turşusunun hiperfunksiyası zamanı gəcəvər bitkisinin (*Rad. Calami*) kökümsovu, cökə bitkisinin (*Flor. Tilia*) çiçəkləri, biyan bitkisinin (*Rad. Glycyrrhizi*) kökümsovu, nanə bitkisinin (*Fol. Menthae piperitae*) yarpağını qarışdırıb və bu qarışıqdan bir xörək qaşığı götürüb, bir stəkan qaynar suda dəmləyib, gündə 2-3 dəfə bir stəkan daxilə qəbul edilir.

İshal xəstəliyində gəcəvər bitkisinin (*Rad. Calami*) kökümsovu, palıd ağacının (*Cort. Quercus*) qabığını, kəklikotu bitkisinin (*Herb. Thymi*) yerüstü hissəsini, qozun (*Fol. Juglandis*) yarpağını qarışdırır, bu qarışıqdan bir çay qaşığı götürüb 6 saat bir stəkan soyuq suda saxlayıb, sonra qaynadılır və bir gün müddətində qurtum-qurtum içilir.

Şəkil 50. Gəcəvər-*Acorus calamus* L.

Adi zirə-*Carum carvi* L.-Тмин обыкновенный
Fəsilə: Kərəvüzkimilər (Çətirçiçəkkimilər)-*Apiaceae*
(*Umbelliferae*)

Botaniki təsviri: Adi zirə 1 m hündürlükdə, iki və ya çoxillik ot bitkisidir. İnkişafının birinci ilində yalnız kök-ətrafı rozet, ikinci ili isə gövdə əmələ gətirir. Gövdənin içərisi boş olur. Yarpaqları gövdə üzərində növbəli düzülmüşdür, ikiqat-üçqat lələkvarı bölümlüdürlər. Kökətrafı rozet yarpaqları uzun saplaqlı, gövdənin aşağısındakı yarpaqlar qısa saplaqlı, yuxarı hissədəki yarpaqlar isə oturaqdırlar. Çiçək qrupu 8-16 şüalı mürəkkəb çətirdir. Çiçəklər xırda olub, kasacıqsızdırlar. Tac ağ rəngli, 5 ləçəklidir, erkəkciqlər 5 ədəddir. Dişicik alt yumurtalıqlıdır. Meyvəsi güclü iyə və xoş dada malik, 5 qabırğalı, bozuntul-qonur rəngli iki paylı toxumcadır. Bitki may-iyul aylarında çiçəkləyir və avqust-sentyabr aylarında meyvə verir.

Yayılması: Azərbaycanda adi zirə Böyük Qafqazın Şərq və Qərb zonalarında (Quba-Qusar rayonlarında), Kiçik Qafqazın mərkəzində, Naxçıvan MR-da, Diabarda yayılmışdır. Bu ərazilərdə subalp və alp çəmənlərdə, meşə açıqlıqlarında, çay kənarlarında adi zirəyə tez-tez təsadüf olunur. Qiymətli efir yağlı bitki olduğundan Azərbaycanda çox qədim zamanlardan becərilir.

İstifadə olunan hissəsi: Təbabətdə adi zirənin meyvəsindən (*Fruct. Carvi*) və yağından (*Oleum Carvi*) istifadə edilir. Meyvələrini yetişənə yaxın səhər və ya axşam toplayır, qurutmaq üçün günəşli yerə sərir, üyüdür və ələklə təmizləyirlər.

Tərkibi: Adi zirə meyvələrinin tərkibində 3-6%-ə qədər qiymətli efir yağı olur. Efir yağının tərkibində 50-60% karvon ketonu, 30% terpen-limonen, karvakrol, dihidro

karvon və s. vardır. Bundan əlavə 4% aşı maddələri, kversetin və kempferol flavonoidləri vardır.

Tətbiqi: Adi zirənin toxumlarını mədədə həzmi yaxşılaşdırmaq məqsədilə, eyni zamanda bağırsaqlardakı köpə qarşı da istifadə edirlər. Uşaqlarda köp olduqda bir qaşığı adi zirə toxumunu bir stəkan suda qapağı bağlı halda 5 dəqiqə qaynadır, bir stəkan dəmləməyə bir xörək qaşığı şəkər tozu qatışdırıb, uşağa gündə 5-6 dəfə, hər dəfə bir çay qaşığı verirlər. Bu dəmləməni (ancaq şəkərsiz) uşağa və böyüklərə imalə etmək üçün də istifadə etmək olar.

Gözdən daima yaşı axdıqda isə gözə aşağıdakı qayda-da hazırlanmış damcı tökürlər. Bir stəkan suda bir xörək qaşığı adi zirə toxumu qaynadırlar. İsti, süzülən dəmləməyə bir çay qaşığı göy güləvər ləçəkləri, bir çay qaşığı iri bağayarpağı yarpağı əlavə edirlər. Bu bitkilər dəmləmədə bir gün saxlanılır. İkinci gün bu dəmləməni parçadan 2 dəfə süzür, alınan məhluldan gündə bir neçə dəfə bir damcı gözə tökürlər.

Bağırsaqda köp olduqda isə bir xörək qaşığı adi zirə toxumu, bir çay qaşığı şüyüd toxumu, bir çay qaşığı boymadərən yarpaqları, bir xörək qaşığı xırdalanmış arpa samanını yarım litr suda 10 dəqiqə qaynadıb, süzülür. Bir gün ərzində kiçik qurtumlarla qəbul edilir.

Laktasiya periodunda anaların südünü artırmaq məqsədilə zirə ilə bişirilmiş çörək və zirədə qaynadılmış smetan yeməyi məsləhət görürlər. Bir stəkan smetanda bir qram zirə toxumu zəif odda 3 dəqiqə qaynadılır.

Qaraciyər xəstəliklərində, hepatidə və köpmədə ağ dalamazın çiçəklərini (*Flor.Lamii*), zirənin meyvələrini (*Fruct. Carvi*), çobanyastığının çiçəklərini (*Flor.Matricaria chamamillae*), göyəmin çiçəklərini (*Flor.Pruni spinosae*) qarışdırıb, bu qarışıqdan 2 çay qaşığı götürüb, 1 stəkan qaynar suda dəmləyib, gündə 3 dəfə bir stəkan daxilə qəbul edilir.

Serroz xəstəliyində zirənin toxumunu (*Fruct. Carvi*), dazı otunun yerüstü hissəsini (*Herb. Hyperici*), boymadərənin yerüstü hissəsini (*Herb. Millefolii*), mürdəşərin qabığını (*Cort. Frangulae*) qarışdırıb, bu qarışıqdan bir xörək qaşığı götürüb bir stəkan qaynar suda dəmləyib, gündə 2-3 dəfə bir stəkan daxilə qəbul edilir.

Böyrək daşlarının xəstəliklərində zirənin meyvəsini (*Fruct. Carvi*), meşəçiyələyinin yarpaqlarını (*Fol. Fragaria*), rozmarinin yarpaqlarını (*Fol. Rosmarini*), qatırquyruğunun yerüstü hissəsini (*Herb. Equiseti*), biyanın kökünü (*Rad. Glycyrrhizae*), ardıcın meyvələrini (*Fruct. Juniperi*) qarışdırıb, bu qarışıqdan bir xörək qaşığı götürüb, bir stəkan qaynar suda dəmləyib, gündə 2-3 dəfə 2 stəkan daxilə qəbul edilir.

Şəkil 51. Adi zirə-*Carum carvi* L.

Çətiri qızılçətir (İsitməotu)-*Centaurium littorale*

Gilmour-Золототысячник зонтичный

Fəsilə: Acıçığəkkimilər-*Gentianaceae*

Botaniki təsviri: Çətiri qızılçətir 15-30 sm hündürlükdə birillik və yaxud ikiillik ot bitkisidir. Təpə hissədən yabaşəkili budaqlanan gövdəsi vardır. Gövdəsinin en kəsiyi dördküncdür. Kökətrafi yarpaqlar uzunsov-yumurtaşəkili 5 damarcıqlı, kütuclu olub, rozet əmələ gətirirlər. Gövdə yarpaqları isə xətti-neştərşəkili, iticludur, qarşı-qarşıya yerləşirlər. Çiçəkləri iki-cinsli, çəhrayı rəngli, aktinomorf olub, gövdənin ucunda qalxanvarı süpürgə əmələ gətirirlər. Kasacıq boruşəklində bitişmiş 5 kasayarpağından, tac isə əsas hissədən bitişmiş, ucdan isə 5 dilimlidir. Erkəkciyələri 5 ədəddir, dişicik 2 meyvə yarpağından əmələ gəlmişdir, yumurtalıq üstüdür. Meyvəsi ikitaylı, uzunsovformalı, çoxtoxumlu qutucuqdur. Toxumları xırda olub, qəhvəyi rənglidir. Bitki iyul-avqust aylarında çiçəkləyir.

Yayılması: Azərbaycanda Naxçıvan MR, Taliş və Böyük Qafqaz bölgələrində, orta dağ qurşağının meşə açıqlıqlarında və meşə ətəyi kolluqlarda yayılmışdır.

İstifadə olunun hissəsi: Dərman məqsədi ilə çiçəkləmə dövründə toplanmış bitkinin yerüstü hissəsindən (*Herb. Centaurii*) istifadə olunur.

Tərkibi: Yarpaqlarında və çiçəklərində 3% eritaurin acı qlikozidi, eritrosentaurin, eritramin qlikozidləri aşkar olunmuşdur. Bundan başqa kiçik qızılçətir otunun tərkibində eritrisin alkaloidi də aşkar olunmuşdur.

Tətbiqi: Xalq təbabətində kiçik qızılçətirdən 20 q bir litr suda qaynadıb, mədədə turşuluq çox olduqda, qaraciyər və öd yollarının xəstəliklərində istifadə edirlər.

Öd kisəsinin iltihabında 2,0 q qızılçətir, 2,0 q gəcəvər

kökü, 2,0 q ödotu çiçəyini axşamdan 2 stəkan suda isladıb, səhər isə 5-7 dəqiqə qaynadırlar. Ac qarınına bir stəkan içir, qalanını isə gün ərzində 4 dəfəyə, hər dəfə yeməkdən sonra daxilə qəbul edirlər.

Mədədə ağrı, bağırsaqlarda köp olduqda 5 q gəcəvər kökünü bir litr suda 10 dəqiqə qaynadır, oddan götürüldəndən sonra qaynar qarışığa 2 xörək qaşığı xırdalanmış kiçik qızılçətir otu, bir xörək qaşığı acı yovşan, bir xörək qaşığı dazı, bir çay qaşığı nanə, bir çay qaşığı pişikotu kökünü əlavə edib, qarışığı yarım saat sobada dəmləyir, süzür və ac qarınına bir stəkan, qalanını isə gündə 4 dəfə qəbul edirlər. Mədə turşuluğunun yüksəlməsinə qarşı həm də 20,0 q su yoncası yarpağı (*Fol. Menyanthidis*), 20,0 q razyana meyvəsi (*Fruct.Foeniculi*), 20,0 q nanə yarpağı (*Fol.Menthae piperitae*), 20,0 q boymadərinin yerüstü hissəsi (*Herb.Millefolii*), 20,0 q çətiri qızılçətir otu (*Herb. Centaurii*) bitkilərini qarışdırıb, götürülən qatışığın 10,0 qramından 200 ml suda həlim hazırlayıb, mədə turşuluğunun yüksəlməsinə qarşı gündə 3 dəfə, hər dəfə 100 ml (yeməkdən 30 dəqiqə əvvəl) daxilə qəbul edilir.

Qastrit və xora xəstəliklərində 5 q pişikotu kökü və kökümsovu (*Rhiz. cum Rad. Valerianae*), 10,0 q su yoncası (*Fol.Menyanthidis*), 10,0 q gəcəvər kökü (*Rhiz.Calami*), 10,0 q kiçik qızılçətir otu (*Herb.Centaurii*), 10,0 q adi zirə meyvəsi (*Fruct.Carvi*), 10,0 q çobanyastığı çiçəyi (*Flor. Matricaria chamomillae*), 15,0 q nanə yarpağı (*Fol.Menthae piperitae*), 20,0 q boymadərinin yerüstü hissəsi (*Herb. Millefolii*) qarışığının 10 qramından 200 ml suda həlim hazırlanır. Gündə 3 dəfə, yeməkdən 30 dəqiqə əvvəl (isti halda) daxilə qəbul edilir.

Bağırsağın xroniki pozğunluqlarında dazı otu və kiçik qızılçətir otunun qarışığından 2-3 qaşığı götürüb, yarım litr suda dəmləyir və gün ərzində içirlər. Bu dəmləmə

mədənin yüksək turşuluğunu ən yaxşı neytrallaşdıran vasitə hesab olunur.

Yüksək hərarətlə müşahidə olunan qrip zamanı bərabər miqdarda götürülmüş kiçik qızılçətir, çobanyastığı və su yoncası yarpaqlarından hazırlanan qarışıqdan 4 xörək qaşığı götürüb, 3 stəkan suda qaynadırlar. Bu dəmləmədən gündə 3 stəkan daxilə qəbul edilir.

**Şəkil 52. Çətiri qızılçətir (İsitməotu)-
Centaurium littorale Gilmour**

Üçyarpaq suyoncası-*Menyanthes trifoliata* L.-Вахта

трехлистная

Fəsil: Suyoncasıkimilər-*Menyanthaceae*

Botaniki təsviri: Üçyarpaq suyoncası 1-1,5 sm yoğunluqlu kökümsova malik, çoxillik otşəkili bataqlıq bitkisidir. Kökümsovdan 15-30 sm hündürlüklü yarpaqsız zoğ uzanır, bu zoğun da ucunda salxım çiçək qrupuna toplanmış çiçəklər yerləşir. Yarpaqlar iridir, uzun saplaq vasitəsilə bilavasitə kökümsova birləşmişdir. Yarpaq ayası mürəkkəbüçərdir, paycıqlar tərsinə yumurtaşəkili və tam kənarlıdır.

Çiçəklər 5 üzvlüdür. Kasacıq 5 ədəd yarıya qədər bitişmiş, yarpaqcıqdan ibarətdir. Tac 5 ləçəkli olub, ağ və ya çəhrayı rənglidir, ləçəklər bitişikdir. Erkəkciklər 5 ədəddir, dişicik 2 meyvə yarpağından təşkil olunmuşdur, yumurtalıq üstdür, ağızcıq iki dilimlidir.

Meyvə yumurtaşəkili, iki şırımla açılan qutucuqdur. Toxumları iridir. Bitki may-iyun aylarında çiçəkləyir, iyul-avqust aylarında meyvə verir.

Yayılması: Üçyarpaq suyoncası Azərbaycanda Naxçıvan MR-da, Qarabağ və Böyük Qafqazın orta və yuxarı dağ qurşaqlarında, bataqlıqlarda yayılmışdır.

İstifadə olunan hissəsi: Təbabətdə üçyarpaq suyoncası bitkisinin yarpaqlarından (*Fol. Menyanthidis*) istifadə olunur. Yarpaqları bitki çiçək açandan sonra toplayır, saplağını qısa kəsir və quru havada qurudurlar.

Tərkibi: Yarpaqlarının tərkibində qlikozidlərdən, əsasən meniantin vardır. Flavonoidlərdən rutin və hiperozid aşkar olunmuşdur. Tərkibində müəyyən miqdar yod aşkar edilmişdir.

Tətbiqi: Üçyarpaq suyoncası bitkisinin yarpaqları həzm şirələrinin ifraz olunmasına stimül verən, iştahanı

açan, xəstənin ümumi vəziyyətini yaxşılaşdıran, həzm borusunda peristaltikanı yaxşılaşdıran vasitə hesab olunur. Məsələn, iştahanı açmaq məqsədi ilə tərkibinə suyoncasının daxil olduğu qarışıqdan aşağıdakı kimi istifadə olunur: 50,0 q acı yovşanın yerüstü hissəsi (*Herb. Absintii*), 50,0 q suyoncası yarpaqları (*Fol. Menyanthidis*) qarışığından 10 q 200 ml suda dəmlənilir. Bu dəmləmədən gündə 3 dəfə yeməkdən 15-20 dəqiqə əvvəl bir xörək qaşığı daxilə qəbul edilir.

Qastirit və xora xəstəliklərində isə 5,0 q pişikotu kökü və kökümsovu (*Rhiz. cum Rad. Valerianae*), 10,0 q suyoncası yarpağı (*Fol. Menyanthidis*), 10,0 q gəcəvər kökümsovu (*Rhiz. Calami*), 10,0 q qızılçətrin yerüstü hissəsi (*Herb. Centaurii*), 10,0 q adi zirə meyvəsi (*Fruct. Carvi*), 10,0 q çobanyastığı çiçəyi (*Flor. Matricaria chamomillae*), 15,0 q nanə yarpağı (*Fol. Menthae piperitae*), 20,0 q boymadərənin yerüstü hissəsi (*Herb. Millefolii*) qarışığundan 10 qram götürüb 200 ml suda həlim hazırlanır. Bu həlimdən gündə 3 dəfə yeməkdən 30 dəqiqə əvvəl 80-100 ml (isti halda) daxilə qəbul edilir.

Bundan əlavə suyoncası işlədici qarışıqların da tərkibinə daxildir. 50 q kövrək murdarça qabığı (*Cort. Frangulae*), 20 q suyoncası yarpağı (*Fol. Menyanthidis*), 20 q boymadərənin yerüstü hissəsi (*Herb. Millefolii*), 10 q adi zirə meyvəsi (*Fruct. Carvi*) qarışığundan 10 qram götürüb 200 ml suda dəmlənir. Dəmləmə işlədici kimi axşam 100-150 ml daxilə qəbul edilir. Hamilə qadınlar üçün əks göstəricidir.

Düz bağırsağın təmizlənməsi üçün 5-10 q quru suyoncası yarpağını çobanyastığı çiçəkləri ilə birlikdə bir stəkan suda dəmləyib imalə kimi istifadə edirlər.

Şakil 53. Üçyarpaq suyoncası-*Menyanthes trifoliata* L.

Nanə-*Mentha piperitae* L.-Мята перечная
Fəsilə: Dodaqçıçayikimilər (Dalmazkimilər)-*Labiatae*
(*Lamiaceae*)

Botaniki təsviri: Nanə 50-80 sm hündürlükdə, dikduran gövdəli, qollu-budaqlı çoxillik kökümsovlu ot bitkisi-dir. Gövdəsi dikduran və əyilən sürünən zoğlara malik olur. Gövdənin en kəsiyi dördküncdür, bəzən qırmızımtıl rəngli olur. Yarpaqları gövdə üzərində qarşı-qarşıya düzülmüşdür, qısa saplaqlı, uzunsov neştərşəkilli, kənarları mişardışlidir. Yarpağın üst səthi tünd yaşıl, alt səthi açıq yaşıldır. Efir yağı çoxlu vəzilərə malikdir. Bənövşəyi rəngli çiçəkləri sünbül çiçək qrupuna toplanmış, sünbüllər gövdənin ucundakı yarpaqların qoltuğunda yerləşmişdir. Kasacıq 5 kasa yarpağından ibarətdir, qısa borucuq əmələ gətirir. Tac açıq-bənövşəyi rəngli, 5 ləçəkli, tam formalaşmamış 2 dodağa malikdir, demək olar ki, simmetrik görünür. 4 erkəkciyi var. Dışicik üst yumurtalıqlıdır. Meyvəsi tünd-qonur rəngli fındıqcadır. Kökümsovla çoxaldılır.

Nanə bitkisi ağ və qaramtıl rəngdə olur. Qara nanə bitkisiində efir yağı çox olduğundan ondan mentol alınmasında istifadə olunur.

Yayılması: Azərbaycanda Kür-araz ovalığından başlamış orta dağ qurşağınadək bütün regionlarda həyətəyani sahələrdə becərilir.

İstifadə olunan hissəsi: Xalq təbabətində dərman məqsədilə bitki çiçəkləyən dövrdə onun yerüstü hissəsindən istifadə olunur (*Herb. Menthae piperitae*).

Tərkibi: Tərkibində 1,5-3,5% efir yağı, 3-5-12% taninlər vardır. Efir yağının (*Oleum Menthae*) tərkibində 50-80% mentol, menton və piperiton ketonları, limonen, puleqon, sineol və b. terpenlər və terpen karbohidrogenləri vardır.

Bundan əlavə yarpaqlarında karotin və mikroelementlər də tapılmışdır.

Tətbiqi: Nanə bitkisinde bir sıra bioloji fəal maddələrin kompleksi olduğu üçün o, farmokoloji cəhətdən geniş spektrə malikdir.

Təbabətdə nanə-cövhəri damcıları və nanə dəmləməsindən mədə-bağırsaq spazmlarında, ishalda, mədədə həzm zəif getdikdə öd qovucu, anestiziya edici, antiseptik maddə kimi geniş istifadə olunur.

Nanədən ən çox qəbizliklə müşahidə olunmayan mədənin yüksək turşuluğunda aşağıdakı qatışıqdan istifadə olunur. 15 q nanə yarpağı (*Fol.Menthae piperitae*), 20 q üçyarpaq suyuncası yarpağı (*Fol.Menyanthidis*), 15 q boymadərən çiçəyi (*Flor.Millefolii*), 15 q şüyüd toxumu (*Semen.Anethi*), 30 q dazının yerüstü hissəsi (*Herb.Hyperici*) qatışığından 2 xörək qaşığı götürüb 2 stəkan suda 2 saat dəmləyir, süzür və gün ərzində qurtumlarla qəbul edilir.

Ancaq qəbizliklə müşahidə olunan mədənin yüksək turşuluğunun müalicəsi üçün 15,0 q rus qurucusu (*Herb. Gnaphalii uliginosi*), 20,0 q boymadərən çiçəyi (*Flor.Millefolii*), 20,0 q nanə yarpağı (*Folia Menthae piperitae*), 10,0 q çobanyastığı çiçəyi (*Flor.Matricaria chamomillae*), 15,0 q qırxbuğumun yerüstü hissəsi (*Herb.Polygonii avic.*), 10,0 q şüyüd toxumu (*Semen.Anethi*), 10,0 q zirə toxumu (*Semen.Carvi*), 5,0 q xamırmaya qozası (*Strobuli Lupuli*), 20,0 q kövrək murdarça qabığı (*Cort.Frangulae*), 10,0 q pişikotu kökü (*Rhiz.Valerianae*) qarışığından 4 xörək qaşığını bir litr qaynar suya töküüb, bir gecə sobada dəmə qoyurlar. Səhər acqarına bir stəkan, qalanını isə bir gündə 4 dəfəyə (hər dəfə yeməkdən bir saat sonra) qəbul edirlər. Kövrək murdarça qabığı yumşaldıcı xüsusiyyətə malik olduğundan qəbizliyin dərəcəsindən asılı olaraq onun miqdarını azaldıb çoxaltmaq olar. Nanə cövhəri

damcılarını isə bağırsaq spazmlarında, ishalda, ürəkbulanmada 10 damcı daxilə qəbul edirlər.

Şəkil 54. Nanə-*Mentha piperita* L.

QARACİYƏR VƏ ÖD YOLLARI XƏSTƏLİKLƏRİNDƏ İSTİFADƏ OLUNAN DƏRMAN BİTKİLƏRİ

Dərman zəncirotu-*Taraxacum officinale* Wigg.-

Одуванчик лекарственный

**Fəsilə: Mürəkkəbçiçəklilər (Astrakimilər)-*Compositae*
(*Asteraceae*)**

Botaniki təsviri: Dərman zəncirotu çoxillik ot bitkisi-
dir. Bitkinin vegetativ orqanları süd rəngli şirəyə malik-
dir. Bəzi acıqovuşq növlərinin süd şirələrində kauçuşq var-
dır. Gövdə nəzərə çarpmayan dərəcədə qısaadır. Yarpaqları
kök boyuncuşu ətrafında yalançı rozet əmələ gətirir.
Uzunluşu 10-25 sm-ə çatan, qaidəsi ensizləşmiş, tüksüz,
oyuqlu-lələkvarı bölümlü yarpaqları vardır. 20-30 sm
hündürlüklü, silindrik, çılpaq, içərisi boş çiçək oxu vardır.
Çiçək qrupu daşıyan ox gövdənin yuxarı buğumasının
uzanmasından əmələ gəlir. Çiçək oxunun sonunda, adət-
tən, tək-tək səbətəoxşar böyük çiçək qrupu yerləşir. Çiçək
səbəti xaricdən iki sırada yerləşmiş yaşıl rəngli, uzunsov
yarpaqcıqlarla örtülüdür. Səbətləri iridir, çox çiçəklidir.
Çiçək açılan zaman səbətin xarici sırada yerləşmiş örtük
yarpaqları geri qatlanır, daxili sıranın yarpaqları düz və-
ziyyətdə qalır. Çiçəkləri əksərən sarı və ya narıncı rəngdə
olur. Bəzi növlərdə çəhrayı rəngə çalır. Çiçəklər diltikşə-
killi olub, ikicinslidir. Tac yuxarı hissədən beş dişciklidir.
5 ədəd bitişik erkəkciyi vardır. Dişiciyi 2 ədəd olub, alt
yumurtalıqlıdır. Meyvəsi uzunsov silindrşəkilli, yumur-
tayaoxşar toxumcadır. Toxumcaların üst tərəfində sadə
tüklərdən ibarət olan uçağan yerləşir. Bitki may-iyun ay-
larında çiçəkləyir və iyun-iyul aylarında toxum verir.

Yayılması: Azərbaycanın bütün regionlarında Kür-

Araz ovalığından başlamış subalp qurşağınadək, çəmənliklərdə, kolluqlarda, əkin yerlərinin və yolların kənarlarında geniş yayılmışdır.

İstifadə olunan hissəsi: Dərman məqsədlə dərman zəncirotunun yerüstü hissəsindən (*Herb. Taraxacum*) və köklərindən (*Radix Taraxacum*) istifadə olunur. Zəncirotunun kökləri yuyulub təmizləndikdən sonra havası yaxşı dəyişilən yerdə qurudulur.

Tərkibi: Payız mövsümü toplanmış zəncirotu köklərinin tərkibində 10% taraksakin, 40% inulin, 12-15% zülali maddələr olur. Yazda toplanmış köklərdə isə bu maddələr çox az olur. Təzə yarpaqlarının tərkibindəki süddə isə laktusirol, kauçuk, xolin, asparagen, saponin, qətran maddələri, çiçəklərində və yarpaqlarında ksantofillinlər-lütein və paraksantin, karotinoidlər, C və B₂ vitamini var.

Tətbiqi: Xalq təbabətində zəncirotu bitkisindən qaraciyər, öd kisəsi xəstəliklərinin müalicəsində, babasildə, mədə və bağırsaq xəstəliklərində, qanda xolesterinin miqdarını azaltmaq, iştahanı açmaq və həzmi yaxşılaşdırmaq üçün istifadə olunur.

Böyrək və sidik kisəsində daş olduqda, meteorizimdə, qəbizlikdə də zəncirotundan istifadə olunur.

Zəncirotu kökləri eyni zamanda bir sıra fitoterapevtik qatışıqların tərkibinə daxildir. Dəri xəstəlikləri zamanı böyrəklərin və həzm üzvlərinin fəaliyyətini yüksəltmək məqsədi ilə 20,0 q biyan kökü və kökümsovu (*Rhiz. cum Rad. Glycyrrhizi*), 20,0 q razyana meyvəsi (*Fruct. Foeniculi*), 20,0 q murdarça qabığı (*Cort. Frangulae*), 20,0 q atpıtrağı kökü (*Rad. Arctium*), 20,0 q zəncirotu kökü (*Rad. Taraxaci*) qatışığından 10 qramı 200 ml suda dəmləyib, gündə 3 dəfə (yeməkdən 30 dəqiqə əvvəl), hər dəfə 100-150 ml daxilə qəbul edilir.

Böyrəklərin və sidik yollarının iltihabı və infeksiya xəstəliklərinə qarşı 25,0 q zəncirotu kökü (*Rad. Taraxa-*

ci), 25,0 q tozağacı yarpağı (*Fol. Betulae*), 25,0 q adi ardic meyvəsi (*Fruct. Junipere com.*) qarışığını hazırlayır, bir xörək qaşığı qarışıq üzərinə 200 ml su töküb, soyuyana qədər saxlayır, sonra gündə 3-4 dəfə yeməkdən əvvəl, hər dəfə bir xörək qaşığı daxilə qəbul edilir.

Öd daşlarının müalicəsində 10,0 q nanə yarpağı (*Fol. Menthae piperitae*), 10,0 q acı yovşanın yerüstü hissəsi (*Herb. Absinthii*), 20,0 q quruçiçək bitkisinin çiçəyi (*Flor. Helichrysi*), 10,0 q mürdəşər qabığı (*Cort. Frangulae*), 10,0 q zəncirotu kökü (*Rad. Taraxaci*), 40,0 q boyaqotu kökü (*Rad. Rubiae tinct.*) qatışığından 10,0:200,0 nisbətində həlim hazırlanır (hazırlanma qaydasına bax). Ekstraktdan gündə 2-3 dəfə, yeməkdən 30 dəqiqə əvvəl, hər dəfə 200 ml daxilə qəbul edilir.

Xroniki hiposid və anasid gastrit xəstəliklərində 20,0 q böyük bağayarpağı yarpağı (*Fol. Plantaginis maj.*), 10,0 q nanə yarpağı (*Fol. Menthae piperitae*), 10,0 q dəzi otu (*Herb. Hyperici perf.*), 10,0 q çobanyastığı çiçəyi (*Flor. Matricaria chamomillae*), 10,0 q gülümbahar çiçəyi (*Flor. Calendula*), 10,0 q zəncirotu kökü (*Rad. Taraxaci*), 10,0 q sürvə yarpağı (*Fol. Salviae*), 10,0 q gəcəvər kökü (*Rhiz. Calami*), 10,0 q suyoncası yarpağı (*Fol. Menyanthidis*) qarışığından 10,0:200,0 nisbətində isti sulu dəmləmə hazırlanır. Gündə 3 dəfə, hər dəfə 80-100 ml yeməkdən 30 dəqiqə əvvəl daxilə qəbul edilir.

Şəkil 55. Dərman zəncirotu- *Taraxacum officinale* Wigg.

**Adi dağtərxunu – *Tanacetum vulgare* L.-Пижма
обыкновенная**

**Fəsilə: Mürəkkəbçiçəklilər (Astrakimilər)-*Compositae*
(*Asteraceae*)**

Botaniki təsviri: Adi dağtərxunu 60-150 sm hündürlükdə, kəskin (kamfora) iyli çoxillik ot bikişidir. Kökümsovü qısa və budaqlıdır. 2-3 dəfə lələkvarı yarılmış yarpaqları növbə ilə düzölmüşdür. Yarpaqlar üst tərəfdən tutqun yaşıl, alt tərəfdən isə bozuntul-yaşıl rəngdədir. Gövdənin aşağı hissəsində yerləşən yarpaqlar saplaqlı, yuxarı hissədəki yarpaqlar isə oturaqdırlar. Sarı rəngli boruşəkilli çiçəkləri gövdənin ucunda kiçik səbətlərə toplanmışdır. Meyvəsi uzunsov, qaidəsi kiçilmiş toxumcadır. Dağtərxunu iyun ayından sentyabr ayının sonuna kimi çiçəkləyir və meyvə verir.

Yayılması: Azərbaycanda Naxçıvan MR-da və Kiçik Qafqazın mərkəzi rayonlarında, orta dağ qurşağından subalp qurşağına kimi çəmənliklərdə, qayalıqlarda yayılmışdır.

İstifadə olunan hissəsi: Dərman məqsədi ilə iyun-iyul aylarında toplanmış çiçək səbətlərindən və payızda toplanmış toxumlarından istifadə olunur. Çiçəklərini tez bir zamanda 35-40°C-də qurutmaq lazımdır.

Tərkibi: Dağtərxunu çiçəklərində əsas təsiredici maddə efir yağıdır (0,5-0,9%). Efir yağının tərkibinin əsas hissəsini β -tuyon, 1-kamfora, tuyol, borneol və pinen təşkil edir. Çiçəklərində qeyd olunanlardan başqa flavonoidlərdən də akkasetin, diosmetin, lüteolin, izoramnetin, kversetin, tilianin, kosmosin və sinarozid qlikozidi, fenolkarbon turşuları (xlorogen və izoxlorogen və s.), kumarinlər, aşı maddələr və s. vardır.

Tətbiqu: Xalq təbabətində 20,0 q dağtərxunu çiçəklə-

rini bir litr suda dəmləyib mədə ağrılarında, ishalda içirlər.

Bundan əlavə dağtərxununu askaridlərə qarşı qurdqovucu vasitə kimi işlədirlər. Bu məqsədlə bir çay qaşığı üyüdülmüş meyvələrini bir litr suda dəmləyib daxilə qəbul edirlər. Bizquyruq qurdlara qarşı dağtərxunundan hazırlanmış bu dəmləmədən imalədə də istifadə olunur: 2 stəkan süddə 2 baş sarımsağın dilimlərini, 1 xörək qaşığı dağtərxunu toxumlarından hazırlanmış pastanı 10 dəqiqə müddətində qaynadıb süzür və ilıq halda bu qarışıqla imalə edirlər.

Elmi təbabətdə də dəmləmə və bişirmə formasında qaraciyər (hepatit, xolesistit) və bağırsaq xəstəliklərində istifadə olunur.

Qaraciyərin serroz xəstəliklərində dağtərxunu bitkisinin yarpaqlarından (*Flor. Tanacetii*), kövrək mürdəşərin qabığı (*Cort. Franqulae*), acı yovşanın yerüstü hissəsini (*Herb. Absinthii*), nanə yarpağını (*Flor. Menthae piperitae*), yabanı yerkökünün toxumlarını (*Semen Dauci caroti*), pişikotunun kökünü (*Rad. Valerianae*) qarışdırıb ondan 2 xörək qaşığı götürüb, bir stəkan qaynar suda dəmləyib, səhər və axşam bir stəkan daxilə qəbul edilir.

Dağtərxunu həm də askaridoz xəstəliyində qurdqovucu kimi qarışıqlarda istifadə olunur. Askaridoz və bij qurdlarını təmizləmək üçün dağ tərxunu bitkisinin (*Flor. Tanacetii*) və çobanyastığı bitkisinin (*Flor. Matricaria chamomillae*) çiçəklərindən, acı yovşanın yerüstü hissəsindən (*Herb. Absinthii*) və acıçiçək bitkisinin kökündən (*Rad. Gentianae*) qarışıq hazırlanır və ondan bir xörək qaşığı bir stəkan suda dəmlənir. 3 gün müddətində səhər və axşam bir stəkan qəbul olunur.

Şəkil 56. Adi dağtərxunu – *Tanacetum vulgare* L.

**Dərman şahtərəsi-*Fumaria officinalis* L.-Dımənka le-
karstvennaə**

Fəsilə: Şahtərkimilər-*Fumariaceae*

Botaniki təsviri: Dərman şahtərəsi 15-30 sm hündürlükdə, budaqlanan, qabırğacıqlı, içərisi boş gövdəli birilik ot bitkisidir. Bitki göyümtül-yaşıl rənglidir. Yarpaqlar gövdə üzərində növbəli düzölmüş və ikiqatlıləkvarı bölümlüdürlər. Çiçəkləri qırmızı rənglidir, qeyri-müntəzəmdir, xırda olub, sıx salxıma toplanmışdır. Kasa yarpaqları dörd ədəd, erkəkçiklər 2 ədəd və 3 bölümlüdürlər. Meyvəsi uc hissədən bir qədər basıq olan fındıqcadır. Bitki aprel ayından iyun aylarına qədər çiçəkləyir və iyul-avqust aylarında meyvə verir.

Yayılması: Azərbaycanca Kür-Araz ovalıqlarından başlamış alp qurşağına qədər bütün regionlarda yayılmışdır.

İstifadə olunan hissəsi: Dərman şahtərəsi bitkisinin yeriüstü hissəsindən (*Herb. Fumariae*) istifadə olunur. Toplanmış bitki havası yaxşı dəyişilən kölgə yerdə qurudulur.

Tərkibi: Tərkibində 0,13% fumarin, kriptokarpin, aurotensin alkaloidləri, kumarin, qarton maddələri aşkarlanmışdır.

Tətbiqi: Xalq təbabətində dərman şahtərəsi iştahaaçan, ürəyi möhkəmlədən vasitə kimi işlədilir.

Rusiyada bu bitkinin çəkilməmiş şirəsindən 20-25 q bir stəkan pivəyə qarışdırıb, gündə 2-3 qədər qəbul edirlər. Bu babasil qanaxmalarında, ağır xəstəlikdən sonra bədəni qüvvətləndirmək məqsədilə işlədilir.

Dəridə sızanaqlar, səpgilər olduqda həmin yeri şahtərə şirəsi ilə silirlər. Qışda isə mədəni möhkəmləndirmək məqsədilə 10,0 q qurudulmuş şahtərəni yarım litr pivədə 7-10 dəqiqə qaynadıb gün ərzində içirlər.

Qaraciyər və öd yolları xəstəliklərində 20,0 q gücotu

bitkisinin yerüstü hissəsi (*Herb. Agrimoniae*), 20,0 q itotunun yerüstü hissəsi (*Herb. Marrubii*), 20,0 q dərman şahtərəsinin yerüstü hissəsi (*Herb. Fumariae*), 20,0 q nanə yarpağı (*Fol. Menthae piperitae*), 20,0 q gəcəvər kökümsovu (*Rhiz. Calami*), 20,0 q çayır kökümsovu (*Rhiz. Agropyri*), 20,0 q murdarça qabığı (*Cort. Rhamnus*) qarışığından bir xörək qaşığı götürüb 200 ml suda dəmləyir, gündə 2 dəfə (səhər və axşam), hər dəfə 150 ml daxilə qəbul edilir.

Xalq təbabətində qaraciyərin iltihabı xəstəliklərində, o cümlədən xolesistit xəstəliyində dərman şahtərəsinin yerüstü hissəsindən (*Herb. Fumariae*), ardıcın meyvəsi (*Fruct. Juniperi*), kasnının kökü (*Rad. Cichorii*), zəncirotunun kökündən (*Rad. Taraxici*) qarışıq hazırlayıb, bu qarışıqdan bir xörək qaşığı götürüb, bir stəkan qaynar suda dəmləyib, səhər və axşam yeməyindən əvvəl bir stəkan daxilə qəbul olunur.

Öd yollarının xəstəliyində dərman şahtərəsinin yerüstü hissəsini (*Herb. Fumaria*), qara gəndəlaşın çiçəyini (*Flor. Sambuci*), kövrək mürdəşərin qabığını (*Cort. Franqulae*) qarışdırır və bu qarışıqdan bir xörək qaşığı götürüb bir stəkan qaynar suda dəmləyir, yatmadan əvvəl bir stəkan daxilə qəbul edirlər.

Şəkil 57. Dərman şahtərəsi – *Fumaria officinalis* L.

**Quruçiçək (Solmazçiçək)-*Helichrysum arenarium* (L.)
Moench.-Цмин песчаный (Бессмертник)
Fəsilə: Mürəkkəbçiçəklilər (Astrakimilər)-*Compositae*
(*Asteraceae*)**

Botaniki təsviri: Solmazçiçək 15-30 sm hündürlükdə çoxillik ot bitkisidir. Yarpaqları və gövdəsi ağ tükcüklərlə örtüldüyündən ağımtıl rənglidir. Çoxşaxəli budaqlanan gövdəyə malikdir. Kökətrafi yarpaqlar uzunsov-tərsinə yumurtaşəkilli, gövdə üzərində yerləşən yarpaqlar isə neş-tərşəkilli olub, gövdə üzərində ardıcıl düzülür. Çiçəkləri sarı, bəzən narıncı rəngli olub, şarşəkilli səbətə toplanmışdır. Çiçək səbətləri kiçik ölçülü olub, gövdənin ucunda qalxan şəklində yerləşmişdir. Səbətdə 30-dan 45-ə qədər boruşəkilli çiçək var, kənarında yerləşən çiçəkləri dişicikli, orta hissədə yerləşən çiçəklər isə ikicinslidir. Örtük yarpaqları 3-4 cərgədə, bir-birinə yapışan ləçəklərdən ibarət olub, sarımtıl rəngdədir. Toxumların üzərində yayılmağa xidmət edən uçağanları vardır.

Meyvəsi toxumcameyvədir. Solmazçiçək iyul-avqust aylarında çiçəkləyir və avqust-sentyabr aylarında meyvə verir.

Yayılması: Azərbaycanın Kür-Araz ovalığından orta dağ qurşağınadək bir çox regionlarda, Kür-Araz ovalığından orta dağ qurşağınadək yayılmışdır.

Tərkibi: Solmazçiçəyin çiçək səbətlərinin tərkibində flavonoidlər və qlikozidlər aşkar olunmuşdur. Bundan əlavə çiçəklərində pirokatexin qruplu aşı maddələri (1-2%), üzvü turşular, K, C vitaminləri müəyyən edilmişdir.

İstifadə olunan hissəsi: Dərman məqsədi ilə tam yetişmə dövründə toplanmış çiçəklərindən çiçək səbəti ilə birlikdə (*Flor. Helichrysi*) istifadə olunur.

Azərbaycanın xalq təbabətində çox qədimdən bəri sol-

mazçiçəyin çiçəklərindən çay dəmləyir, ödqovucu dərman kimi qaraciyər və öd yolları xəstəliklərində istifadə edirlər.

Eyni zamanda solmazçiçəyi qurdqovucu təsirə də malikdir, lakin qeyd etmək lazımdır ki, başqa qurdqovucu vasitələr kimi kəskin toksiki deyil. Solmazçiçəyinin çiçəklərinin 40,0 qramının bir litr suda qaynadılmasından alınan dəmləmə öd yollarının müalicəsi ilə yanaşı qaraciyərə də yaxşı təsir göstərir. Belə dəmləməni həm də mədəbağırsaq xəstəliklərində, sidik kisəsinin xəstəliklərində də işlədirlər.

Solmazçiçək bitkisinin ödqovucu təsiri bitkinin tərkibindəki flavonoidlərlə izah olunur. Eyni zamanda xolesterolin ödlə ifrazına səbəb olur, bağırsaqların saya əzələlərinə spazmolitik təsir göstərir. Hipolipidemik maddə kimi solmazçiçəyi ateroskleroz, piy mübadiləsinin pozulması, ürəyin işemik xəstəliklərində, şəkərli diabetdə istifadə oluna bilər.

Elmi təbabətdə solmazçiçəyindən «Flamin» preparatı alınır. Bu preparat (həb şəklində) qaraciyər, öd kisəsi və öd yollarının iltihabında istifadə olunur. Bu bitkidən alınan «Arenarin» mazi isə gözlərin zədələnməsinin müalicəsində regenerasiya prosesinin tənzimləyicisi kimi işlədilir.

Solmazçiçəyi ödqovucu bitki kimi bir çox qarışıqın tərkibinə daxildir. Solmazçiçəyinin çiçəklərini (*Flor. Helichrysi*), kəskin bitkisinin kökünü (*Rad. Cichori*), zəncirotunun kökünü (*Rad. Taraxaci*) qarışdırır, həmin qarışıqdan bir xörək qaşığı götürüb, bir stəkan suda 5 dəqiqə müddətinə qaynadır və soyuduqdan sonra gündə 3 dəfə bir stəkan daxilə qəbul edilir.

Öd kisəsinin daşlarının müalicəsində və ödqovucu kimi solmazçiçəyinin çiçəklərini (*Flor. Helichrysi*), nanənin yarpaqlarını (*Fol. Menthae piperitae*), acıyoşanın yerüstü hissəsini (*Herb. Absinthii*), zəncirotunun kökünü (*Rad. Taraxaci*), boyaqotunun kökünü (*Rad. Rubiae tinct.*), kövrək

mürdəşərin qabığı (Cort.Franqulae) qarışdırıb həmin qarışıqdan 2 xörək qaşığı götürüb, bir stəkan suda dəmləmə hazırlayıb, gündə axşam və səhər bir stəkan daxilə qəbul edirlər.

Şəkil 58. Quruçiçək (Solmazçiçək)-*Helichrysum arenarium* (L.) Moench.

**Adi zirinc-*Berberis vulgaris* L.-Барбарис
обыкновенный
Fəsilə: Zirinckimilər-*Berberidaceae***

Botaniki təsviri: Adi zirinc 3 m hündürlükdə, nazik qabırğalı, tikanlı, qol-budaqlı kol bitkisidir. Tikanları möhkəm olub, horizontaldırlar. Budaqların əsasında 3 və ya 5 bölümlü, uc hissədə isə adətən, sadə olub, uzunluğu 2 sm-ə çatır. Cavan budaqlarının qabıqları sarımtıl-boz, qışı keçirmiş budaqları boz rənglidir. Yarpaqları ellipsşəkilli, neştərəbənzər olub, kənarları dişlidir. Yarpaq mənşəli tikanların qoltuğunda yerləşən zoğlar qısalmış olduğundan, üzərindəki yarpaqlar topa şəklində görünürlər. Çiçəkləri sarıdır, sıx, sallanan salxım çiçək qrupuna toplanmışdır. Çiçək oxu 10-12 mm, salxımları isə 6 sm uzunluğunda olur. Kasa yarpaqları 6 ədəddir, sarı rənglidir, ləçəkləri və erkəkcikləri 6 ədəddir, tərs yumurtavarıdır. Yumurtalıq bir yuvalıdır. Meyvəsi uzunsov, parlaq və ya tünd qırmızı, bəzən sarı rəngli, üzəri mum təbəqəsilə örtülən turş dadlı 12 mm uzunluğunda giləmeyvədir. Aprel-may aylarında çiçəkləyir və meyvələri oktyabr-noyabr aylarında yetişir.

Yayılması: Adi zirinc Azərbaycanın bütün rayonlarında, ovalıqlardan başlamış orta dağ qurşağına kimi geniş yayılmışdır. Əsasən dağlıq rayonlarında taxıl əkilən sahələrin kənarlarında, kolluqlarda inkişaf edir.

İstifadə olunan hissəsi: Dərman məqsədilə zirincin kökündən (*Rad.Berberidis*), gövdəsinin qabığından (*Cort.Berberidis*) və meyvələrindən (*Fruct.Berberidis*) istifadə olunur. Gövdəsinin qabığı və kökü payızın sonuna yaxın və ya erkən yazda-tumurcuqlar açılmamış yığılır.

Tərkibi: Adi zirinc kökünün tərkibində 1,3% berberin (izoxinolin alkaloidi) aksiakantin, berbamin, beraberubin

vardır. Meyvələrinin tərkibi isə alma, limon, çaxır turşuları, antosianlar, pektin maddələri ilə zəngindir.

Tətbiqi: Qızdırmasalan, dezinfeksiyaedici təsirə malikdir. Zirincin kökü və qabığından qaraciyər xəstəliklərində, böyrəklərin, sidik kisəsinin iltihabında, padaqra, revmatizimdə və öd qovucu kimi istifadə olunur. Xalq təbabətində zirinc meyvələri qanazlığında, mədə-bağırsaq xəstəliklərində, həm də qan təzyiqini aşağı salmaq üçün işlədilir.

Qaraciyərin əsasən xolesistit və xolanit xəstəliklərində zirincin qabığını (*Cort.Berberidis*), qozun (*Fol.Juqlandis*) və bədrəncin (*Fol.Melissae*) yarpağını, güləvərin (*Herb.Centauryi*) və acı yovşanın (*Herb.Absinthii*) yerüstü hissəsini qarışdırır, bu qarışıqdan bir stəkan suda qaynadır, gün ərzində 3 stəkan daxilə qəbul edilir. Həmin xəstəlikdə zirincin (*Fruct.Berberidis*) və ardıcın (*Fruct.Juniperi*), tozağacının yarpağını (*Fol.Betulae*), acı yovşanın (*Herb.Absinthii*) və boymadərənin (*Herb. Millefolii*) yerüstü hissəsini qarışdırır, bu qarışıqdan bir xörək qaşığı götürüb, bir stəkan suda dəmləyib, axşam və səhər bir stəkan daxilə qəbul edilir.

Qaraciyərin iltihabında (hepatit) zirincin qabığını (*Cort. Berberidis*), yarpızın yarpağını (*Fol.Menthae piperitae*) və pişikotunun kökünü (*Rad.Valerianae*) qarışdırır, bu qarışıqdan 2 xörək qaşığı götürüb bir stəkan suda dəmləyir, axşam və səhər bir stəkan daxilə qəbul edilir.

Əsəb xəstəliklərindən və yuxusuzluqdan korluq çəkən adamlar zirincin meyvəsi (*Fruct.Berberidis*), bədrəncin yarpağı (*Fol.Melissae*), bənövşənin (*Herb.Violae odorata*) və bulaqotunun (*Herb.Veronicae*) yerüstü hissəsindən hazırlanmış qarışıqdan bir çay qaşığı götürüb, bir stəkan qaynar suda dəmləyir, gün ərzində 2 stəkan daxilə qəbul edirlər.

Şəkil 59. Adı zirinc-*Berberis vulgaris* L.

Ağ dalmaz-*Lamium album* L. -Крапива глухая
Fəsilə: Dodaqçiçəyikimilər (Dalamazkimilər) –
Labiatae (Lamiaceae)

Botaniki təsviri: Ağ dalmaz 30-50 sm hündürlükdə və içərisi boş, gövdəsinin en kəsiyi dördkunc olan çoxillik ot bitkisidir. Yarpaqlar gövdə üzərində qarşı-qarşıya düzülmüş, uzun saplaqlı, ürəkşəkilli və ya yumurtaşəkillidirlər. Çiçəklər 6-16 çiçəkdən ibarət süpürgəyə toplanmışdır. Kasacıq zəngşəkilli, 5 dilimlidir. Tac ağ rəngli 5 ləçəkdən ibarət olub, boru əmələ gətirir. Üst dodaq burulmuş vəziyyətdə olub, 2 paydan, alt dodaq isə ürəkşəkilli olub, üç paydan ibarətdir. Erkəkcikləri 4 ədəddir. Onlar üst dodağın altında yerləşmişdir. 2 erkəkcik daha uzundur. Meyvə yetişdikdə 4 fındıqçığa bölünür. Bitki yay mövsümündə çiçəkləyir və meyvə verir.

Yayılması: Azərbaycanda Böyük Qafqazda (Quba), Kür düzənliyində, Kiçik Qafqazın şimalında, mərkəzində, Naxçıvan MR-da, Lənkəran ərazisində geniş yayılmışdır.

İstifadə olunan hissəsi: Dərman məqsədilə ağ dalmazın çiçəklərindən (*Flor. Lamii albi*) istifadə olunur.

Tərkibi: Tərkibində qətran maddələri, tanin, saponinlər, efir yağları və hələ tam öyrənilməmiş flavonoid və qlikozidlər, aşı maddələri, askorbin turşuları (0,72%) vardır.

Tətbiqi: Ağ dalmazın çiçəkləri büzücü və iltihab əleyhinə təsir göstərir. Böyrək xəstəliklərində, sidik kisəsinin xəstəliklərində, spazmalarında, dəri xəstəliklərində, anemiyada, babasildə, bronxların iltihabında bəlgəmgətirici vasitə kimi istifadə olunur. Ağ dalmazın çiçəklərindən hazırlanmış tozdan qanaxmalarda, hemaroyda, böyrək və dəri xəstəliklərində, yaraların sağaldılmasında qədim zamanlardan xalq təbabətində istifadə olunur. 4-6 çay qaşığı xırdalanmış çiçəyi 2 stəkan qaynar suda dəmləyib bir

gün ərzində qəbul edirlər. Qurudulmuş çiçəklərdən hazırlanmış tozu gündə 1-3 dəfə bıçağın ucunda yeməyə qatmaq olar. Yanıqlarda, frunkullarda isə bir litr suda 30 q çiçəyi 15-20 dəqiqə qaynadır, 15 dəqiqə saxladıqdan sonra süzüb həmin yerə soyuq kompres edirlər.

Qaraciyərin bir çox xəstəliklərində, o cümlədən hepatit xəstəliyində ağ dalamazın çiçəkləri (*Flor. Lamii*), xaşxaşın çiçəkləri (*Flor. Papaver somniferum*), göyəmin çiçəkləri (*Flor. Pruni spinosae*), çobanyastığının çiçəkləri (*Flor. Matricaria chamomillae*) və kövrək mürdəşərin qabığından (*Cort. Franqulae*) qarışıq hazırlayır, bu qarışıqdan 2 çay qaşığı götürüb, bir stəkan suda dəmləyir, gün ərzində 3 dəfə bir stəkan daxilə qəbul edilir.

Qəbizlikdə ağ dalamazın çiçəklərini (*Flor. Lamii albi*), gəndəlaşın çiçəklərini (*Flor. Sambuci*), kövrək mürdəşərin qabığını (*Cort. Franqulae*), çobanyastığının (*Flor. Matricaria chamomillae*) və göyəmin (*Flor. Pruni spinosae*) çiçəklərini qarışdırır, bu qarışıqdan bir xörək qaşığı götürüb, bir stəkan suda dəmləyib gün ərzində 2-3 stəkan daxilə qəbul edirlər.

Diatez xəstəliyində ağ dalamazın çiçəklərini (*Flor. Lamii albi*), boymadərənin yerüstü hissəsini (*Herb. Millefolii*), çobanyastığının yarpaqlarını (*Fol. Matricaria chamomillae*), şəhduranın yerüstü hissəsini (*Herb. Alchimillae*) qarışdırıb, bu qarışıqdan bir xörək qaşığı götürüb, bir stəkan qaynar suda dəmləyib, yeməkdən əvvəl gündə 3 dəfə daxilə qəbul edilir.

Şekil 60. Ağ dalmaz-*Lamium album* L.

AĞIZIN SELİKLİ QIŞASI XƏSTƏLİKLƏRİNDƏ İSTİFADƏ OLUNAN DƏRMAN BİTKİLƏRİ

Dərman rozmarini-*Rosmarinus officinalis* L.-

Розмарин лекарственный

**Fəsilə: Dodaqçiçəyikimilər (Dalmazkimilər)-*Labiatae*
(*Lamiaceae*)**

Botaniki təsviri: Dərman rozmarini 1 m hündürlükdə güclü budaqlanan, düz və ya əyilib qalxan gövdəli yarım-koldur. Gövdəsi bozuntul rəngdədir. Yarpaqlar həmişəyaşıl, uzunsov-xətvarı, 4-7 sm uzunluğunda 1-2 sm enində oturaq, qarşı-qarşıya düzölmüş, bərk, üst tərəfdən parlaq, alt tərəfdən bozuntul-ağ rənglidirlər. Çiçəkləri mavi rəngli, qısa saplaqlı olub, 5-10 çiçəklə birlikdə salxımlara toplanmışdır. Kasa yarpaqları yumurtavarıdır. Ləçək yarpaqları göy-bənövşəyi rəngdə olub, kasa yarpağından bir qədər uzundur. Üst dodağı dərin bölünmüş şəkildə, alt dodağı isə 3 bölümlüdür. Erkəkciyələri 2 ədəd olub, tacdan kənara çıxır. Fındıqca meyvələri 0,5-2 mm uzunluğunda olub, yumru və yumurtaşəkillidir. Bitki aprel ayından payızın sonunadək çiçəkləyir.

Yayılması: Azərbaycanca dərman rozmarin dekorativ bitki kimi bağlarda və parklarda becərilir. Vətəni qərbi Aralıq dənizidir.

İstifadə olunan hissəsi: Dərman məqsədilə yarpaqlarından (*Folia Rosmarini*) istifadə olunur.

Tərkibi: Tərkibində 1-2% efir yağı, 85% taninlər vardır. Efir yağı 17-30% sineol, 30% pinen, borneol və başqa terpenlərdən ibarətdir.

Tətbiqi: Ağız boşluğunun iltihabında rozmarin dəmləməsindən qarqara etmək üçün istifadə olunur. Daxilə isə mədə-bağırsaq pozğunluqlarında qəbul edilir. Rozma-

rin həzmi yaxşılaşdırır, əsəb sistemini sakitləşdirmək və damarları genişləndirmək üçün onun vannasından istifadə olunur. Öd ifrazını tənzimləyir.

Daxilə qəbul etmək üçün dəmləmə hazırlanarkən 2 çay qaşığı xırdalanmış yarpağı bir stəkan suda dəmləyirlər (gündəlik doza). Belə dəmləməni qarqara, kompres etmək üçün də işlədirlər. Efir yağının (*Oleum Rosmarini*) spirtdə məhlulunu 2:100 nisbətində revmatizmdə ağrıyan yerlərə çəkirlər.

Sidik qovucu kimi və orqanların iltihabı xəstəliyində rozmarin (*Fol. Rosmarini*) və sürvə bitkisinin yarpağından (*Fol. Salviae*), qatırquyruğunun (*Herb. Equiseti*) və dazı bitkisinin yerüstü hissəsindən (*Herb. Hyperici*), lobyanın meyvə yanlığından (*Pericarpum Phaseoli*) qarışıq hazırlayır, bu qarışıqdan bir xörək qaşığı götürüb, 6 saat soyuq suda saxlayıb, sonra 15 dəqiqə qaynadıb gün ərzində 3-4 dəfə bir stəkan daxilə qəbul olunur.

Menstruasiyanın pozğunluğunda rozmarin (*Fol. Rosmarini*) və sürvə (*Fol. Salvia*) bitkisinin yarpaqlarını, boy-madərənin yerüstü hissəsini (*Herb. Millefolii*), paldın qabığını (*Cort. Quercus*) qarışdırıb, bir xörək qaşığı götürüb, 3 dəqiqə 3 litr suda qaynadıb bu sulu məhluldan tampun hazırlayıb, gündə 2 dəfə istifadə edilir.

Şəkil 61. Dərman rozmarini-*Rosmarinus officinalis* L.

Dərman sürvəsi (Adaçayı)-*Salvia officinalis* L.-

Шалфей лекарственный

**Fəsilə: Dodaqçiçəyikimilər (Dalmazkimilər)-*Labiatae*
(*Lamiaceae*)**

Botaniki təsviri: Dərman sürvəsi 50-80 sm hündürlükdə dikduran gövdəyə malik, budaqlanan çoxillik yarımkoldur. Gövdəsi dördkünc formada olub, aşağı hissədən oduncaqlaşmış, bozuntul-qəhvəyi rəngli, cavan zoğları isə yaşıl rənglidir. Gövdə üzərində yarpaqlar qarşı-qarşıya düzülmüşdür, aşağı hissədəki yarpaqlar uzun saplaqlı, yuxarı hissədəki yarpaqlar isə qısa saplaqlıdır. Yarpaqlar uzunsov və uzunsov-neştərşəkili, 4-7 sm uzunluğunda olub, kənarları xırda dişlidir. Yarpaq ayasının həm üst səthi, həm də kənarları sıx, kələ-kötür qabarcıqlıdır. Qabarcıqların üzərində ağ tükcüklər inkişaf edir. Bu tükcüklər bitkilərə bozuntul rəng verir və efir yağları bu tükcüklər vasitəsilə xaricə ifraz olunur. Çiçəklər çiçək oxu üzərində sünbül çiçək qrupuna toplanmışdır. Hər sünbüldə 6-12 ədəd göy-bənövşəyi çiçək olur. Kasacıq zəngşəkildir, iki dodaqlıdır. Çiçək tacı boruşəkili, daxildən tükcüklüdür. Tacın üst dodağı aşağı doğru əyilmiş, qabarıq formalı olub, 2 ləçək yarpağının, alt dodaq isə 3 ləçək yarpağının bitişməsindən əmələ gəlmişdir. Erkəkciqləri 4 ədəddir, lakin 2-sinin rudiment şəklində qalıqları görünür. Dişicik 2 meyvə yarpağından təşkil olunmuşdur. Meyvəsi 4 fındıqcaya bölünən quru meyvədir.

Yayılması: Dərman sürvəsi (*Salvia officinalis*) növü Azərbaycan ərazisində, əsasən Naxçıvan MR-da, Talış, Zuvand, Böyük və Kiçik Qafqazın aşağı və orta dağ qurşaqlarında yayılmışdır.

İstifalə olunan hissəsi: Dərman adaçayının yarpaqları (*Fol.Salviae*) ilin bütün fəslində əllə toplanıb, kölgə yerdə

qurudulur.

Tərkibi: Sürvənin tərkibində 1-2,5% efir yağı, saponin, 5-6% qətranlar, vərəm mikobakteriyalarına qarşı təsir edən fitonsidlər, P vitamini, nikotin turşusu, uvaol, paradifenol, çiçəklərində isə salvin və salvinin monometil efiri aşkar edilmişdir.

Tətbiqi: Dərman sürvəsi, əsasən iltihab əleyhinə istifadə olunur. Bundan əlavə sürvə həm də mədə-bağırsaq xəstəliklərində, öd kisəsi, qaraciyər xəstəliklərində, eyni zamanda sidik qovucu vasitə kimi işlədilir. 20,0 q sürvə yarpağını (*Fol.Salvia*) bir litr suda dəmləyib içdikdə həzmə müsbət təsir edir. Bundan başqa, sürvə yarpaqlarından dəmlənmiş çay bronxitdə sinəni yumşaldır, həm də vərəm xəstələrində tərləməni azaldır.

Xroniki hepatit və qaraciyər serrozuna qarşı 10,0 q dazı (*Herb.Hyperici*), 10,0 q dağtərxunu çiçəkləri (*Flor. Tanacetii*), 10,0 q boymadərən (*Herb.Millefolii*), 10,0 q çobanyastığı çiçəkləri (*Flor.Anthemis*), 10,0 q atpıtrağı kökü (*Rad.Arctium*), 10,0 q itburnu meyvəsi (*Fruct.Rosae cin.*), 10,0 q sürvə yarpağı (*Fol.Salvia*), 10,0 q andız kökü (*Rad. Inulae heleni*), 10,0 q qırxbuğum (*Herb.Polygonii avis.*), 10,0 q yatıqqanqal (*Herb.Bideni*) qarışığından 10 qramı 200 ml suda dəmlənilir və bu dəmləmədən gündə 3 dəfə, yeməkdən 30 dəqiqə əvvəl, hər dəfə 80-100 ml qəbul edilir.

Öd daşı xəstəliyinə qarşı 20,0 q adi zirə meyvəsi (*Fruct.Carvi*), 20,0 q murdarça qabığı (*Cort.Frangulae*), 20,0 q tütək otu kökü (*Rad.Angelicae*), 20,0 q nanə yarpağı (*Fol.Menthae piperitae*), 20,0 q sürvə yarpağı (*Fol.Salviae*) qarışığının 10 qramından 200 ml suda həlim hazırlanır. Bu həlimdən öd daşı xəstəliyinə qarşı gündə 3 dəfə, yeməkdən 30 dəqiqə əvvəl, hər dəfə 100-150 ml daxilə qəbul edilir.

Öd və böyrək daşlarını təmizləmək və maddələr mübadiləsini tənzimləmək üçün sürvə yarpağından (*Fol.*

Salviae), bulaqotunun yerüstü hissəsindən (*Herb. Veronicæ*), dəvədabanı (*Fol. Farfarae*) və bədrənc bitkisinin yarpağından (*Fol. Melissae*) qarışıq hazırlayıb bu qarışıqdan bir xörək qaşığı götürüb, bir stəkan qaynar suda dəmləyib, gündə 2-3 stəkan daxilə qəbul olunur.

Diş əti xəstəliklərində isə 5 qram sürvə yarpağını bir stəkan suda 10 dəqiqə dəmləyib qarqara edirlər.

Şəkil 62. Dərman sürvəsi (Adaçayı)-*Salvia officinalis* L.

İLTİHAB VƏ REVMATİK XƏSTƏLİKLƏRDƏ İSTİFADƏ OLUNAN DƏRMAN BİTKİLƏRİ

Qarağacyarpaq quşqonmaz-*Filipendula ulmaria* (L.)

Maxim. -Лабазник вязолистный

Fəsilə: Gülçiçəyikimilər-*Rosaceae*

Botaniki təsviri: Qarağacyarpaq quşqonmaz 0,5-2 m hündürlükdə çoxillik ot bitkisidir. Gövdəsi bərk oduncaqlaşmış, qabırğalı olub, yuxarıdan budaqlanır. Yarpaqları lələkvarı, 2-5 cüt olub, kənarları mişardişli, üst tərəfdən tünd yaşıl, alt tərəfdən çox vaxt boz tüklüdür. Xırda çiçəkləri sıx süpürgə qrupuna toplanmışdır. Kasacıq 5 kasa yarpağından, tac 5 ləçəkdən ibarət olub, ağ və ya sarımtıl rənglidir. Erkəkcikləri çoxdur. Dışicik çoxlu sayda meyvə yarpağından əmələ gəlib. Meyvələri toxumcadan ibarət yığımmeyvədir. Bitki iyun-iyul ayının əvvəlləri çiçəkləyir, iyul-avqust aylarında meyvə verir.

Yayılması: Qarağacyarpaq quşqonmaz Azərbaycanda Böyük Qafqazın Quba hissəsi, Naxçıvan MR və Lənkəran bölgələrinin orta dağ qurşağında yayılmışdır.

İstifadə olunan hissəsi: Dərman kimi bitkinin yerüstü hissəsindən (*Herb.Filipendulae*) və kökündən (*Rad.Filipendulae*) istifadə olunur.

Tərkibi: Tərkibində qaulterin (hidrolizdə bundan metil salisilat ayrılır) və spirein (fenol qlikozidi) qlikozidləri, 1%-ə qədər efir yağları, flavonoidlər və taninlər vardır.

Tətbiqi: Tərkibində salisil qlikozidi olduğundan podaqrada, revmatik xəstəliklərdə, sidikqovucu vasitə kimi isə sidik kisəsi xəstəliklərində istifadə olunur.

Bir çay qaşığı xırdalanmış otu bir stəkan soyuq suda 8 saat saxlayır və gün ərzində daxilə qəbul edirlər.

Şəkil 63. Qarağacarpaq quşqonmaz-*Filipendula ulmaria* (L.) Maxim.

**Şəhər çınqıltu-*Geum urbanum* L.-Гравилат
городской
Fəsilə: Gülçiçəyikimilər-*Rosaceae***

Botaniki təsviri: Şəhər çınqıltu 30-60 sm hündürlükdə, az budaqlanan, üzəri tükcüklü çoxillik ot bitkisidir. Gövdənin aşağı yarpaqları rozet əmələ gətirir, təkləkvarıdır. Gövdə yarpaqları 3-4 dilimli və ya tamdırlar. Çiçəkləri kiçik olub, gövdənin ucunda tək-tək toplanmışdır. Kasacıq 10 kasa yarpağından təşkil olunub, kasa yarpaqları hərəsi 5 ədəd olmaqla 2 dairədə yerləşmişdir. Ləçək yarpaqları 5 ədəddir, ləçəkləri sarı rəngdədir. Erkəkcik və dişicikləri çoxdur. Yumurtalıq altıdır. Meyvə yığımmeyvədir və fındıqçalardan təşkil olunub. İyun-iyul aylarında çiçəkləyir, iyun-avqust aylarında meyvə verir.

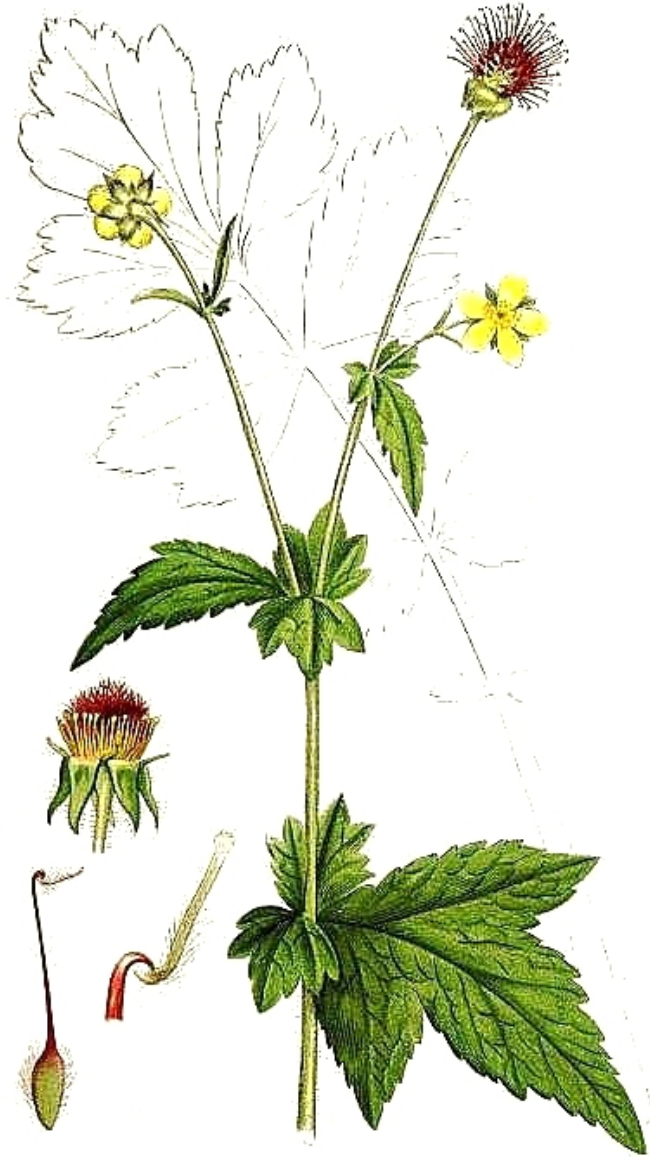
Yayılması: Azərbaycanın bütün regionlarında kolluq və meşəliklərdə yayılmışdır.

İstifadə olunan hissəsi: Dərman məqsədilə çınqıltu köklərindən (*Rad. Geum urbani*) istifadə olunur.

Tərkibi: Tərkibində 0,10 % efir yağı vardır. Efir yağında evqenol aşkar olunub. Bitkidə 30% taninlər, flavon qlikozidi vardır.

Tətbiqi: Şəhər çınqıltu iltihabəleyhinə antiseptik təsir göstərir. Mədə-bağırsaq xəstəliklərində, həzm pozulduqda, meteorizimdə, qusmada, qaraciyər və öd kisəsi xəstəliklərində istifadə olunur.

Büzücü xassəsinə görə qanaxmalarda, kəskin öskürəkdə istifadə olunur. Bu zaman 2 çay qaşığı xırdalanmış kökü bir stəkan suda dəmləyib qəbul edirlər (gündəlik doza).

Şəkil 64. Şəhər çinqiloltu-*Geum urbanum* L.

**Qafqaz əsməsi-*Anemonoides caucasica* (Rupr.) Holub-
Ветерница кавказская
Fəsilə: Qaymaqçıçəyikimilər-*Ranunculaceae***

Botaniki təsviri: Qafqaz əsməsi 10-30 sm hündürlükdə çoxillik ot bitkisidir. Kökətrafı yarpaqları üçər bölümlü, uzun, üzəri tükcüklü saplağa malik, kənarları iti dişlidir. Çiçək oxu sıxşəkili tükcüklərlə örtülüdür. Gövdə üzərində tək-tək yerləşirlər. Çiçəkyanlığının yarpaqları 8-10 ədəddir, 20-25 mm uzunluğunda, uzunsov-xəttşəkili olub, tünd bənövşəyi rənglidir. Zəhərli bitkidir.

Yayılması: Azərbaycanda Böyük Qafqazın şərqində, Lənkəranda, Kiçik Qafqazda yayılmışdır. Əsasən, bu bitkiyə meşələrdə, dağ çəmənlərində təsadüf olunur.

İstifadə olunan hissəsi: Yəüstü hissəsindən (*Herb. Anemonoides*) istifadə olunur.

Tərkibi: Təzə bitkinin tərkibində ranunkulin maddəsi olur, sonra o parçalanır protoanemonin və qlikozid əmələ gətirir. Protoanemonin anemoninə, o da öz növbəsində anemon turşusuna çevrilir. Protoanemonin mitotik zəhərdir. Bitkidə həm də 0,19-0,75% saponinlər də vardır.

Tətbiqi: Əsmə nevrologiya, miqren, bronxitdə sidik-qovucu və diaforetik maddə kimi, podaqra və revmatizm-də işlədilir. Soyuq dəmləmə şəklində bu bitkidən istifadə olunur. 2 çay qaşığı xırdalanmış bitkinin üzərinə 1 stəkan soyuq su töküb 24 saat saxlayır, süzür və gün ərzində qurtum-qurtum qəbul edirlər. Əsmə həzm kanalını qıcıqlandırdığından gastrit və nefritdə bu bitkidən istifadə etmək olmaz.

**Şəkil 65. Qafqaz əsməsi-*Anemonoides caucasica* (Rupr.)
Holub**

Sürünən ayırıq-*Agropyrum repens* (L.) P.B.-Пырей ползучий
Fəsilə: Taxılkimilər (Qırtıckimilər)-*Gramineae*
(*Poaceae*)

Botaniki təsviri: Sürünən ayırıq uzun, sürünən kökümsovlu çoxillik ot bitkisidir. Gövdə 60-150 sm hündürlükdə, dikqalxan, boş buğumaralarına malik olub, üzəri narin tüklüdür. Yarpaqları 4-5 mm enində hər iki tərəfdən qırıxıq xətvərdir. Çiçəklər (7-8 olmaqla) 9-13 sm uzunluğunda sünbülə toplanmışdır. Sünbüllər gövdənin yuxarı hissəsində yerləşir. Hər çiçək 2 pulcuğa, 2 lodikulaya malikdir. Erkəkcikləri 3 ədəddir. Meyvə bir toxumlu, quru dənmeyvədir. Bitki iyun ayında çiçəkləyir və avqust ayında meyvə verir.

Yayılması: Azərbaycanca demək olar ki, arandan subalp qurşağına kimi, əsasən rütubətli ərəzilərdə, çay kənarlarında, çəmənlərdə geniş yayılmışdır.

İstifadə olunan hissəsi: Dərman məqsədilə kökümsovlarından (*Rhiz.Agropyrunii*) istifadə olunur.

Tərkibi: Tərkibində 0,05% efir yağı, 10% selikli maddələr, 10% tritisin (polisaxarid maddə), inulin, inozit, 3% fruktoza, levuloza, saponin, vanilin, 10%-ə qədər rezinə bənzər azotlu maddə var.

Tətbiqu: Ayırıq kökümsovu iltihabəleyhinə, revmatizm-də, podaqrada sidikqovucu kimi, sidik kisəsinin iltihabında, ifrazat kanalında daş, qum olduqda, dəri səpgilərində istifadə olunur.

Sürünən ayırığın xırdalanmış kökümsovundan 4 çay qaşığı götürüb üzərinə bir stəkan soyuq su töküb soyuq yerdə 12 saat saxlayır və süzür, sonra eyni miqdarda otu təzədən bir stəkan qaynar suda 10 dəqiqə saxlayır, süzülər. Bu qarışıqları bir-birinə qatıb bir gün ərzində

qəbul edirlər.

Mədə şirəsinin intensivliyini artırmaq üçün sürünən ayrığın kökümsovu (*Rhiz.Aqropyrunii*), razyana meyvəsi (*Fruct.Foeniculi*), zəncirotunun (*Rad.Taraxaci*) və kasnı (*Rad.Cichorii*) bitkisinin köklərini qarışdırır, bu qarışıqdan bir xörək qaşığı götürüb bir stəkan qaynar suda 25 dəqiqə qaynadır və gündə 2-3 stəkan daxilə qəbul edirlər.

Böyrək xəstəliklərində və həzm orqanlarının funksiyasını aktivləşdirmək üçün sürünən ayrığın (*Rad.Aqropyrunii*), şirin biyanın (*Rad.Glycyrrhizi*), zəncirotunun (*Rad.Taraxaci*) köklərini, razyana meyvəsi (*Fruct.Foeniculi*) və kövrək mürdəşər (*Cort.Frangulae*) qabığı ilə qarışdırır, bu qarışıqdan bir xörək qaşığı götürüb, bir stəkan qaynar suda 15 dəqiqə qaynadır və gündə 2-3 stəkan daxilə qəbul olunur.

Şəkil 66. Sürünən ayrıq-*Agropyrum repens* (L.) P.B.

**Adi şam-*Pinus sylvestris* L.-Cосна лесная (Cосна
обыкновенная)**

Fəsilə: Şamkimilər-*Pinaceae*

Botaniki təsviri: Adi şam 40 m-ə qədər hündürlükdə, monopodial budaqlanan ağacdır. Gövdənin aşağı hissəsində qabıq tünd boz, yuxarı hissəsində isə sarı-qəhvəyi rəngdədir. İynəyarpaqları cüt-cüt yerləşirlər. Erkək qozaları yazda qısa və cavan budaqların ucunda spiralşəkildə yerləşir. Bu qozada çoxlu miqdarda erkəkciyə olur, hər erkəkciyə isə 2 tozluğa malikdir. Yetişmiş tozluğun içərisində küllü miqdarda sarı rəngdə tozcuqlar olur. Şamın diş qozaları 2-4, bəzən 6 ədəd olur və dəstəşəklində yerləşir. Diş qozalar oxdan və onun üzərində spiralşəkildə düzölmüş örtücü pulcuqlardan ibarətdir. Yumurtacıq diş qozalarda makrosporofilin üzərində açıqda yerləşdiyindən ondan əmələ gələn toxum da açıqda yerləşir. Toxumlar mayalandıqdan sonra üçüncü il yetişir.

Yayılması: Azərbaycanda orta və yuxarı dağ qurşağında 1800-2000 m hündürlüyə kimi meşə zolaqlarında yayılmışdır. Əsasən, qayalıq yerlərdə bitir.

İstifadə olunan hissəsi: Yazda tam inkişaf etməmiş erkək qozalarından alınan südşəkilli maddələrdən istifadə olunur (*Turiones Pini*).

Tərkibi: Tərkibində efir yağı (pinen, silvestren, dipenten, kadinendən), qətran maddələri və C vitamini vardır.

Tətbiqi: Şamın efir yağı iltihabəleyhinə təsir edir. Şam tumurcuqları xroniki bronxit, yuxarı tənəffüs yolları xəstəliklərində, dəri xəstəliklərində, podaqra və revmatizm-də, sidik kisəsində daş olduqda istifadə olunur.

Erkək qozalardan hazırlanmış 50 q xammalı 2 stəkan qaynar suda 2 saat isti yerdə dəmləyirlər, süzür və ona 500 q şəkər tozu qatıb sirop hazırlayırlar. Siropdan uşaq-

lara gündə 5-6 xörək qaşığı vermək olar.

Revmatizmdə isə 500 q tumurcuğu bir litr suda yarım saat dəmləyir, su ilə qarışdırıb vanna edirlər.

Laringit, traxeit, angina, tonsilitə qarşı 15,0 q şam tumurcuğu (*Turiones Pini*), 15,0 q evkalipt yarpağı (*Fol.Eucalipti*), 20,0 q sürvə yarpağı (*Fol.Salviae*), 10,0 q çobanyastığı çiçəyi (*Flor.Matricaria chamomillae*), 10,0 q nanə yarpağı (*Fol.Menthae piperitae*), 20,0 q andız kökü (*Rad.Inulae helenii*), 10,0 q kəklikotu (*Herb.Thymi*) qatışıqından 2 xörək qaşığı götürüb, üzərinə iki litr su töküb qaynadır, buxarı ilə inqalyasiya edirlər.

Şekil 67. Adi şam-*Pinus sylvestris* L.

Əkin ononisi-*Ononis arvensis* L.-Стальник полевой
(Стальник комочий)
Fəsilə: Kərəpəkçiçəyikimilər (Paxlakimilər)-
Papilionaceae (Fabaceae)

Botaniki təsviri: Əkin ononisi hündürlüyü 30-80 sm-ə çatan, kökümsovlu çoxillik ot bitkisidir. Üzəri xırda tükcüklərlə örtülən qırmızımtıl qonur rəngli, dikduran, sıx budaqlanan, odunlaşan gövdəyə malikdir. Yarpaqları qısa saplaqlı ellipsşəkilli olub, gövdə üzərində növbəli düzülür. Yarpaqaltlığı enli və yarpaq saplağına bitişik olub, gövdəni əhatə edir. Çiçəkləri yarpaqların qoltuğunda açılmış sünbül əmələ gətirirlər. Ləçəklər çəhrayı rənglidir. Tac qanadlar, yelkən və qayıqlardan təşkil olunub. Kasacığı tükcüklüdür. Erkəkciyələri 10 ədəddir. Onlardan 9-u birləşib borucuq əmələ gətirirlər, biri isə sərbəst qalır. Dışicik üst yumurtalıqlıdır. Meyvəsi paxlameyvədir. Bitki iyun-avqust aylarında çiçəkləyir və avqust ayında meyvə verir.

Yayılması: Əkin ononisi Samur-Dəvəçi və Kür-Araz ovalığında, Böyük Qafqaz, Zuvand və Naxçıvan MR-da yayılmışdır. Düzənlik ərazilərdən başlayaraq orta dağ qurşaqlarına qədər bu bitkiyə təsadüf edilir.

İstifadə olunan hissəsi: Əkin ononisinin köklərindən (*Rad. Ononidis*) istifadə olunur.

Tərkibi: Tərkibində izoflavon qlikozidləri, ononin, onon, diadezin, trifolirifzin, triterpen spirti, aşı maddələri, kalium, natrium, kalsium, dəmir, silisium duzları aşkar edilmişdir.

Tətbiqi: Əkin ononisinin kökü diuretik xüsusiyyətə və qankəsici, iltihabəleyhinə, zəif işlədici təsirə malikdir.

Əkin ononisinin 5 q xırdalanmış kökünü 200 ml suda dəmləyib gündə 3-4 dəfə, hər dəfə 100 ml daxilə qəbul edirlər.

Əkin ononisi həm də bir sıra fitoterapevtik qarışıqların tərkibinə daxildir. Böyrəklərin və sidik yollarının iltihabına qarşı 10,0 q cəfəri meyvəsi (toxumu) (*Fruct. Petroselinii*), 10,0 q adi ardıc meyvəsi (*Fruct. Juniperi com*), 20,0 q çöl qatırquyruğunun yerüstü hissəsi (*Herb. Equiseti*), 20,0 q herniyarın yerüstü hissəsi (*Herb. Herniariae*), 20,0 q dəvə-dabanı yarpağı (*Fol. Farfare*), 20,0 q əkin ononisinin kökü (*Rad. Ononidis*) qarışığından 3 xörək qaşığının üzərinə 600 ml (3 stəkan) qaynar su töküb dəmləyirlər. Gündə 4 dəfə daxilə qəbul olunur. Bu ekstrakt bir günlük normadır.

Böyrək və sidik yollarının iltihabı, infeksiyon xəstəliklərinə qarşı həm də 10 q qoz yarpağı (*Fol. Juglandis*), 20,0 q əkin ononisinin kökü (*Rad. Ononidis*), 20,0 q ayrıqotu kökümsovu (*Rhiz. Agropyrunii*), 20,0 q adi ardıc meyvəsi (*Fruct. Juniperi com.*), 20,0 q qızılsəbətın yerüstü hissəsi (*Herb. Solidaginis*) qarışığından bir xörək qaşığının üzərinə 200 ml qaynar su töküb, 30 dəqiqə su hamamında saxlayıb süzülər. Bu ekstraktdan gündə 2 dəfə (səhər, axşam) daxilə qəbul edilir.

Böyrəkdaşı xəstəliyinə qarşı isə 20,0 q boyaqotu kökü (*Rad. Rubiae tinct.*), 15,0 q əkin ononisi kökü (*Rad. Ononidis*), 10,0 q tozağacı yarpağı (*Fol. Betulae*), 10,0 q çöl qatırquyruğunun yerüstü hissəsi (*Herb. Equiseti*), 15,0 q çobanyastığı çiçəyi (*Flor. Matricaria chamomillae*), 15,0 q şüyüd toxumu (*Sem. Anethi*) qatışığından 10 qramı 200 ml suda dəmləyib gündə 3-4 dəfə, hər dəfə 100-150 ml daxilə qəbul edilir.

Şəkil 68. Əkin ononisi-*Ononis arvensis* L.

Ürəkvarı cökə-*Tilia cordata* Mill.-Липа

сердцевидная

Fəsilə: Cökəkimilər-*Tiliaceae*

Botaniki təsviri: Ürəkvarı cökə 20-40 m hündürlükdə ağac bitkisidir. Qaramtil rəngli gövdəsinin üzəri yarıqlı qabıqla örtülmüşdür. Cavan budaqlarının qabığı qəhvəyi, yaşlı gövdənin qabığı bozultul qəhvəyi rəngdə olur. Ürəkşəkilli, qalın, tünd yaşıl, uzun saplaqlı, mişarkənarlı yarpaqları vardır. Yarpaqlar alt tərəfdən sıx tükcüklə örtülü olduğundan boz, üst tərəfdən açıq yaşıl rəngdədir. Yarpaqlarının uzunluğu 4-10 sm, eni 4-9 sm-ə çatır. İri, çox nazik yarpaqları gövdə üzərində növbə ilə düzülür. Çiçəkləri uzun saplaqlı olub, yarımçətirə toplanmışdır. Çətirin uzun saplağı çiçəkaltlığının mərkəzi damarına bitişir. Çətirləri 5-7 çiçəkdən ibarət olur. Çiçəkləri ürəkşəkilli formada, ləçəkləri sərbəst, rəngləri açıq sarı rəngdədir. Kasa və ləçək yarpaqları 5 ədəd, erkəkcikləri çoxdur. Meyvəsi bir və ya ikiləpəli fındıqcameyvədir. Bitki iyun-iyul aylarında çiçəkləyir, sentyabr-oktyabr aylarında meyvə verir.

Yayılması: Ürəkvarı cökə Azərbaycanda Böyük və Kiçik Qafqazın dağ meşələrində geniş yayılmışdır.

İstifadə olunan hissəsi: Xalq təbabətində ürəkvarı cökənin çiçəklərindən (*Flor.Tiliae*) istifadə olunur. Çiçək qrupu bitki çiçək açan dövrdə toplanır və kölgəli yerdə qurudulur.

Tərkibi: Cökə çiçəyi zərif, spesfik ətirə malikdir. Bu ətir tərkibində 0,05% efir yağının olması ilə əlaqədardır. Bunlardan əlavə çiçəklərin tərkibində flavonoidlər, saponinlər, selin maddələri, spesfik qlikozidlər vardır.

Tətbiqi: Cökə çiçəkləri tərlədici, sidikqovucu, zəif spazmolitik və sekrolitik vasitə kimi həm də böyrəklərin

və sidik kisəsinin iltihabında istifadə olunur. 3-4 xörək qaşığı xırdalanmış quru cökə çiçəyi üzərinə 250-300 ml qaynar su töküb isti sulu dəmləmə hazırlanır. Alınmış qarışıqdan gündə 2-3 dəfə hər dəfə 80-100 ml (isti halda) daxilə qəbul edilir. Cökə çiçəyi həm də bir sıra fitoterapevtik qarışıqların tərkibinə daxildir. Məsələn, böyrəklərdə urat daşlarına qarşı 15,0 q cökə çiçəyi (*Flor. Tiliae*), 5,0 q gicitkən yarpağı (*Fol. Urticae*), 5,0 q yumaqotu kökü (*Rad. Carlinae*), 5,0 q gəcəvər kökümsovu (*Rhiz. Calami*), 5,0 q nanə yarpağı (*Fol. Menthae piperitae*), 15,0 q çöl qatırquyruğunun yəüstü hissəsi (*Herb. Eguiseti*), 15,0 q gəndəlaş çiçəyi (*Flor. Sambuci*), 15,0 q adi ardıc meyvəsi (*Fruct. Juniperi com.*), 15,0 q itburnu meyvəsi (*Fruct. Rosae can.*) qarışığını hazırlayır, bir xörək qaşığı qarışığın üzərinə 200 ml qaynar su töküb həlim hazırlanır. Həlimdən gündə 2 dəfə (səhər və axşam), hər dəfə 200 ml daxilə qəbul edilir.

Böyrəklərin və sidik yollarının iltihabına qarşı 30,0 q cökə çiçəyi (*Flor. Tiliae*), 30,0 q gəndəlaş çiçəyi (*Flor. Sambuci*), 30,0 q atşabalıdı çiçəyi (*Flor. Hippocastani*), 20,0 q ağ söyüd qabığı (*Cort. Salicis*), 20,0 q tozağacı yarpağı (*Fol. Betulae*), 20,0 q cəfəri meyvəsi (*Fruct. Petroselini*), 20,0 q itburnu meyvəsi (*Fruct. Rosae can.*) qarışığını hazırlayır, 3 xörək qaşığı qarışıq üzərinə 3 stəkan (600 ml) qaynar su töküb isti sulu dəmləmə hazırlanır. Bu bir günlük normaldır, 4 dəfəyə daxilə qəbul olunur.

Böyrəklərin və sidik yollarının iltihabına qarşı başqa bir reseptdən də istifadə olunur. 25,0 q cökə çiçəyi (*Flor. Tiliae*), 25,0 q qara gəndəlaş çiçəyi (*Flor. Sambuci nigri*), 25,0 q dazi otunun yəüstü hissəsi (*Herb. Hyperici*), 25,0 q çobanyastığı çiçəyi (*Flor. Matricaria chamomillae*) qarışığından 10,0 q 200 ml suda dəmləyib, axşamlar 1-2 stəkan (isti halda) daxilə qəbul edirlər.

Cökə çiçəyi həm də tərlədici və hərərətsalıcı qarışıqların tərkibinə daxildir. 15,0 q cökə çiçəyi (*Flor. Tiliae*), 15,0 q

moruq meyvəsi (*Fruct. Rubi idaei*), 15,0 q adi qaraqınığın yerüstü hissəsi (*Herb. Origani*), 10,0 q novruzçiçəyinin yerüstü hissəsi və kökü (*Herb. cum Rad. Primulae*), 20,0 q atpıtrağı kökü (*Rad. Arctium*), 10,0 q qara gəndalaş çiçəyi (*Flor. Sambuci nigri*) qarışığından götürüb 10,0 q 200 ml suda dəmləyir və alınan ekstraktdan tərlədici və hərərət-salıcı kimi gündə 3-4 dəfə, hər dəfə 80-100 ml isti halda yeməkdən sonra daxilə qəbul edilir.

Şəkil 69. Ürəkvarı cökə- *Tilia cordata* Mill.

İri atpıtrağı-*Arctium lappa* L.-Лопушник большой
Fəsilə: Mürəkkəbçiçəklilər (Astrakimilər)- *Compositae*
(*Asteraceae*)

Botaniki təsviri: İri atpıtrağının kökü ətli və yoğun olub, xaricdən tünd boz, daxildən isə bir qədər sarıya çalan ağ rəngli iki və ya çoxillik ot bitkisidir. Gövdəsi dikduran, bərk, budaqlanan, üzəri tükcüklü olub, 50-150 sm hündürlüyə çatır. Yarpaqları gövdə üzərində növbəli düzülmüşdür. Rozetşəkilli uzun saplaqlı, enli, yumurtaşəkilli yarpaqları kökətrafında əmələ gəlir. Yarpaqların alt səthi keçəşəkilli tükcüklərlə örtülü olur. Spesifik iri çiçək səbətləri budaqların ucunda yerləşir. Qırmızımtıl-bənövşəyi rəngli, ikicinsli, borucuqlu çiçəkləri vardır. Onlar səbət örtüyündən çox kənara çıxmır. Meyvəsi qəhvəyi rəngli, alabəzək, qısaşəkilli toxumcadır. Bitki iyun-sentyabr aylarında çiçəkləyir və sentyabr-oktyabr aylarında meyvə verir.

Yayılması: Azərbaycanda Talış, Böyük və Kiçik Qafqazın orta və yuxarı dağ qurşaqlarında geniş yayılmışdır.

İstifadə olunan hissəsi: Xalq təbabətində atpıtrağının köklərindən (*Rad.Arctium lappae*) və toxumlarından (*Sem.Arctium lappae*) dərman məqsədilə istifadə olunur.

Tərkibi: Tərkibində 0,06-0,18% efir yağı, 20-45% inulin, taninlər, sinistrin, stiqmasterin, qlikozidlər, arktiin, qətran, seliklər, 0,4-0,8 % piyli yağ aşkar olunub.

Tətbiqi: Atpıtrağı kökləri təbabətdə tərlədici, sidikqovucu vasitə kimi böyrəklərdə və sidik kisəsində daş olduqda, həm də gastrit və mədə yaralarının müalicəsində istifadə olunur. Bu məqsədlə bir çay qaşığı (təxminən 5 q) xırdalanmış atpıtrağı kökünü 2 stəkan suda gecə isladır, səhər süzür və gün ərzində içirlər. Dermatitlər və qaşınan səpgilərdə, selikli qişanın iltahabında da ağzı qarqara etmək üçün atpıtrağı dəmləməsindən istifadə olunur. Bir

xörək qaşığı xırdalanmış atpıtrağı kökünü 2 stəkan suda 30 dəqiqə qaynadır və süzülür.

Saçın tökülməsinə qarşı isə 30,0 q atpıtrağı kökü (*Rad.Arctium*) və 70,0 q gicitkən yarpağı (*Fol.Urticae*) qarışığını 200 ml suda dəmləyib, bu dəmləmədən başı yumaq üçün istifadə edirlər.

Böyrək daşlarına qarşı isə 100,0 q qatırquyruğunun yerüstü hissəsi (*Herb.Equiseti*), 100,0 q çətiryarpağının yerüstü hissəsi (*Herb.Asperulae*), 100,0 q atpıtrağı kökü (*Rad.Arctium*), 100,0 q gicitkən yarpağı (*Fol.Urticae*), 100,0 q gəndalaş çiçəyi (*Flor.Sambuci*) qarışığından 1/2 xörək qaşığı götürüb üzərinə 2/3 stəkan qaynar su töküb isti sulu dəmləmə hazırlanır. Gündə 3 dəfə (yemək vaxtı) daxilə qəbul edilir.

Şekil 70. İri atpıtrağı-*Arctium lappa* L.

Qara gəndələş-*Sambucus nigra* L.-Бузина черная
Fəsilə: Doqquzdonkimilər-*Caprifoliaceae*

Botaniki təsviri: Qara gəndələş 2-6 m hündürlükdə, əsasən, kol bitkisidir. Gövdəsi bozuntul-qəhvəyi rəngli qabıqla örtülmüşdür. Yarpaqları 2-3 cüt yarpaqcıqlı təklələkvarıdır, yarpaqcıqları yumurtaşəkilli və ya uzunsov olub, qarşı-qarşıya düzülür. Çiçəkləri sarımtıl ağ rəngli, xırda, ətirli olub, budaqların ucunda diametri 20 sm olan sıx çətirə toplanmışdır. 5 kasa yarpağından, tac isə ağ və ya sarımtıl rəngli 5 bitişik ləçəkdən ibarətdir. Meyvəsi 3 toxumlu qara-bənövşəyi rəngli, şirəli çəyirdəkmeyvədir. Bitki iyun-iyul aylarında çiçəkləyir və avqust-sentyabr aylarında meyvə verir.

Yayılması: Azərbaycanda Böyük və Kiçik Qafqazda, Quba, Lənkəran zonasında, aşağı və orta dağ qurşaqlarında, nəmli, kölgəli yerlərdə geniş yayılmışdır.

İstifadə olunan hissəsi: Təbabətdə qara gəndələşin çiçəklərindən (*Flor.Sambuci*) və meyvələrindən (*Fruct.Sambuci*) istifadə olunur.

Tərkibi: Qara gəndələşin çiçəklərində 0,030%-ə qədər efir yağı (tərkibində terpenlər var), qlikozidlər, rutinəbənzər eldrin qlikozidi, taninlər, xolin aşkar olunmuşdur.

Meyvələrində antosianlar (sianidinin qlikozidləri) askorbin turşusu, karotin, aşı maddələri, amin turşuları, pektinlər və s. vardır. Yarpaqlarının tərkibində isə alkaloidlərin izi, taninlər, qətran maddələri müəyyən olunmuşdur.

Tətbiqi: Qara gəndələşin çiçəkləri tərlədici vasitə kimi və tənəffüs orqanlarında toplanmış sekretin kənarlaşdırılması məqsədilə istifadə olunur. Quru öskürəkdə, soyuq-dəymədə 20 q gəndələş çiçəyini (*Flor.Sambuci*) bir litr suda dəmləyib gündə 3 stəkan qəbul edirlər. Lakin bu za-

man yataq rejimində olmaq məsləhət görülür.

Artirit və revmatizm xəstəliklərində gəndələşin çiçəklərini (*Flor.Sambuci*), cökənin çiçəklərini (*Flor.Tilia*) və dazının yerüstü hissəsini (*Herb.Hyperici*) qarışdırır və qarışıqdan bir xörək qaşığı götürüb, bir stəkan qaynar suda dəmləyib, gün ərzində 2 stəkan daxilə qəbul edirlər.

Çiban, abses, yaralarda və dərinin qidalandırılmasında gəndələşin (*Flor.Sambuci*) və cökənin (*Flor.Tilia*), sığırquyruğunun çiçəklərini (*Flor.Verbasci*) qarışdırır və bu qarışıqdan bir xörək qaşığı götürüb, bir stəkan qaynar suda dəmləyib, qaynar şəkildə gündə 2-3 dəfə daxilə qəbul edirlər.

Yuxarı tənəffüs yollarının iltihabı xəstəliklərində gəndələşin (*Flor.Sambuci*), göyəmin (*Flor.Pruni spinosae*), sığırquyruğunun (*Flor.Verbasci*), cökənin (*Flor.Tilia*), çobanyastığı (*Flor.Matricaria chamomillae*) çiçəklərini, söyüdü qabığını (*Cort.Salicis*) qarışdırır və bu qarışıqdan bir xörək qaşığı götürüb, bir stəkan qaynar suda dəmləyib, gündə 2-3 dəfə qaynar şəkildə daxilə qəbul olunur.

Qəbizlik olduqda gəndələşin (*Flor.Sambuci*), tozağacının (*Flor.Betulae*) çiçəklərini, biyanın kökünü (*Rad.Glycyrrhizi*), bənövşənin yerüstü hissəsini (*Herb.Violae tricolor*) qarışdırır, bu qarışıqdan bir xörək qaşığı götürüb, bir stəkan suda dəmləyib, gündə 2 dəfə daxilə qəbul olunur.

Meyvələri isə yüngül işlədici təsirə malikdir və xalq təbabətində onlardan kisel hazırlayıb xroniki qəbizliyə qarşı işlədirlər. Bu məqsədlə qaynadılmış meyvələri əzib tənziyədən keçirirlər. Qara gəndələşin çiçəklərindən dəmlənmiş çay həm də sidikqovucu təsirə malikdir.

Qara gəndələşin cavan yarpaqlarını süddə qaynadıb iltihablı, yanmış yerlərə, eyni zamanda babasil şişlərinin üzərinə qoymaqla onları müalicə edirlər.

Şəkil 71. Qara gəndalaş – *Sambucus nigra* L.

YARASAĞALDICI DƏRMAN BITKİLƏRİ

Adi göyrüş-*Fraxinus excelsior L.*-Ясень

обыкновенный

Fəsilə: Zeytunkimilər-*Oleaceae*

Botaniki təsviri: Adi göyrüş 30-35 m hündürlükdə ağacdır, gövdəsinin qabığı hamar, boz-qonur rənglidir. Yarpaqlar qarşı-qarşıya düzülür, təklələkvarı, uzunsov neştəşəkillidirlər. Çiçəkləri qırmızımtıl, ikicinsli, bəzən bircinslidirlər, süpürgə çiçəkqrupuna toplanmışdır. Kasa və tac yoxdur. Erkəkcikləri 2 ədəddir, dişcik 1 meyvəyarpağından əmələ gəlib, yumurtalıq üstüdür. Meyvə birtoxumlu fındıqcadır. Aprel-may aylarında çiçəkləyir və iyul-avqust aylarında meyvə verir.

Yayılması: Samur-Dəvəçidə, Qobustanda, Böyük Qafqazda (Qubada), Kiçik Qafqazın şimalında, Naxçıvanda, Lənkəranda düzənlikdən orta dağ qurşağınadək qarışıq meşələrdə geniş yayılmışdır.

İstifadə olunan hissəsi: Adi göyrüşün yarpaqları (*Fol. Fraxini*) və gövdəsinin qabığından (*Cort. Fraxini*) dərman kimi istifadə olunur.

Tərkibi: Yarpaqlarının tərkibində kversitrin, mannit, inozit, efir yağları, qabığında fraksin, tanin, mannit vardır.

Tətbiqi: Adi göyrüş yarpaqlarını revmatizmdə, qaraciyər xəstəliklərində, böyrək daşlarında və işlədici kimi istifadə edirlər. Yarpaqlarından sıyıq hazırlayıb yaranın üzərinə qoyub müalicə edirlər. Qabığı da bu müalicəvi xüsusiyyətlərə malikdir. Həm qabığını, həm də yarpaqlarını qurudub istifadə etmək olar. 3 çay qaşığı qurudulmuş qabığı və ya yarpağı 2 stəkan suda 10 dəqiqə dəmləyib daxilə qəbul edirlər (gündəlik doza).

Şekil 72. Adi göyrüş-*Fraxinus excelsior* L.

İpəkli şaxduran-*Alchimilla sericata* Rchb.-Манжетка шелковистая
Fəsilə: Fəsilə: Gülçiçəyikimilər-*Rosaceae*

Botaniki iəsviri: İpəyi şaxduran budaqlı gövdəyə malik, çoxillik ot bitkisi. Gövdənin aşağı hissəsindəki yarpaqlar 7-9 paya bölünmüş olurlar. Payların kənarları itidir. Gövdə üzərindəki yarpaqlar qısa saplaqlı və ya oturaqdırlar. Kök ətrafı yarpaqları böyrəkşəkilli olub, 1-7 sm uzunluğunda, 1-9 sm enində, üst tərəfdən tünd yaşıl, alt tərəfdən isə ipəkşəkilli gümüşü rəngli tükcüklərlə örtülüdür. Sarı-yaşıl rəngli xırda çiçəkləri çoxlu sayda olub, sarımtıl çətirə toplanmışdır. Tac yoxdur. Kasacıq 4 kasa yarpağından təşkil olunub, ikiqatdır. Xarici kasa yarpaqları daxili kasa yarpaqlarından 2 dəfə qısadır. Erkəkciq 4, dişicik çox vaxt bir ədəddir. Çiçəklərinin çoxu sterildir.

Yayılması: Böyük Qafqazda (Quba), Kiçik Qafqazda Naxçıvan MR-da yayılmışdır. Bu bitkiyə ən çox subalp və alp qurşağında daşlı-kəsəkli yamaclarda rast gəlinir.

İstifadə olunan hissəsi: Dərman məqsədilə şaxduran bitkisinin əsasən yarpaqlarından (*Fol. Alchimillae*) istifadə olunur.

Tərkibi: Tərkibində 6-8% taninlər vardır.

Tətbiqi: Şaxduran yaraların sağaldılmasında, kiçik çanaq boşluğunda ağrılar zamanı, gözlərin iltihabında kompres kimi, zökəmdə burnu yumaq və burun qanaxmalarında istifadə olunur.

İshalda isə daxilə 2 çay qaşığı yarpağını bir stəkan suda dəmləyib qəbul edirlər.

Şəkərli diabet xəstəliyində şaxduran bitkisinin yerüstü hissəsindən (*Herb. Alchimillae*) 10 q, ardıc meyvəsindən (*Fruct. Juniperi*) 20 q, zəyrəyin (kətanın) toxumundan (*Sem. Lini*) 20 q götürüb qarışıq hazırlayır, bu qarışıqdan bir xö-

rək qaşığı götürüb, bir stəkan qaynar suda dəmləyib, gündə 2-3 dəfə bir stəkan daxilə qəbul edilir.

Şəkil 73. İpəkli şaxduran-*Alchimilla sericata* Rchb.

Qoz-*Juglans regia* L.-Opex грецкий
Fəsilə: Qozkimilər-*Juglandaceae*

Botaniki təsviri: Qoz 25-30 sm hündürlüyündə 400 sm-ə qədər diametrində iri ağac bitkisi. Qabığı hamar bozuntul rəngli, cavan gövdələrinin qabığı isə tünd bozuntul rəngdə olur. Sıx budaqlandığı üçün böyük çətir əmələ gətirir. Yarpaqları iri, uzunsaplaqlı, təkləkvarıdır. Yarpaqcıqlar tam kənarlıdır. Yarpaqlar açmamış, bircinsli çiçəklər inkişaf edir. Erkək cinsli çiçəklər 10 sm uzunluqlu, sallanan sırğa əmələ gətirir. Onlarda çiçək yanlığı 3-5 yarpaqcıqdan ibarətdir və hər çiçəkdə 8-10 erkəkciyə olur. Dişi çiçəklər budaqların sonunda yerləşir. Çiçəkləyanlığı 4 yarpaqcıqlıdır. Yumurtalıq bir yuvalıdır, 2 meyvə yarpağından əmələ gəlib. Aprel-may aylarında çiçəkləyir, avqust-sentyabr aylarında meyvə verir. Meyvələri fındıq və ya çəyirdək meyvədir.

Yayılması: Azərbaycanda Böyük və Kiçik Qafqazda, Lənkəranda, Naxçıvan MR-da geniş yayılmışdır.

İstifadə olunan hissəsi: Saplaqları, mürəkkəb yarpağın yarpaqcıqları (*Folia Juglandis*), meyvəsi və meyvəsinin arakəsməsindən tibbdə istifadə olunur.

Tərkibi: Tərkibində 5% qallotaninlər, efir yağları, yuqlon maddəsi vardır. Cavan, yaşıl meyvələrdə 450-1500 mq % C, B₁, B₂ vitamini olur. Yarpaqlarının tərkibində aldehid, efir yağı, PP vitamini, kumarin, flavanoid, aşı maddəsi, dəmir və kobalt vardır.

Tətbiqi: Qoz yarpaqları limfa vəzilərinin iltihabında, dəri xəstəliklərində, irinli yaralarda, gastroenteritdə, ishalə qarşı, həzm prosesini yaxşılaşdırmaq, iştahanı açmaq üçün istifadə edilir. O, bakterisid xüsusiyyətə malikdir, iltihab xəstəliklərinin müalicəsində, parazit qurdların əleyhinə, şəkərli diabet xətləyində, yaraların tez sağalmasını

da, qan damarlarının genişləndirilməsində istifadə olunur. Qozun meyvəsi balla qarışdırılıb vərəm xəstəliyinin, gastrit və mədə xorasının müalicəsində istifadə olunur.

Daxilə qəbul etmək üçün bir xörək qaşığı qurudulub xırdalanmış yarpağı bir stəkan suda dəmləyir və gün ərzində 2 stəkan daxilə qəbul edirlər.

Mədə-bağırsaq pozuntularında büzüşdürücü təsir almaq üçün qozun yarpağını (*Fol. Juqlandis*) 60 q və palıdın əzilmiş qabığını (*Cort. Quercus*) 40 q qarışdırır, bu qarışıqdan 1 xörək qaşığı götürüb 6 saat müddətində bir stəkan soyuq suda saxlayıb, sonra qaynadıb gün ərzində qurtum-qurtum daxilə qəbul edirlər. Daha bir qarışığı düzəltmək üçün isə qozun (*Fol. Juqlandis*), gicitkənin (*Fol. Urticae*), nanənin (*Fol. Menthae*) yarpaqlarını və çobanyastığının çiçəklərini (*Flor. Matricaria chamomillae*) qarışdırıb, bu qarışıqdan 1 xörək qaşığı götürüb, bir stəkan qaynar suda dəmləyib, gün ərzində 2-3 stəkan daxilə qəbul edilir.

Xolesistit və xolangit xəstəliklərində qozun (*Fol. Juqlandis*) və bədrəncin (*Fol. Melisae*) yarpaqlarını, yovşanın (*Herb. Absinthii*) və güləvərin (*Herb. Centauri*) yerüstü hissələrini, zirincin qabığını (*Cort. Berberidis*) qarışdırıb və bu qarışıqdan bir xörək qaşığı götürüb, bir stəkan qaynar suda dəmləyib, gün ərzində 3 stəkan daxilə qəbul olunur.

Hepatit xəstəliyində qozun (*Fol. Juqlandis*), tozağacının (*Fol. Betulae*) yarpağını, dazının (*Herb. Hyperici*) və boymadərənin (*Herb. Millefolii*) yerüstü hissəsini zirincin quru meyvəsi (*Fruct. Berberidis*) ilə qarışdırır, bu qarışıqdan bir xörək qaşığı götürüb, bir stəkan qaynar suda dəmləyib, gün ərzində 2-3 stəkan daxilə qəbul edilir.

Şəkil 74. Qoz-*Juglans regia* L.

Bərk xəndəkotu-*Symphytum asperum* Lepech.-

Окопник жесткий

Fəsilə: Sümürgənkimilər-*Boraginaceae*

Botaniki təsviri: Bərk xəndəkotu şaquli kökümsova, yoğun və ətli, xaricdən boz, daxildən ağ rəngli kökə malik, çoxillik ot bitkisidir. Gövdəsi 30-60 sm hündürlükdə, üzəri tükcüklərlə örtülüdür. Yarpaqlar qaidə hissədən daralmış uc hissəsi iti yumurtaşəkillidir. Üst səthində cod tükcüklər vardır, alt tərəfi isə yumşaq ağ tükcüklərlə örtüldüyündən bozumontul-yaşıl rənglidir. Gövdədə aşağı tərəfdə yerləşən yarpaqlar saplaqlı, yuxarı yarpaqlar isə oturaqdırlar.

Çiçəkləri budaqların ucunda cüt-cüt, yan budaqların ucunda isə tək-tək yerləşir və simoz çiçək qrupuna toplanmışdır. Kasacıq 5 ədəd bitişik kasa yarpaqlarından, tac 5 ədəd ləçəkdən ibarət olub, boru əmələ gətirir. Tac əvvəl purpur, sonra isə mavi (bəzən də ağ) rəng alır. Meyvələri 4 mm uzunluğunda parlaq-qara rəngli fındıqca meyvədir. Bitki iyun-iyul aylarında çiçəkləyir, iyul-avqust aylarında meyvə yetişir.

Yayılması: Azərbaycanda bərk xəndəkotu, əsasən Böyük və Kiçik Qafqazda, Naxçıvan MR və Lənkəranın dağlıq ra-yonlarında rütubətli yerlərdə, çay və arxların kənarlarında, meşə ətəklərində, çəmən və kolluqlarda geniş yayılmışdır.

Tərkibi: Köklərində 0,2-0,8% allantoin, 4-6,5% tanninlər, 0,3% alkaloid, 1-3% asparagin, xolin, selik, qlikozidlər, inulin, qatran, efir yağları var.

Tətbiqi: Bərk xəndəkotu yarasəğaldıcı, birləşdirici toxuma hüceyrələrinin çoxalmasını tənzimləyən, qan təzyiqini aşağı salan vasitə kimi işlədilir.

Yaraların tez sağalması üçün bir xörək qaşığı xırda-

lanmış xəndəkotu kökünü bir stəkan suda dəmləyir, bu dəmləmədən yaraların üzərinə kompres edirlər. Təzyiqin aşağı salınması üçün isə bir xörək qaşığı xırdalanmış xəndəkotu kökünü bir stəkan soyuq suya töküb 10 saat saxlayır və süzərək üzərinə bir stəkan qaynar su töküb dəmləyir, qurtum-qurtum daxilə qəbul edirlər.

Şəkil 75. Bərk xəndəkotu-*Symphytum asperum* Lepech.

**Qafqaz xanımotu-*Atropa caucasica* Kreyer-Красавка
кавказская
Fəsilə: Badımcankimilər-*Solanaceae***

Botaniki təsviri: Adi xanımotu çoxbaşcıqlı kökümsova və çoxsaxəli köklərə malik, çoxillik ot bitkisidir. Gövdəsi 2 m-ə qədər hündürlüyə çatır. Bunlar şirəli, yoğun, yaşıl, bəzən qırmızımtıl rəngdə olur, gövdə yuxarı hissədən budaqlanır. Yarpaqlar iridir, yumurtavarı və ellipşəkilli olub, gövdənin aşağısında növbəli düzülür, yuxarıdan isə cüt-cüt yerləşirlər. Bu yarpaqlardan biri böyük, digəri isə kiçik olur. Yarpaqların uc hissəsi iti, qaidə hissədən daralmış vəziyyətdə olub, hər iki tərəfdən bozuntul tükçüklərlə örtülüdür. Uzunluğu 20 sm-ə, eni isə 9 sm-ə çatır. Çiçəklər yarpağın qoltuğunda, adətən, tək-tək yerləşirlər. Çiçək saplağı tükçüklü olub, bir qədər sallaqdır. Çiçək saplağının ucunda 1, bəzən 2 çiçək yerləşir. Kasacıq 5 kasa yarpağından təşkil olunub, meyvə yetişən zaman kasa yarpaqları aşağıya doğru burulur. 5 ədəd tünd qonurbənövşəyi rəngli ləçəyə malikdir. 5 erkəkciyi və üst vəziyyətdə yerləşən 2 yuvalı bir ədəd dişiciyi vardır. Meyvələri parlaq, bənövşəyi-qara rəngə çalan, şirəli, çoxtoxumlu şarşəkilli 1-2 sm diametrində giləmeyvədir. Bitki iyun-avqust aylarında çiçəkləyir, avqust-sentyabr aylarında meyvə verir.

Bitkinin bütün hissələri zəhərlidir!

Yayılması: Azərbaycanda əsasən, Böyük və Kiçik Qafqazın dağ meşəliklərində yayılmışdır. Quba-Qusar və Şəki-Zaqatala, Lənkəran rayonlarının meşələrində, meşə açıqlıqlarında, dərələrdə bu bitkiyə tez-tez rast gəlmək olur.

İstifadə olunan hissəsi: Farmakopeyada qəbul olunan, Avropada geniş yayılan adi xanımotu (*Atropa belladonna*) kimyəvi tərkibinə görə Azərbaycanda geniş yayılan

Qafqaz xanımotu (*A. caucasica*) növünə çox yaxındır. Dərman kimi bu bitkinin yarpaqlarından (*Fol. Caucasica*) və köklərindən (*Rad. Caucasica*) istifadə olunur. Yarpaqları çiçək açan zaman, toxumları təzə yetişən dövrdə isə bitkinin bütün hissələrini toplayırlar.

Tərkibi: Bitkinin bütün hissələrində alkaloidlər aşkar olunmuşdur. Yarpaqlarda 0,09-1,32% 1-hiosiamin, atropin, az miqdarda apoatropin, belladonnin, skopolamin müəyyən edilib. Köklərində isə 0,45-1,20% 1-hiosiamin (atropin) vardır. Köklərində kuskqıqrın alkaloidi, 111 γ -karotin (provitamin A) və 20,5%-ə qədər vitamin C də müəyyən edilmişdir.

Tətbiqi: Xanımotu kiçik dozalarda parasimpatik sinirlərin uclarına tormozlayıcı təsir göstərir: selik, mədə və tər vəzilərinin sekresiyasını azaldır, bağırsaqların peristaltikasını sakitləşdirir, bəbəyi genişləndirir, ürək fəaliyyətini artırır.

Bununla yanaşı, xanımotu mədə və onikibarmaq bağırsağın yaralarında, öd daşı xəstəliyində, bağırsaq spazmalarında, spazmatik və ağrıkəsici vasitə kimi, oftalmologiyada bəbəyi genişləndirmək üçün, bronxial astmada, öskürəkdə sakitləşdirici kimi, həm də vərəm xəstəliklərində gecə tərləməyə qarşı istifadə olunur.

Bronxit xəstəliklərində novruzgülünün kökündən (*Rad. Primulae*), Qafqaz xanımotunun çiçəklərindən (*Flor. Atropae*) qarışıq hazırlayıb, onun spirtdə cövhərini alıb, gündə 2-4 dəfə bir çay qaşığı daxilə qəbul edilir.

Mədə-bağırsağın iltihabı xəstəliklərində və pozğunluqlarında Qafqaz xanımotunun köklərindən (*Rad. Atropae*), acı yovşanın yerüstü hissəsindən (*Herb. Absinthii*), acıçiçəyin kökündən (*Rad. Gentianae*) spirtdə cövhər hazırlayıb gündə 2-3 dəfə 30 damcını az su ilə qarışdırıb daxilə qəbul edirlər.

Öd yollarının xəstəliklərində öd qovucu kimi Qafqaz xanımotunun çiçəklərindən (*Flor. Atropae*), nanənin yerüstü hissəsindən (*Herb. Menthae piperitae*), dəmirovotunun yerüstü hissəsindən (*Herb. Chelidonii*), şeytanqanqalının çiçəklərindən (*Flor. Cardii*) qarışıq hazırlayır və qarışıqdan spirtdə cövhər alınır və cövhərdən gündə 3 dəfə 40 damcı az su ilə qarışdırıb daxilə qəbul edilir.

Şəkil 76. Qafqaz xanımotu-*Atropa caucasica* Kreyer

Tüksüz biyan-*Glycyrrhiza glabra L.*-Солодка голая
Fəsilə: Kəpənəkçiçəyikimilər (Paxlakimilər)-
Papilionaceae (Fabaceae)

Botaniki təsviri: Şirin biyan 1 m-ə qədər hündürlükdə yerüstü gövdəyə, qısa kökümsova, dərin qatlara çatan güclü kök sisteminə malik, çoxillik ot bitkisi. Bir neçə illik bitkinin kökümsovu şaquli istiqamətdə inkişaf edərək əsas kökə keçir. Köklərinin daxili qatı sarı, qabıq hissəsi bozuntul rəngdədir. Kökümsovdan yerüstü gövdələr əmələ gəlir. Yerüstü gövdələr dikduran, möhkəm, çılpaq və ya seyrək tükcüklüdür. Üzərində nöqtələr şəklində vəzilər yerləşir. Yarpaqaltlıqları neştərşəkilli, yarpaqları isə ellipsşəkillidir. Yarpaqlar təklələkvari olub, gövdə üzərində növbəli düzülür. Solğun-bənövşəyi rəngli çiçəkləri gövdənin sonunda salxıma toplanmışdır. Kasacıq zəngşəkilli, tükcüklüdür. Tac çəhrayı-bənövşəyidir. Erkəkciqlər 10 ədəddir, onlardan 9-u bitişik, biri isə sərbəstdir. Dişicik bir meyvə yarpağından əmələ gəlmişdir. Meyvəsi uzunsov, açılmayan və ya çətin açılan, çılpaq, 3-6 toxumdan ibarət paxlameyvədir. Bitki iyun-iyul aylarında çiçəkləyir və iyul-avqust aylarında meyvə verir.

Yayılması: Əsasən, düzənliklərdə, şoranlıq ərazilərdə olan çayların ətrafında yayılmışdır. Azərbaycanda, əsasən Kür-Araz ovalığında, Abşeronda, Qobustanda, Quba-Xaçmaz, Samur-Dəvəçi, Naxçıvan MR-da geniş yayılıb.

İstifadə olunan hissəsi: Dərman məqsədilə kök və kökümsovundan istifadə (*Rhiz.et Rad.Glycyrrhizi*) olunur. Köklərin xarici qabığı təmizlənir, açıq havada qurudulur. Təmizlənmiş biyan kökü açıq-sarı və ya qonur-sarı rəngdə olur.

Tərkibi: Xammala şirin dadı şəkərdən 150 dəfə şirin olan qlisirizin (6-12%) verir. Kimyəvi tərkibcə qlisirizin

saponinlər qrupundan olan qlisirizin turşusunun kalsium və ya kalium duzudur. Qlisirizindən başqa biyan kökünün tərkibində 8% qlikoza, likvirisin maddəsi, 2-4% asparagin, 20% nişasta, 4% qətran maddələri var.

Tətbiqi: Şirin biyan kökü tənəffüs yollarının iltihabında, bundan başqa sidikqovucu, işlədici kimi tətbiq olunur. 1-2 çay qaşığı xırdalanmış biyan kökünü bir stəkan suda 15 dəqiqə dəmləyib gün ərzində qəbul edirlər.

Məlum olmuşdur ki, biyan mədə yarasında da müalicəvi təsir göstərir. Bu təsir qlisirizin turşusu ilə əlaqədardır. O, kimyəvi cəhətdən kortikosteroid hormonlarla, xüsusilə dezoksikortikosterona oxşardır. Lakin şirin biyan ekstraktı onikibarmaq bağırsağ yaralarında effektsizdir. Ağrını azaltsa da müalicəvi təsiri sübut olunmayıb.

Şirin biyanı uzun müddət qəbul etdikdə nəzərə almaq lazımdır ki, onun tərkibindəki qlisirizin diurezi çətinləşdirir, su-elektrolit balansını poza və şişkinliyin əmələ gəlməsinə səbəb ola bilər.

Şirin biyan həm də bir sıra qarışıqların tərkibinə daxildir. Dəri xəstəlikləri zamanı böyrəklərin və həzm üzvlərinin fəaliyyətini yüksəltmək məqsədilə 20,0 q razyana meyvəsi (*Fruct.Foeniculi*), 20,0 q biyan kökü və kökümsovu (*Rhiz.cum Rad.Glycyrrhizi*), 20,0 q murdarça qabığı (*Cort.Frangulae*), 20,0 q atpıtrağı kökü (*Rad.Arctium*), 20,0 q zəncirotu kökü (*Rad.Taraxaci*) qatışığından 10 qramı 200 ml suda dəmləyib, gündə 3 dəfə (yeməkdən 30 dəqiqə əvvəl), hər dəfə 100-150 ml daxilə qəbul edilir.

Bronxial astma və bronxitə qarşı isə 10,0 q andız kökü (*Rad.İnulae helenii*), 10,0 q dəvədabanı yarpağı (*Fol.Farfarae*), 10,0 q üçrəng bənövşənin yerüstü hissəsi (*Herb.Violae tricol.*), 10,0 q çobanyastığı çiçəyi (*Flor.Matricaria chamomillae*), 10,0 q gülümbahar çiçəyi (*Flor.Calendulae*), 10,0 q biyan kökü və kökümsovu (*Rhiz. cum Rad.Glycyrrhizi*), 10,0 q xırda zirə meyvəsi

(*Fruct. Carvi*), 10,0 q nanə yarpağı (*Fol. Menthae piperitae*), 10,0 q bağayarpağı yarpağının (*Fol. Plantaginis*) qarışığından gündə 3 dəfə, hər dəfə 50-70 ml (yeməkdən sonra) qəbul edilir.

Bəlgəmgətirici kimi isə 25,0 q gülxətmi kökü (*Rad. Alceae*), 25,0 q biyan kökü və kökümsovu (*Rhiz. cum Rad. Glycyrrhizi*), 25,0 q andız kökü (*Rad. Inulae helenii*) qarışığından 2 çay qaşığı götürüb 2 stəkan (400 ml) suda dəmləyir, dəmləmədən gündə 4 dəfə, hər dəfə 100 ml daxilə qəbul edirlər.

Mədə turşuluğunun yüksəlməsinə qarşı işlədilən qarışığın da tərkibinə şirin biyan daxildir. Belə ki, 10,0 q çobanyastığı çiçəyi (*Flor. Matricaria chamomillae*), 10,0 q razyana meyvəsi (*Fruct. Foeniculi*), 20,0 q gülxətmi kökü (*Rad. Alceae*), 20,0 q biyan kökü və kökümsovu (*Rhiz. cum Rad. Glycyrrhizi*), 20,0 q nanə yarpağı (*Fol. Menthae piperitae*) qarışığını hazırlayır, 2 çay qaşığı qarışıq üzərinə 400 ml qaynar su töküb, isti sulu dəmləmə hazırlanır. Bu dəmləməni gündə 3 dəfə, hər dəfə 100-150 ml (yeməkdən əvvəl) daxilə qəbul edirlər.

Şekil 77. Tüksüz biyan-*Glycyrrhiza glabra* L.

**Parlaq sığırquyuğu- *Verbascum speciosum* Schrad.-
Коровяк великолепный
Fəsilə: Keçiqulağıkimilər-*Scrophulariaceae***

Botaniki təsviri: Parlaq sığırquyuğu ikiillik ot bitkisi-dir. Torpağın dərinliyinə doğru uzanan mil kök sistemində malikdir. Vegetasiyanın birinci ilində qısa saplaqlı, kənarları dalğavarı yarpaqlardan ibarət rozet əmələ gətirir. İkinci il isə hündürlüyü 1-2 m olan, budaqlanmayan, üzəri tükcüklü gövdə inkişaf edir. Yarpaqları tam kənarlı üzəri çoxhüceyrəli tükərlə örtülmüşdür, gövdə boyunca yuxarıya doğru yarpaqların ölçüləri kiçilir. Gövdənin aşağı hissəsində yerləşən yarpaqlar yumurtavarı-neştəşəkilli, yuxarı hissədə yerləşən yarpaqlar isə iti uca malik neştəşəkillidirlər. Qızılı-sarı rəngli çiçəkləri gövdənin ucunda piramidaşəkilli, sünbüləbənzər çiçək qrupu əmələ gətirir. 3-5 mm uzunluğunda olan kasacıq 5 bölümlüdür. 20-30 mm uzunluğunda sarı rəngli tacın əsasında borucuq vardır, yuxarıdan isə tac 5 bölümlüdür. Uzunluqları qeyri-bərabər olan 5 erkəkciyi var. Erkəkçiklərin tozluqları narıncı rənglidir, saplaqları isə sarı tükcüklərlə örtülüdür olduğundan ağımtil sarı rəngə çalır. Dişicik bir ədəddir, yumurtalıq üst vəziyyətdədir. Meyvəsi iki tikişlə açılan çoxtoxumlu, 7-8 mm uzunluğunda ellipsşəkilli, üzəri ulduzşəkilli tükcüklərlə örtülü olan qutucuqdur. Bitki iyun-avqust aylarında çiçəkləyir və iyul-avqust aylarında meyvə verir.

Yayılması: Azərbaycanda parlaq sığırquyuğu (*Verbascum speciosum*) Kiçik Qafqazın mərkəzi və cənub hissələrində, Naxçıvan MR-da və Diabarda orta və yuxarı dağ qurşaqlarında quru yamaclarda geniş yayılmışdır.

İstifadə olunan hissəsi: Təbabətdə təzə açılmış çiçəklərindən (*Flor. Verbasci*) istifadə olunur. Çiçəklər havası yaxşı dəyişilə bilən kölgəli yerdə qurudulur.

Tərkibi: Tərkibində saponinlər, 3% selik maddələri, kumarin, flavonoidlər, C vitamini (36,8 mq%) və s. vardır.

Tətbiqi: Parlaq sığırquyruğu ağciyər astmasında, öskürəkdə, ağciyər, boğaz xəstəliklərinin müalicəsində istifadə olunur.

Tənəffüs yolları xəstəliklərində 10,0 q sığırquyruğu çiçəyi (*Flor. Verbasci*), 10,0 q meşə əməkəməci çiçəyi (*Flor. Malvae*), 10,0 q gülxətmi yarpağı (*Fol. Alceae*), 10,0 q dəvədabanı yarpağı (*Fol. Farfarae*), 10,0 q kəklikotunun yerüstü hissəsi (*Herb. Thymi*), 5 q zirə meyvəsi (*Fruct. Carum carvi*), 10,0 q gülxətmi kökü (*Rad. Alceae*), 25,0 q biyan kökü və kökümsovu (*Rhiz. cum Rad. Glycyrrhizi*) qatışdırılır, bu qatışıqdan bir çay qaşığı götürüb üzərinə 200 ml qaynar su töküb, isti sulu dəmləmə hazırlanır. Alınan ekstraktndan gündə 3-5 dəfə, hər dəfə 50-60 ml qəbul edilir.

Tənəffüs yollarının iltihabında başqa qarışıqdan da istifadə olunur: bu məqsədlə 20,0 q gülxətmi kökü (*Rad. Alceae*), 20,0 q biyan kökü və kökümsovu (*Rhiz. cum Rad. Glycyrrhizi*), 20,0 q ətirli bənövşə kökü (*Rad. Violae odoratae*), 20,0 q dəvədabanı yarpağı (*Fol. Farfarae*), 20,0 q sığırquyruğu çiçəyi (*Flor. Verbasci*), 20,0 q zirə meyvəsi (*Fruct. Carum carvi*) qatışdırılır və 2 çay qaşığı qatışıq üzərinə 200 ml su töküb isti sulu dəmləmə hazırlanır. Bu dəmləmədən gündə 3 dəfə, hər dəfə bir stəkan daxilə qəbul edilir.

Mədə-bağırsaqdakı köpün müalicəsi üçün isə 8,0 q xırda cirə toxumları (*Sem. Cuminum cuminum*), 8,0 q sığırquyruğu çiçəyi (*Flor. Verbasci*), 30,0 q kişmiş və bir xörək qaşığı şəkəri 0,5 litr suda 5-10 dəqiqə qaynadıb, süzülər. Gündə 3 dəfə, hər dəfə yarım stəkan daxilə qəbul olunur. Bu zaman 3 gün süd pəhrizinə keçirlər, rasiyondan yumurtanı çıxarır və maye qəbulunu məhdudlaşdırırlar.

Şəkil 78. Parlaq sığırquyruğu- *Verbascum speciosum*
Schrad.

**Adi mollabaşı-*Matricaria chamomillae* L.-Ромашка
обыкновенная**

**Fəsilə: Mürəkkəbçiçəklilər (Astrakimilər)-*Compositae*
(*Asteraceae*)**

Botaniki təsviri: Adi mollabaşı 20-45 sm hündürlükdə, dikqalxan, yuxarıdan budaqlanan çıpaq gövdəli birillik ot bitkisidir. Yarpaqları oturaqdır, ikiqat-üçqat lələkvari bölümlüdür və gövdə üzərində növbəli düzümüsdür. Çiçəkləri gövdənin ucunda 5-8 mm diametrdə yerləşmiş səbətçiçək qrupunda toplanmışdır. Sarğı yarpaqlarının kənarları pərdəşəkillidir. Səbətin kənarlarındakı dişcikli dilcikşəkilli çiçəklər ağ, orta çiçəklər isə boruşəkilli, sarı, ikicinslidirlər və onların tacı 5 dişlidir. Səbət konussəkilli olub, daxildən boşdur. Meyvəsi 3 qabırğalı toxumcadır. Toxumcaları orta hissədən bir qədər basıqdır, ucu kütdür, uzunluğu 1 mm-ə qədər çatır. Bitki iyun-iyul aylarında çiçəkləyir və iyul-avqust ayında meyvə verir.

Yayılması: Azərbaycanda, əsasən Kür-Araz ovalığında alağ bitkisi kimi geniş yayılmışdır.

İstifadə olunan hissəsi: Xalq təbabətində adi mollabaşının çiçək səbətlərindən (*Flor. Matricaria chamomillae*) istifadə edirlər. Toplanan səbətlər havası yaxşı dəyişilə bilən yerdə qurudulur.

Tərkibi: Tərkibində 0,5%-ə qədər efir yağı, sitosterin, xolin, flavonoidlər, kumarinlər, qlikozidlər, izovalerian və başqa üzvi turşular vardır. Mollabaşı bitkisinin efir yağının tərkibində 10% xamazulen aşkar olunmuşdur.

Tətbiqi: Mollabaşından həm xalq təbabətində, həm də elmi təbabətdə geniş istifadə olunur. Xörək duzu ilə qarışdırılmış mollabaşı çiçəklərinin dəmlənməsindən (10 litr suya 200 q) əl və ayaqda podaqradan əmələ gələn şişlərin müalicəsində vanna kimi qəbul edirlər.

Qara gəndəlaş və adi mollabaşı çiçəklərinin üzərinə bir az qaynar su töküb, qazanda qızdırır və bu qarışığı kisəciklərə doldurub revmatizmdə ağrıyan yerə qoyurlar.

Kosmetik məqsədlə həftədə 4 dəfə mollabaşı çiçəklərinin dəmləməsi ilə üzü yuyurlar. Bundan başqa dərinin təmiz görünməsi üçün yumurta sarısı, bal, badam yağı və mollabaşı çiçəklərinin dəmləməsinin qarışığından maska hazırlanır. Mollabaşı çiçəklərinin dəmləməsindən həm də boğaz ağrıları zamanı qarqara məqsədilə istifadə edirlər.

Mədə spazmaları zamanı adi mollabaşı çiçəklərinin və bədrəncin bərabər miqdarda qarışığından dəmləmə hazırlanır və gündə 3 dəfə qəbul edilir.

Mədə-bağırsaqda əmələ gələn köpü isə aşağıdakı qarışıqla aradan qaldırırlar. Mollabaşı çiçəkləri, dazı, isitməotu, nanə, ardıc meyvələrinin bərabər miqdarda götürülmüş qarışığından 4 xörək qaşığı götürüb bir litr suda qaynadır (10 dəq.), soyuyandan sonra gündə 3 dəfə içirlər.

Ekzemiya və neyrodermitə qarşı 10,0 q gicitkən yarpağı (*Fol.Urticae*), 10,0 q adi qaraqınığın yerüstü hissəsi (*Herb.Origani*), 15,0 q yatıqqanqalın yerüstü hissəsi (*Herb.Bideni*), 10,0 q üçrəng bənövşənin yerüstü hissəsi (*Herb.Violae tricolor*), 10,0 q mollabaşı çiçəkləri (*Flor.Matricaria chamomillae*), 10,0 q kəklikotunun yerüstü hissəsi (*Herb.Thymi serp.*), 10,0 q çöl qatırquyuğunun yerüstü hissəsi (*Herb.Equiseti*), 15,0 q pişikotunun kökü və kökümsovu (*Rhiz.cum Rad.Valerianae*), 10,0 q biyan kökü və kökümsovu (*Rhiz.cum Rad.Glycyrrhizi*) qarışığından 10 qramı 200 ml suda dəmləyir, gündə 3 dəfə yeməkdən əvvəl, hər dəfə 50-70 ml daxilə qəbul edirlər.

Soyuqdəymənin müalicəsi üçün 30,0 q cökə çiçəyi (*Flor.Tiliae*), 30,0 q mollabaşı çiçəkləri (*Flor.Matricaria chamomillae*), 20,0 q qara gəndəlaş çiçəyi (*Flor.Sambuci nigri*), 20,0 q adi qaraqınığın yerüstü hissəsi (*Herb.Origani*), 20,0 q böyük bağayarpağının yerüstü hissəsi (*Herb.*

Plantaginis maj.) qatışıqından bir xörək qaşığıının üzərinə 200 ml qaynar su töküb dəmləyir, gün ərzində bir neçə stəkan daxilə qəbul edilir.

Turşuluğun azalması ilə müşahidə olunan mədə və bağırsaq yaralarına qarşı 10,0 q böyük bağayarpağı yarpağı (*Fol.Plantaginis maj.*), 10,0 q acı yovşanın yerüstü hissəsi (*Herb. Absinthii*), 10,0 q nanə yarpağı (*Fol.Menthae piperitae*), 10,0 q mollabaşı çiçəkləri (*Flor.Matricaria chamomillae*), 10,0 q gülümbahar çiçəkləri (*Flor.Calendulae*), 10,0 q adi dazının yerüstü hissəsi (*Herb.Hyperici pref.*), 10,0 q gəcəvər kökümsovu (*Rhiz.Calami*), 10,0 q sürvə yarpağı (*Fol.Salviae*), 10,0 q zəncirotu kökü (*Rad. Taraxaci*), 10,0 q araliya kökü (*Rad. Araliae*) qarışıqından 10 qramı 200 ml suda dəmləyib gündə 3 dəfə yeməkdən 30 dəqiqə əvvəl, hər dəfə 80-100 ml isti halda daxilə qəbul edilir.

Qaraciyər və öd yolları xəstəliklərində adi mollabaşı bitkisinin çiçəklərini (*Flor.Matricaria chamomillae*), biyan bitkisinin kökünü (*Rad.Glycyrrhizi*), dazının yerüstü hissəsini (*Herb.Hyperici*), nanənin yerüstü hissəsini (*Herb.Menthae piperitae*) qarışdırır, bu qarışıqdan bir xörək qaşığı götürüb, bir stəkan qaynar suda dəmləyib, gündə iki dəfə bir stəkan yeməkdən əvvəl daxilə qəbul edirlər.

Xolesistit xəstəliyində adi mollabaşı bitkisinin çiçəklərini (*Flor.Chamomillae matricaria*), zəncirotunun kökünü (*Rad.Taraxaci*), dazının (*Herb.Hyperici*), qırxbuğumun (*Herb.Polygoni avicularii*), gülümbaharın yerüstü hissələrini (*Herb.Centauri*) qarışdırır və bu qarışıqdan 3 xörək qaşığı götürüb, bir stəkan qaynar suda dəmləyib, gündə 3 dəfə daxilə qəbul edirlər.

Maddələr mübadiləsini tənzimləmək üçün adi mollabaşı bitkisinin (*Flor.Matricaria chamomillae*), kəndəlaşın (*Flor.Sambuci*) və cökə bitkisinin çiçəklərini (*Flor.Tilia*), bədrəncin (*Fol.Melissae*) və nanənin yarpaqlarını (*Fol.*

Menthae piperitae) qarışdırır, bu qarışıqdan bir xörək qaşığı götürüb, bir stəkan qaynar suda dəmləyib, gündə 2 stəkan daxilə qəbul edirlər.

Əsəb sistemini sakitləşdirmək, yuxusuzluğu aradan qaldırmaq üçün adi mollabaşı bitkisinin çiçəklərini (*Flor. Matricaria chamomillae*), nanə bitkisinin yarpağını (*Fol. Menthae piperitae*), pişikotu bitkisinin kökünü (*Rad. Valeriana*), zirə bitkisinin toxumlarını (*Fruct. Carvi*) qarışdırır və bir stəkan qaynar suda dəmləyib, gündə yatmadan əvvəl bir stəkan daxilə qəbul edirlər.

Şekil 79. Çobanyastığı (adi mollabaşı)-*Matricaria chamomillae* L.

Dərman gülümbaharı-*Calendula officinalis* L.-

Ноготки лекарственные

**Fəsilə: Mürəkkəbçiçəklilər (Astrakimilər)-*Compositae*
(*Asteraceae*)**

Botaniki təsviri: Dərman gülümbaharı birillik, bəzən ikillik ot bitkisidir. Dikduran, az budaqlanan, 20-60 sm hündürlüyə qalxan gövdəyə malikdir. Yarpaqları, adətən, tamkənarlı, bəzən dilimlidir. Uzun saplağı olan yarpaqları enli neştəşəkillidir. Çiçəkləri 2-5 sm diametrində olan səbət çiçək qrupuna toplanmışdır. Səbətin sarğı yarpaqları neştəşəkillidir, səbətin kənarında olan 8 diltikşəkilli dişicikli çiçəkləri qırmızı-sarımtıl və ya narıncı rəngdə olur. Toxumcaları qayıqşəkilli olub, üzəri kiçik tükcüklərlə örtülü qanada malikdir. İyun ayından başlayaraq oktyabr ayına qədər çiçəkləyir. Xoşagəlməyən iyə malik, ancaq uzun müddət çiçəkləyən dekorativ bitkidir.

Yayılması: Azərbaycanda, əsasən Abşeron yarımadasında bəzək bitkisi kimi geniş əkilib becərilir.

İstifadə olunan hissəsi: Xalq təbabətində səbətşəkilli çiçəklərindən (*Flor. Calendulae*) istifadə olunur. Səbətləri diltikvarı çiçəklər üfiqi vəziyyətdə olanda toplamaq və qurutmaq lazımdır.

Tərkibi: Çiçəkləri karatinoidlərlə çox zəngindir. Belə ki, səbətin kənarındakı diltikvarı çiçəklərin tərkibində 30 mq% karotin, likopin, violaksantin rubiksantin, flavoksantin, xrizontemaksantin, flavoxrom vardır. Bundan əlavə çiçəklərdə efir yağı (0,02%), qətranlar (3,44%), selikli maddələr (5%), albuminlər, üzvi turşular, C vitamini (95 mq%) və kalenden adlı acı maddə aşkar olunmuşdur. Toxumlarında isə alkaloidlərin olduğu müəyyən edilmişdir.

Tətbiqi: Xalq təbabətində gülümbahar yaralarda, göz xəstəliklərində, daxilə isə mədə spazmlarında işlədilir.

Üzdə olan çilləri təmizləmək üçün üzü səhər və axşam bərabər miqdarda götürülmüş güdümbahar yarpaqlarından hazırlanan şirə, limon şirəsi, qarağat meyvələrinin şirəsi və badam yağı qarışığı ilə silirlər.

İrinləyən gözlərə gülümbahar çiçəkləri və yarpaqlarının dəmləməsindən (40 q çiçək və yarpağı bir litr suda dəmləməli) hazırlanan islatma qoyurlar.

Görmə zəiflədikdə gözlərə bərabər miqdarda götürülmüş gülümbahar və güləvər çiçəkləri qarışığından islatma qoyulur. Müalicə 6 ay davam etdirilməlidir.

Qaraciyər xəstəliklərində 40,0 q dazı, 20,0 q qırxbuğum, 30,0 q adi kasnı, 40,0 q ödotu, 40,0 q gülümbahar və 10,0 q adi mollabaşı bitkilərinin çiçəyini, 30,0 q kövrək murdarça qabığını qarışdırıb, bu qarışıqdan 20 qramı axşamdan isladır, səhər bu qarışığı 5-7 dəqiqə qaynadırlar. Sonra 20 dəqiqə dəmləyir, 1 gün ərzində daxilə qəbul edirlər.

Bronxial astma, bronxite qarşı işlədilən fitoterapevtik qarışıqların da tərkibinə gülümbahar çiçəkləri daxildir. Bu zaman 10,0 q andız kökü (*Rad.İnulae*), 10,0 q dəvədanı yarpağı, 10,0 q üçrəng bənövşənin yerüstü hissəsi (*Herb. Violae tricolor*), 10,0 q adi mollabaşı çiçəyi (*Flor. Matricaria chamomillae*), 10,0 q biyan kökü və kökümsovu (*Rad. Glycyrrhizi*), 10,0 q xırda zirə meyvəsi (*Fruct. Carvi*), 10,0 q nanə yarpağı (*Fol. Mentha piperitae*), 10,0 q bağayarpağı yarpağını (*Flor. Plantaquinis*) qatışdırıb, bu qatışıqdan 10 qramı 200 ml suda dəmləyib gündə 3 dəfə hər dəfə 50-70 ml (yeməkdən sonra) daxilə qəbul edirlər.

Yaş bronxitdə isə 10,0 q andız kökü (*Rad.İnulae heleenii*), 10,0 q xırda zirə meyvəsi (*Fruct. Carvi*), 15 q şamın yazda toplanmış, hələ tam inkişaf etməmiş tumurcuqları (*Turiones Pini*) 10,0 q gülümbahar çiçəkləri (*Flor. Calendulae*), 10,0 q nanə yarpağı (*Fol. Menthae piperitae*), 10,0 q sürvə yarpağı (*Fol. Salviae*), 10,0 q üçrəng bənövşənin yer-

üstü hissəsi (*Herb. Violae tricolor*), 15 q evkalipt yarpağı (*Fol. Eucalypti*) qatışıqından 10,0 qramını 200 ml suda dəmləyib, gündə 3 dəfə hər dəfə 50-60 ml (yeməkdən sonra) daxilə qəbul edirlər.

Revmatik xəstəliklərdə gülümbaharın (*Flor. Calendulae*), gəndəlaşın (*Flor. Sambuci*) gicitkənin (*Flor. Urticae*), ardıcın meyvəsini (*Fruct. Juniperi*), söyüdü qabığı (*Cort. Salicis*), qatırquyruğunun yerüstü hissəsini (*Herb. Equiseti*), tozağacının yarpağını (*Fol. Betulae*) qarışdırır və bu qarışıqdan 3 xörək qaşığı götürüb 0,5 litr qaynar suda 10 dəqiqə saxlayıb və süzdükdən sonra 2 saatdan bir, bir stəkan daxilə qəbul olunur.

Şəkil 80. Dərman gülümbaharı-*Calendula officinalis* L.

**Böyük bağayarpağı-*Plantago major* L.-Подорожник
большой
Fəsil: Bağayarpağıkimilər-*Plantaginaceae***

Botaniki təsviri: Böyük bağayarpağı qısa vertikal kökümsovlu, 10-30 sm hündürlükdə çoxillik ot bitkisidir. Qısa və yoğun kökümsovundan saçaqlı kök inkişaf edir. Gövdəsi düz, yarpaqsız, uzununa şırımlı olub, üzəri xırda tüklərlə örtülmüşdür. Rozetşəkilli yarpaqların hamısı kökətrafidir, qısa saplaqlı, 3-7 demək olar ki, paralel damara malik və tamkənarlıdırlar. Rozetin mərkəzindən hündür-lüyü 10-30 sm olan çiçək oxu inkişaf edir. Çiçəkləri xırda olub, uzunluğu 2-5 sm olan sünbül çiçək qrupuna toplanmışdır. Çiçəkləri 4 üzvlüdür. Kasacıq 4 pərdəşəkilli kassa yarpağından, tac 4 ədəd olub, ucdan 4 bölümlü boru əmələ gətirən ləçəkdən ibarətdir. Erkəkçiklər 4 ədəddir, uzun saplaqlıdır. Dişicik 3 meyvə yarpağından əmələ gəlmişdir, bir sütunlu və ikiyüvalı üst yumurtalıqlıdır.

Meyvəsi 2 yuvalı qutucuqdur. Hər yuvada bir ədəd toxum olur. Toxumları qəhvəyi rənglidir. Bitki aprel-may ayında çiçəkləyir və may-iyun aylarında meyvə verir.

Yayılması: Böyük bağayarpağı Azərbaycanda Kür-Araz ovalığından başlamış subalp qurşağına kimi, meşələrdə, çəmənlərdə, yol kənarlarında, bağlarda, qumlu sahələrdə, rütubətli ərazilərdə geniş yayılmışdır.

İstifadə olunan hissəsi: Təbabətdə böyük bağayarpağının yarpaqlarından (*Fol.Plantaginis*) istifadə olunur. Yarpaqlarını yay aylarında toplayır və quru havalı yerdə qurudurlar. Tədricən qurutduqda tərkibində olan aukubin qlikozidinin təsirindən yarpaqlar qaralır.

Tərkibi: Tərkibində selik, aukubin qlikozidi, invertin və emulsin fermentləri, C vitamini, limon turşusu, 4% tannin vardır.

Tətbiqi: Bağayarpağı dəri xəstəliklərinin müalicəsində çox geniş tətbiq olunur. Ekzemaya qarşı 10,0 q sürvə yarpağı (*Fol.Salviae*), 10,0 q bağayarpağı yarpağı (*Fol.Plantaginis maj.*), 10,0 q gicitkən yarpağı (*Fol.Urticae*), 5 q acı yovşanın yerüstü hissəsi (*Herb.Absinthii*), 15,0 q boymadərənin yerüstü hissəsi (*Herb. Millefolii*), 15,0 q dazının yerüstü hissəsi (*Herb.Hyperici*), 15,0 q çöl qatırquyruğunun yerüstü hissəsi (*Herb.Eguiseti*), 10,0 q qarğıdalı saçağı (*Stigmata Maydis*), 10,0 q adi ardıc meyvəsi (*Fruct. Juniperi com.*) qatışıqından 10 q götürüb 200,0 ml suda dəmləyirlər. Alınan dəmləmədən gündə 3 dəfə (yeməkdən əvvəl), hər dəfə 50-70 ml daxilə qəbul edilir.

Böyük bağayarpağının saplaqlarını iltihab xəstəliklərində yaraların üzərinə sarıdıqda yara tez sağalır və irinləmir. Dərinin irinli xəstəliklərinə qarşı isə 15,0 q gülüm-bahar çiçəyi (*Flor.Calendulae*), 15,0 q bağayarpağı yarpağı (*Fol.Plantiginis maj.*), 10,0 q adi mollabaşı çiçəyi (*Flor. Matricaria chamomillae*), 15,0 q sürvə yarpağı (*Fol.Salviae*), 20,0 q dazının yerüstü hissəsi (*Herb.Hyperici*), 15,0 q andız kökü (*Rad.İnulae helenii*), 15,0 q tarla qatırquyruğunun yerüstü hissəsi (*Herb.Eguiseti*) qarışıqından 10 qramı 200 ml suda dəmləyib gündə 3 dəfə (yeməkdən əvvəl), hər dəfə 80-100 ml daxilə qəbul edirlər.

Öskürək əleyhinə, kəskin bronxitə qarşı işlədilən qarışıqların da tərkibinə bağayarpağı daxildir. Məsələn, 50,0 q böyük bağayarpağı yarpağı (*Fol.Plantiginis maj.*), 50,0 q sığırquyruğu çiçəyi (*Flor.Verbasci*), 100,0 q bulaqotunun yerüstü hissəsi (*Herb.Veronicae*) qarışıqından 1 çay qaşığı 200 ml suda dəmləyib, bu dəmləməni balla qarışdırıb bronxit zamanı bir gündə 2-3 stəkan daxilə qəbul edirlər.

Böyük bağayarpağı həm də xroniki qastritlərin, mədə və onikibarmaq bağırsağ yaralarının, kolitin müalicəsində istifadə olunur.

Turşuluğun azalması ilə müşahidə olunan mədə və

onikibarmaq bağırsağ xəstəliklərinin müalicəsində 10,0 q bağayarpağı yarpağı (*Fol.Plantiginis maj.*), 10,0 q acı yovşanın yerüstü hissəsi (*Herb.Absinthii*), 10,0 q nanə yarpağı (*Fol.Menthae piperitae*), 10,0 q adi mollabaşı bitkisinin çiçəyi (*Flor.Matricaria chamomillae*), 10,0 q gülümbahar çiçəyi (*Flor.Calendulae*), 10,0 q dazının yerüstü hissəsi (*Herb.Hyperici*), 10,0 q gəcəvər kökümsovu (*Rhiz.Calami*), 10,0 q sürvə yarpağı (*Fol.Salviae*), 10,0 q zəncirotu kökü (*Rad.Taraxaci*), 10,0 q araliya kökü (*Rad.Araliae*) qatışığından 10 qramı 200 ml suda dəmləyib isti sulu dəmləmə hazırlanır. Bu ekstrakt gündə 3 dəfə yeməkdən 30 dəqiqə əvvəl, hər dəfə 80-100 ml daxilə qəbul edilir.

Kəskin qastritin müalicəsi üçün isə 20,0 q adi mollabaşı bitkisinin çiçəyi (*Flor.Matricaria chamomillae*), 20,0 q gülümbahar çiçəyi (*Flor.Calendulae*), 20,0 q bağayarpağı yarpağı (*Fol.Plantiginis maj.*), 20,0 q boymadərənin yerüstü hissəsi (*Herb.Millefolii*), 20,0 q yatıqqanqalın yerüstü hissəsi (*Herb. Bideni trip.*) qatışığından 10 qramı 200 ml suda dəmləyib, gündə 3-5 dəfə, hər dəfə 80-100 ml daxilə qəbul edirlər.

İshal zamanı isə 10,0 q islandiya şibyəsi (*Lichen.island.*), 10,0 q düzduran qaytarma kökümsovu (*Rhiz.Tormentillae*), 15,0 q çobanyastığı çiçəyi (*Flor.Matricaria chamomillae*), 15,0 q qırxbuğumun yerüstü hissəsi (*Herb.Polygonii avic.*), 20,0 q bağayarpağı yarpağı (*Fol.Plantiginis maj.*), 15,0 q qaragilə meyvəsi (*Fruct.Myrtilli*), 15,0 q palıd qabığı (*Cort.Quercus*) qarışığını hazırlayıb bir xörək qaşığı qarışıqın üzərinə 200 ml qaynar su tökərək həlim hazırlanır. Alınmış həlim gün ərzində 2-3 dəfə daxilə qəbul edilir.

Böyük bağayarpağının toxumlarından hazırlanmış toz xroniki ishalda, dizenteriyada istifadə olunur. Gündə 4 dəfə, hər dəfə 1,0 q bağayarpağının yarpağından hazırlanmış toz daxilə qəbul olunur.

Şəkil 81. Böyük bağayarpağı-*Plantago major* L.

**Zəif dazı-*Hypericum perforatum* L.-Зверобой
продырявленный
Fəsilə: Dazkimilər-*Hypericaceae***

Botaniki təsviri: Adi dazı 15-75 sm hündürlükdə, çılpaq sarımtıl gövdəyə malik, çoxillik ot bitkisidir. Kök boğazından bir, bəzən iki gövdə əmələ gəlir və gövdənin uc hissəsindən budaqlanır. Yarpaqları formalarına görə dəyişkəndir, ellipsşəkilli, uzunsov-yumurtaşəkilli, ucu küt 5-25 mm uzunluğunda, 5-10 mm enində, üzərində nöqtəşəkilli qara rəngdə vəziləri olan, qarşı-qarşıya düzülən oturaq formadadır. Çiçəkləri gövdənin uc hissəsində süpürgəşəkilli çiçək qrupuna toplanmışdır. Çiçəkalılığı 5 mm uzunluğunda neştərşəkillidir. Kasa yarpağı 5 ədəd olub, qaidə hissəsinə qədər bölünmüş şəkildə və üzərində nöqtəşəkilli qara rəngdə ləkələri vardır. Ləçəkləri 5 ədəddir, sərbəstdir, sarı rəngdədir, uzunluğu 10-15 mm-ə çatır. Erkəkciqlərinin sayı çoxdur, 3 dəstəyə toplanmışdır. Yumurtalıq yumurtaşəkillidir, 3 sütuncuqludur. Meyvələri uzunsov yumurtaşəkilli 6-7 mm uzunluğunda 4-5 mm enində qəhvəyi rəngdə qutucuqdur. Toxumları silindr formasında qəhvəyi rəngdədir. Adi dazı may-iyun aylarında çiçəkləyir və iyul-avqust aylarında meyvə verir.

Yayılması: Adi dazı Azərbaycanın hər yerində Kür-Araz ovalığından başlamış subalp qurşağına qədər çəmənliklərdə, meşə kənarlarında, kolluqların arasında, bağlarda, alaqılı yerlərdə və s. yerlərdə yayılmışdır.

İstifadə olunan hissəsi: Çiçəkləmə dövründə toplanmış bitkinin yerüstü hissəsindən (*Herb.Hyperici*) istifadə olunur. Odunlaşmış gövdələri ayrılıb atılmalıdır.

Tərkibi: Dazı otunun tərkibində flavonoidlərdən-hiperozid (çiçəklərdə 1,1%, otunda 0,7%), rutin, kversestin, kversitrin, izokversitrin, boyayıcı fotodinamik aktiv

maddələrdən-hiperisin (0,1-0,4%), psevdohiperisin, protopsevdohiperisin, franqulaemodinantranol və psevdohiperikodehidrodiatron və s. aşı maddələri (9-10%), saponinlər, xolin (34 mq%), korotin (95-135 q/mm), C vitamini (80-120 mq%), nikotin turşusu, üzvi turşular (3,48%) və s. maddələr müəyyən edilib.

Tətbiqi: Adi dazının müalicəvi təsiri tərkibindəki flavonoidlərlə izah olunur. Adi dazı qaraciyər, mədə-bağırsaq xəstəliklərində, revmatizmdə, dəridəki yaraların müalicəsində istifadə olunur.

Stomatoloji praktikada isə qarqara kimi stomatitlərin müalicəsində, həm də infeksiyalı yaralara qarşı kompres şəklində çox geniş istifadə olunur.

Qaraciyər xəstəliklərində və öd yollarında daşlar olan zaman 40,0 q dazı (*Herba Hyperici*), 30,0 q qırxbuğum (*Herb. Polygonii avic.*), 40,0 q quruçiçək (*Flor. Helichrysi*), 10,0 q çobanyastığı çiçəyi (*Flor. Matricaria chamomillae*), 20,0 q kövrək murdarça qabığını (*Cotr. Frangulae*) qarışdırıb, bu qarışıqdan 4 xörək qaşığı götürüb bir litr suda gecə isladıb, səhər 7-10 dəqiqə qaynadırlar. Acqarına bu dəmləmədən bir stəkan içir, qalanını yeməkdən bir saat sonra 4 dəfəyə qəbul edirlər. Bu zaman qaraciyər xəstəlikləri üçün nəzərdə tutulan pəhrizə riayət edir, qaraciyər nahiyəsini isti saxlayırlar.

Böyrəklərin kəskin və xroniki iltihabında 30,0 q tozağacı tumurcuğu (*Gemmae Betulae*), 40,0 q dazı (*Herb. Hyperici*), 20,0 q qarğıdalı saçağı (*Stygmata Maydis*), 20,0 q otşəkilli gəndəlaşın kökü (*Rad. Sambuci*), 30,0 q çöl qatırquyruğunun yerüstü hissəsi (*Herb. Equiseti*), 20,0 q qaraqınıq (*Herb. Origani*), 15,0 q adi mollabaşı bitkisinin çiçəyi (*Flor. Matricaria chamomillae*) qarışığından istifadə olunur. Qəbizlikdə bu qarışığa 30,0 q murdarça kökü (*Cotr. Frangulae*) əlavə olunur. Bu qarışıqdan 4 xörək qaşığı götürüb bir litr suda bir gecə isladır, səhər 7-10 dəqiqə

qaynadırlar. Acqarına bir stəkan içirlər, qalanını isə 4 dəfəyə, hər dəfə yeməkdən bir saat sonra qəbul edirlər.

Bundan əlavə dazı həm də şəkər xəstəliyinə qarşı istifadə olunan qarışıqların tərkibinə daxildir: 10,0 q exinopanaks kökü (*Rad.Echinopanacis*), 10,0 q çöl qatırquyruğu (*Herb.Eguiseti*), 10,0 q itburnu meyvəsi (*Fruct.Rosae cin.*), 10,0 q yatıqqanqalın yərüstü hissəsi (*Herb.Bideni*), 10,0 q andız kökü (*Rad.İnulae helenii*), 20,0 q qaragilə yarpağı (*Fol.Myrtilli*), 10,0 q dazı (*Herb. Hyperici*), 10,0 q adi mollabaşı bitkisinin çiçəyi (*Flor.Matricaria chamomillae*), 10,0 q nanə yarpağı (*Flor.Menthae piperitae*) qatışıqından 10 qramı 200 ml suda dəmləyib, bu dəmləmədən şəkərli diabet xəstəliyində gündə 3 dəfə, yeməkdən əvvəl, hər dəfə 70-80 ml qəbul edilir.

Böyrəkdəki urat daşlarına qarşı isə 5,0 q süsən kökümsovu (*Rhiz.İridis*), 5,0 q ətirli sədonun yərüstü hissəsi (*Herb. Rutae graveol*), 10,0 q acıçiçəyin yərüstü hissəsi (*Herb. Genticianae asclep*), 10,0 q meşə çiyləyinin yərüstü hissəsi (*Herb. Fragariae*), 10,0 q gülümbaharın yərüstü hissəsi (*Herb.Centaurii*), 15,0 q dazı otunun yərüstü hissəsi (*Herb.Hyperici*), 40,0 q gicitkən yarpağı (*Fol.Uriticae*) qatışıqının üzərinə 1,5 litr qırmızı çaxır töküüb, 10 dəqiqə qaynadılır. Sonra ağzı qapalı qabda 2 saat ərzində otaq temperaturunda soyudularaq süzülür. Hər dəfə yeməkdən sonra bir xörək qaşığı daxilə qəbul edilir.

Bronxoektaziya və pnevmoniya xəstəliklərində 10,0 q andız kökü (*Rad.İnulae helenii*), 10,0 q xırda zirə meyvəsi (*Fruct.Anisi*), 10,0 q şamın yazda toplanmış tumurcuğu (*Turiones Pini*), 10,0 q gülümbahar çiçəyi (*Flor.Calendulae*), 10,0 q sürvə yarpağı (*Fol.Salviae*), 10,0 q dəvədabanı yarpağı (*Fol.Farfarae*), 10,0 q dazı otu (*Herb.Hyperici perforatum*), 10,0 q böyük bağayarpağı yarpağı (*Fol.Plantaginis majori*), 10,0 q nanə yarpağı (*Fol.Menthae piperitae*), 10,0 q evkalipt yarpağı (*Fol. Eucalipti*) qarışıqından

10 qramı 200 ml suda dəmləyib, alınan dəmləmədən gündə 3 dəfə, hər dəfə 50-70 ml (yeməkdən sonra) daxilə qəbul edilir.

Xroniki hepatit, qaraciyərin serroz xəstəliyində isə 10,0 q dazının yerüstü hissəsi (*Herb. Hyperici*), 10,0 q dağ-tərxunu çiçəyi (*Flor. Tanaceti*), 10,0 q boymadərənin yerüstü hissəsi (*Herb. Millefolii*), 10,0 q adi mollabaşı bitkisinin çiçəyi (*Flor. Matricaria chamomillae*), 10,0 q atpıtrağı kökü (*Rad. Arctium*), 10,0 q itburnu meyvəsi (*Fruct. Rosae canina*), 10,0 q sürvə yarpağı (*Fol. Salviae*), 10,0 q andız kökü (*Rad. Inulae helenii*), 10,0 q qırxbuğum (*Herb. Polygonii avicularia*), 10,0 q yatıqqanqalın yerüstü hissəsi (*Herb. Bideni*) qarışığından 10,0 qramı 200 ml suda dəmləyib, gündə 3 dəfə yeməkdən 30 dəqiqə əvvəl hər dəfə 80-100 ml daxilə qəbul edilir.

Şəkil 82. Zəif dazı-*Hypericum perforatum* L.

QAN KƏSİCİ DƏRMAN BİTKİLƏRİ

Qırmızıbaş qırxbuğum-*Polygonum persicaria* L.-

Горец почечуйный

Fəsilə: Qırxbuğumkimilər-*Polygonaceae*

Botaniki təsviri: Qırmızıbaş qırxbuğum hündürlüyü 30-60 sm-ə çatan, zəif budaqlanan birillik ot bitkisidir. Gövdə üzərində növbəli düzülən, qısa saplaqlı, oturaq, ucu neştəşəkilli iti yarpaqlara malikdir. Çəhrayı rəngli xırda çiçəkləri salxım çiçək qrupuna toplanıb. Meyvəsi fındıqcadır. Toxumları yumurtaşəkilli, bəzən 3 tilli qara rəngdə olub, parlaqdır. Bitki iyun ayından sentyabra kimi çiçəkləyib meyvə verir.

Yayılması: Azərbaycanda Kür-Araz ovalığında, Kiçik və Böyük Qafqazda, Lənkəran və Naxçıvan MR-da orta dağ qurşağınadək su tutarlarında geniş yayılıb.

İstifadə olunan hissəsi: Xalq təbabətində bitkinin yerüstü hissəsindən (*Herb.Polygonii persicarii*) istifadə olunur. Bitkinin yerüstü hissəsi çiçəkləmə dövründə toplanılır və kölgə yerdə qurudulur.

Tərkibi: Tərkibində flavonoidlərdən-hiperozid, avikularin, kversitin, selik, pektin (5,4%), kalsium oksalat (2,18%), K və C vitamini, taninlər (1,5%) aşkar edilmişdir.

Tətbiqi: Hazırda qırmızıbaş qırxbuğum düz bağırsaq çatları, babasil və s. ilə bağlı proktogen mənşəli qəbizlikdə, uşaqılıq qanaxmalarında istifadə olunur. Eyni zamanda qırmızıbaş qırxbuğum böyrəklərə diuretik təsir edir. Bu zaman 20,0 q xırdalanmış ot üzərinə 200 ml qaynar su töküb su hamamında həlim hazırlanır. Gündə 3 dəfə yeməkdən əvvəl isti halda qəbul edilir. Qəbul edilən miqdar tələbatdan asılı olaraq bir xörək qaşığından 100 ml-ə qədər ola bilər.

Şəkil 83. Qırmızıbaş qırxbuğum-*Polygonum persicaria* L.

**Su bibəri-*Polygonum hydropiper* L.-Горец перечный
(Водяной перец)**

Fəsil: Qırxbuğumkimilər-*Polygonaceae*

Botaniki təsviri: Subibəri 30-90 sm-ə qədər hündürlükdə dikduran və yaxud əyilib qalxan gövdəyə malik, birlik ot bitkisidir. İncə kökləri və içərisi boş, yaşıl, qol-budaqlı yerüstü gövdəsi vardır. Gövdəsinin buğumarası yaşıl, buğum hissələri isə bənövşəyi rənglidir. Toxum yetişən zaman isə gövdə qırmızı rəng alır. Yarpaqları gövdə üzərində növbəli düzülür, forması uzunsov-neştərşəkillidir. Aşağıda yerləşən yarpaqları qısa saplaqlı, yuxarıdakılar oturaqdır. Çiçəkləri budaqların sonunda yerləşən yaşıl-çəhrayı rəngli, sallaq, seyrək sünbülə toplanmışdır. Çiçəkyanlığı 4 üzvlüdür. Erkəkcikləri 6-8 ədəddir. Meyvəsi yumurtavari, qonur rəngli fındıqcadır. Toxumları 3-4 mm uzunluğunda bir tərəfi basıq qara rəngdədir. Bitki iyun-dan oktyabr ayına kimi çiçəkləyir və meyvə verir.

Yayılması: Lənkaran ovalığından orta dağ qurşağına kimi, Böyük və Kiçik Qafqazda, Naxçıvan MR-da dağ çaylarının kənarlarında, nəmli yerlərdə geniş yayılmışdır.

İstifadə olunan hissəsi: Dərman məqsədilə bütün yay fəslində subibəri bitkisinin yerüstü hissələrini (*Herb. Polygonii hydropiperis*) toplayır, kölgə yerdə qurudurlar.

Tərkibi: Tərkibində efir yağı, valerian poliqopiperin qlikozidi, flavonoidlərdən: rutin, kversetin, kversitrin, hiperozid, kempferol, ramnazin (2-2,5%), bunlardan əlavə pirokatexin qruplu aşı maddələri (3,8%) və sirkə turşuları, karotin (42,3 mq%), K vitamini, C vitamini (120-255 mq%) və s. vardır. Köklərində oksimetilantraxinonun törəmələri müəyyən edilmişdir.

Tətbiqi: Elmi təbabətdə 1:1 nisbətində 70⁰ spirtə hazırlanan duru spirtli ekstraktı uşaqlıq qanaxmalarında

qankəsici dərman kimi istifadə olunur. Həmin ekstrakt babasil xəstəliyində işlənən «anestezol» preparatının tərkibinə də daxil edilmişdir.

Xalq təbabətində isə babasilin müalicəsində subibəri bitkisinin qarışığı ilə işlədilən vanna hazırlayırlar: 400,0 q su bibəri otunu 15 dəqiqə müddətində 2 litr suda qaynadır, 20 dəqiqə saxlayıb süzülər. Dəmləmənin içinə, 400 q doğranmış bulka tökülmüş 2 stəkan qaynar süd əlavə edib, sonra bu qarışıqla vanna qəbul edirlər.

Müxtəlif qanaxmalarda, xüsusilə də uşaqlıq qanaxmalarında subibəri bitkisinin yerüstü hissəsindən 20 qramını bir litr suda dəmləyib içmək məsləhət görülür. Azərbaycanda qurudulmuş su bibəri bitkisinin yerüstü hissəsini toz halına salıb kərə yağında məlhəm hazırlayır və dəri yaralarının müalicəsində istifadə edirlər.

Hələ qədim zamanlardan Əbu Əli İbn Sina çapıqların, çillərin su bibəri vasitəsilə yox edilə bildiyini qeyd etmişdir. Subibərinin qan kəsici təsiri ekstraktın tərkibində qanın laxtalanmasını sürətləndirən maddələrin olması ilə, eyni zamanda flavon qlikozidlərinin kapilyarların keçiriciliyini azaltması ilə izah oluna bilər.

Şəkil 84. Su bibəri-*Polygonum hydropiper* L.

**Adi quşəppəyi- *Capsella bursa-pastoris* Medic.-
Пастушья сумка обыкновенная
Fəsilə: Xaççiçəkkimilər (Kələmçiçəyikimilər)-
*Cruciferae (Brassicaceae)***

Botaniki təsviri: Quşəppəyi nazik, 4-60 sm hündürlükdə aşağı hissəsi tükcüklərə örtülü gövdəyə malik, bir və ya ikiillik ot bitkisidir. Gövdəsi, adətən, sadə olub, bəzən isə çox budaqlanır. Alt yarpaqları kökətrafi rozet əmələ gətirir. Kökətrafi yarpaqlar uzun saplaqlı, lələkvarı bölümlü, uzunsov neştərşəkilli, kənarları iri dişli və ya ucları üçkünc və kütdür. Gövdə yarpaqları uzunsov neştərşəkilli və oturaq olub, növbəli düzölmüşdür. Yuxarı yarpaqların qaidə hissəsi oxşəkilli çıxıntılar əmələ gətirir. Çiçəkləri xırda, ağ rəngli olub, çətirəbənzər çiçək qrupuna toplanmışdır. Ləçək yarpaqları ağ rəngdə olub, uzunluğu 2-3 mm, forması tərs yumurtavardır. Tac 4 ləçəkdən, kasacıq 4 kasa yarpağından təşkil olunub. Erkəkçiklər 6 ədəddir, onlardan 4-ü uzundur. Meyvə üçkünc və ya ürəkşəkilli buynuzcuqmeyvədir. Toxumları yumru formada, rəngi sarımtıl-qəhvəyi rəngdədir. Apreldən sentyabr-oktyabr aylarına kimi çiçəkləyir və meyvə verir.

Yayılması: Quşəppəyi Azərbaycanın bütün bölgələrində Kür-Araz ovalığından yuxarı dağ qurşağına kimi bağlarda, bostanlarda, yol kənarlarında geniş yayılmışdır. Kosmopolit bitkidir.

İstifadə olunan hissəsi: Bitkinin yerüstü hissəsindən (*Herb. Bursae pastoris*) istifadə olunur. Çiçəkləmə dövründə çiçəkləri yerüstü hissəsi ilə birlikdə yığılır və kölgədə qurudulur.

Tərkibi: Tərkibində tiramin, xolin, asetilxolin, inozit, diosmin (flavon qlikozidi), taninlər, qətranlar, fumar, K₁ və C vitaminləri, alma, limon, çaxır, askorbin turşuları

vardır.

Tətbiqi: Təcrübi olaraq sübut olunmuşdur ki, quşəppəyindən hazırlanan preparatlar arterial təzyiqi aşağı salır, periferik qan damarlarını daraldır. Onu ağciyər və mədə xəstəliklərində, uşaqlıq qanaxmalarında, hərərət salıcı və sidikqovucu kimi tətbiq edirlər.

Quşəppəyinin xırdalanmış otundan 6 çay qaşığı 2 stəkan suda isladır, 8 saatdan sonra süzür və 24 saat ərzində içirlər.

Güclü menstrual qanaxmalara qarşı quşəppəyi də daxil olmaqla aşağıdakı fitoterapevtik reseptdən istifadə olunur: 10,0 q pald qabığı (*Cort.Quercus*), 25,0 q quşəppəyi (*Herb.Bursae past.*), 25,0 q boymadərənin yerüstü hissəsi (*Herb.Millefolii*), 25,0 q düzduran qaytarma kökümsovü (*Rhiz.Tormentillae*) qarışığından bir xörək qaşığı 200 ml suya tökərək həlim hazırlanır, bu həlimdən gündə 1-2 stəkan daxilə qəbul edilir.

Mədə-bağırsaq xəstəlikləri zamanı mollabaşı bitkisinin çiçəklərini (*Flor.Matricaria chamomillae*), bədrəncin yarpaqlarını (*Fol.Melissae*), quşəppəyinin (*Herb.Bursae pastoris*) və güləvərin yerüstü hissələrini (*Herb.Centauri*), kövrək mürdəşərin qabığını (*Cort.Franqulae*) qarışdırır bu qarışıqdan bir xörək qaşığı götürüb, bir stəkan daxilə qəbul edilir.

Şəkil 85. Adi quşəppəyi-*Capsella bursa-pastoris* Medic.

**İriçiçək qurdotu-*Linaria grandiflora* Desf. -Льнянка
крупноцветковая
Fəsilə: Keçiqulağıkimilər-*Scrophulariaceae***

Botaniki təsviri: İriçiçək qurdotu çoxillik, çılpaq bitkidir. Gövdəsi sadə, bəzən budaqlı olub, hündürlüyü (20) 40-80 sm-ə çatır. Yarpaqları gövdə üzərində növbəli düzülmüş, oturaq, uzunsov-yumurtaşəkilli, 1,5-4 sm uzunluqlu, 4-10 mm enindədir. Gövdənin aşağı hissəsindəki yarpaqlar kiçik, uzunsov neştərsəkilli, aşağıdakı yarpaqlar pulcuqşəkilli, üçbucaq formalıdır. Çiçək ayaqcığı qırsadır. Kasacıq 5 dişlidir. Tac ikidodaqlı, sarıdır. Qutucuğu oval, 7 mm uzunluqludur. Toxumlar üçkünc, üzəri qırıqlıdır. Bitki iyun-avqust aylarında çiçəkləyir, iyul-sentyabr aylarında meyvə verir.

Yayılması: Kiçik Qafqazın şimalında, Naxçıvan MR-da, Diabarda orta və yuxarı dağ qurşağında, dağlıq və daşlı yerlərdə, kolluqlarda yayılıb.

İstifadə olunan hissəsi: Bitkinin budaqlarının yuxarı hissəsindən (*Herba Linariae*) istifadə olunur.

Tərkibi: Tərkibində linarin, pektolarin, taninlər və başqa maddələr vardır.

Tətbiqi: Qurdotu babasildə, qəbizlikdə, sidiyi saxlaya bilmədikdə və frunkul xəstəliklərində işlədilir. Daxilə 1,5 çay qaşığı qurudulmuş otu bir stəkan suda dəmləyib qəbul edirlər (gündəlik doza). Xaricə isə 20 q otu 0,5 litr suda 20-25 dəqiqə dəmləyib islatma şəklində tətbiq edirlər.

Şəkil 86. İriçiçək qurdotu-*Linaria grandiflora* Desf.

İkievli gicitkən-*Urtica dioica* L.-Крапива двудомная
Fəsilə: Gicitkənkimilər - *Urticaceae*

Botaniki təsviri: İkievli gicitkən 60-150 sm hündürlüklü, ikievli, çoxillik ot bitkisidir. Çox şaxəli kökümsova malikdir və bütün yerüstü hissələri yandırıcı tüklərlə örtülmüşdür. Gövdələri sadə qurluşdadır və en kəsiyi dördküncdür. Yarpaqlar uzunsov ürəkşəkilli, kənarları iri mişardışlidir və qarşı-qarşıya düzülmüşdür.

Çiçəkləri xırda, bircinsli, yaşıl rəngli olub, gövdənin ucunda süpürgətipli çiçək qrupu əmələ gətirirlər. Erkək çiçəklər 4 eyni, sarı-yaşıl rəngli, bitişməyən ləçəkdən ibarət çiçək yanlığına və 4 erkəkciyə malikdirlər. Dişi çiçəklərin çiçəkyanlığı 4 bölümlüdür, 2 yan ləçəklər kiçik, 2-si isə nisbətən iridir. Yumurtalıq üstüdür. Meyvəsi birtoxumlu, sarımtıl-boz rəngli 1,5 mm uzunluğunda fındıqcadır. Yazın sonundan başlayaraq payızın ortalarındaqədər çiçəkləyir və meyvə verir.

Yayılması: İkievli gicitkən alaq bitkisi olub, Kür-Araz ovalığından orta dağ qurşağınadək bütün ərazilərdə cəngəlliklər əmələ gətirir.

İstifadə olunan hissəsi: Bitki çiçək açan dövrdə yarpaqları toplanılır (*Fol. Urticae*). Qeyd etmək lazımdır ki, yarpaqlar toplanarkən başqa hissələrin xammala qarışmamasına diqqət etmək lazımdır.

Tərkibi: İkievli gicitkənin yarpaqlarının tərkibində K, C vitaminləri, karatinoidlər (β karotin, ksantofil, ksantofillepoksid və vialoksantin), pantoten turşusu, urtisin qlizozidi və xlorofil (2-5%) vardır. Təzə dərilmiş yarpaqlar C vitamini ilə çox zəngindir (177-600 mq%).

Tətbiqi: Gicitkən qankəsici xüsusiyyətlərinə görə xalq təbabətində hələ qədimdən istifadə olunur. Onun yarpaqlarından alınmış şirəni gündə 3 dəfə, hər dəfə bir çay qa-

şıǵı qan qusmalarda, burun qanaxmalarında qəbul edirlər.

Gicitkənin 50-60 q yarpaq və çiçəklərinin qarışığını bir litr suda qaynadıb malyariyada və dəri xəstəliklərində daxilə qəbul edirlər.

Xalq təbabətində dalar gicitkən (*Urtica urens* L.) bitkisindən də geniş istifadə olunur. Bu bitki birevlidir, yarpaqları ellipsşəkillidir. Çiçəkləri yarpaqların qoltuğunda cüt-cüt yerləşmişdir, çiçək sünbülləri erkək və dişi çiçəklərdən ibarətdir.

Bədəndə qaşınma və səpgilər olduqda isə hər gün dalar gicitkənin yarpaqları, zəncirotu yarpaqları və göyəm çiçəklərindən bərabər miqdarda qarışdırıb, bu qarışıqdan 2 xörək qaşığı götürüb, üzərinə 2 stəkan qaynanmış su töküb sobada 2-3 saat buxarlandırırlar. Bu qarışığı 2 həftə ərzində hər gün qəbul edirlər.

Xalq təbabətində revmatizmdə ağrıyan yerləri bir gün ağ neftlə silir, o biri gün isə gicitkənla dalayır və bir müddət bu müalicəni növbələşdirirlər.

Yaralardan güclü qanaxma olduqda qanaxmanı kəsmək üçün yaranın üzərinə gicitkən şirəsində isladılmış təmiz parça qoyurlar.

Böyrəkdən və sidik axarlarından daşları təmizləmək üçün gicitkənin (*Fol. Urticae*) və nanənin yarpaqlarını (*Fol. Menthae piperitae*), qatırquyruğu bitkisinin yerüstü hissəsini (*Herb. Equiseti*), cökənin (*Flor. Tilia*), kəndəlaşın (*Flor. Sambuci*), ardıcın (*Fruct. Juniperi*) və itburnunun meyvələrini (*Fruct. Rosae*) qarışdırır, bu qarışıqdan bir xörək qaşığı götürüb, bir stəkan suda bişirib onun həlimindən gündə 2 dəfə bir stəkan daxilə qəbul edilir.

Mədə-bağırsaq pozuntularında gicitkənin (*Fol. Urticae*), nanənin (*Fol. Menthae piperitae*) və qozun yarpaqlarını (*Fol. Juqlandis*), mollabaşı bitkisinin çiçəkləri (*Flor. Matricaria chamomillae*) ilə qarışdırır və bu qarışıqdan

bir xörək qaşığı götürüb bir stəkan suda dəmləyib gündə 2-3 dəfə daxilə qəbul edirlər.

Qaraciyərin serrozu xəstəliyində gicitkənin yarpaqlarını (*Fol.Urticae*), ayrıq bitkisinin kökümsovunu (*Rhiz. Agropyrumi*), itburnu bitkisinin meyvələri (*Fruct.Rosae*) ilə qarışdırır, bu qarışıqdan bir xörək qaşığı götürüb, bir stəkan qaynar suda dəmləyib gün ərzində 3 dəfə bir stəkan daxilə qəbul edirlər.

Revmatik xəstəliklərdə gicitkənin (*Flor.Urticae*), gəndəlaşın (*Flor.Sambuci*) çiçəklərini, kövrək mürdəşərin (*Cort. Franqulae*) və söyüdü qabığını (*Cort.Salicis*), tozağacının yarpaqları (*Fol.Betulae*) ilə qarışdırır və bu qarışıqdan 3 xörək qaşığı götürüb 0,5 litr qaynar suda 10 dəqiqə qaynadıb və gün ərzində 2 saatdan bir, bir stəkan daxilə qəbul edilir.

Şəkil 87. İkievli gicitkən-*Urtica dioica* L.

Adi boymadərən-*Achillea millefolium* L.-

Тысячелистник обыкновенный

**Fəsilə: Mürəkkəbçiçəklilər (Astrakimilər)-*Compositae*
(*Asteraceae*)**

Botaniki təsviri: Adi boymadərən budaqlanmayan 70 sm-ə qədər hündürlüklü gövdəyə malik, çoxillik ot bitkisidir. Nazik kökümsova malikdir və kökümsovdan yeraltı zoğlar inkişaf edir. Yerüstü gövdə qabırğalı, bozumentulyaşıl rəngli və üzəri ipəkşəkilli tükcüklüdür. Yarpaqları gövdə üzərində növbəli düzölmüşdür və ikiqat-üçqat lələkvarı bölümlüdür. Gövdənin aşağı hissəsində yerləşən yarpaqlar uzun saplaqlı, orta və yuxarı yarpaqlar girdə və ya neştərşəkillidir, uzunluğu 7 sm, eni isə 1,5 sm enində olub, oturaq vəziyyətdədir, üzərində nöqtəşəkilli qara ləkələri vardır. Gövdənin ucunda çiçək səbətləri qalxanşəkildə toplanmışdır. Səbətləri 3-5 mm uzunluğunda, 2-3 mm enində olub, uzunsov yumurta formasındadır. Sarğı yarpaqları yumurtaşəkilli olub, sarı-yaşıl rəngə çalır, kənarları pərdəşəkilli və qırmızı-qəhvəyi rəngdədir. Hər səbət kənarlarda yerləşən 5 ağ, dincikşəkilli və ortada yerləşən 3-30 ədəd boruşəkilli, uc hissədən 2-3 dişli sarı-qonur rəngli, uzunluğu 3-4 mm, eni isə 1,5-3 mm olan çiçəkdən ibarətdir. Çiçəkaltlığı enli, neştərşəkilli, 3-4 mm uzunluğunda 1 mm enindədir. Meyvəsi uzunsov toxumcadır. Toxumcaları 1,5 mm uzunluğunda, 1 mm enində kənarları qanadlı, tərsinə yumurtaşəkillidir. Bitki iyundan sentyabr ayına kimi çiçəkləyir və meyvə verir.

Yayılması: Azərbaycanca Naxçıvan MR-da, Böyük və Kiçik Qafqaz ərazisində geniş yayılmışdır. Əsasən, meşə ətiklərində, çəmənlik və kolluqlarda, əkin sahələrinin kənarlarında inkişaf edir.

İstifadə olunan hissəsi: Xalq təbabətində boymadərə-

nin çiçək səbətləri (*Flor. Millefolii*) və cavan zoğlarından (*Herb. Millefolii*) istifadə olunur.

Tərkibi: Adi boymadərənin tərkibində 0,12-0,5% efir yağı vardır. Bu efir yağının tərkibində 1-10% arzulən, axillein maddəsi (qlikoalkaloid), 2,8% tanin, asparagin, 1,8% yağ vardır. Efir yağının tərkibində həm də sineol və az miqdarda pinen, evgenol və borneol aşkar olunmuşdur. Bitkinin tərkibində K vitamini də vardır.

Tətbiqi: Adi boymadərən xalq təbabətində çox geniş istifadə olunur.

30,0 q boymadərəni bir litr suda dəmləyib babasilin müalicəsində daxilə qəbul edirlər.

İştahanı artırmaq üçün isə boymadərən yarpaqlarından hazırlanmış şirəni balla qarışdırıb gündə 3 çay qaşığı qəbul edirlər.

Boymadərən yarpaqlarından hazırlanmış şirəni yaranın üzərinə qoyduqda yara tez sağalır, həm də qanaxma dayanır. Köhnə yaralar, irinli çibanlar da boymadərən yarpaqlarının şirəsi ilə asan və tez müalicə olunur.

Kəsilmiş yaralarda qankəsici kimi boymadərən bitkisinin çiçəklərini 1/3 hissə çobanyastığı çiçəkləri ilə qarışdırıb yaraların üzərinə islatma qoyurlar.

Güclü ürəkdöyünmədə bir stəkan çaxıra 24 damcı boymadərən şirəsi, 24 damcı iyli sədo şirəsi töküüb gündə 2 stəkan çaxır qəbul edirlər.

Sidik kisəsinin iltihabında isə 2 xörək qaşığı boymadərən otu, 1 xörək qaşığı adi şaxduran, 1 xörək qaşığı gəcəvər kökümsovu, 2 xörək qaşığı tozağacı tumurcuqları, 2 xörək qaşığı ayıqulağı yarpağını qarışdırıb, bu qarışıqdan 2 xörək qaşığı götürüb, 0,5 litr suda 5-7 dəqiqə qaynadırlar. Yarım saatdan sonra qarışığı süzürlər. Bu dəmləməni gün ərzində 4 dəfəyə qəbul edirlər.

Boymadərən yarpaqlarından hazırlanmış çayı (gündə 3 stəkan) uşaqlıq qanaxmalarında daxilə qəbul edirlər.

Spazma nəticəsində mədədə güclü ağrı baş verərsə bir stəkan suda bir xörək qaşığı boymadərən və çobanyastığı çiçəklərini dəmləyib içirlər. Bu zaman mədə nahiyəsini sıxıb saxlamaq lazımdır.

Boymadərən bitkisi bakterisid təsirə malik olduğu üçün yaralanmış yerə boymadərən yarpaqlarını əzib qoyduqda yara 3-5 günə sağalır və irinləmir.

Ürək damar sisteminin iltihabı xəstəliklərində adi boymadərənin yerüstü hissəsindən (*Herb. Millefolii*), göyəmin (*Flor. Pruni spinosae*) və yemişanın (*Flor. Crataegi*) çiçəklərindən qarışıq hazırlayır və bu qarışıqdan bir xörək qaşığı götürüb, bir stəkan qaynar suda dəmləyir, gün ərzində qurtum-qurtum içirlər.

Ateroskeleroz və hipertoniya xəstəliklərində adi boymadərənin (*Herb. Millefolii*), qatırquyruğu bitkisinin (*Herb. Equiseti*) və qıfotu bitkisinin yerüstü hissəsini (*Herb. Vincæ minoris*), yemişanın çiçəklərini (*Flor. Crataegi*) qarışdırır və bu qarışıqdan bir xörək qaşığı bir stəkan soyuq suda 3 saat saxlayır və 15 dəqiqə müddətində qaynadır, gün ərzində qurtum-qurtum daxilə qəbul edirlər.

Mədə turşuluğu yüksək olduğu halda adi boymadərənin (*Herb. Millefolii*), dazı bitkisinin (*Herb. Hyperici*) və dəmirov otu bitkisinin yerüstü hissələrini (*Herb. Chelidonii*), mollabaşı bitkisinin çiçəkləri ilə (*Flor. Matricaria chamomillae*) qarışdırır və bu qarışıqdan bir xörək qaşığı götürüb, bir stəkan qaynar suda dəmləyib, gündə 2-3 dəfə daxilə qəbul edirlər.

Qaraciyər və öd yolları xəstəliklərində adi boymadərənin (*Herb. Millefolii*) və acıyoşanın yerüstü hissəsini (*Herb. Absinthii*), nanənin yarpaqlarını (*Fol. Menthae piperitae*), zirənin (*Fruct. Carvi*) və razyananın meyvələrini (*Fruct. Foeniculi*), kövrək mürdəşərin qabığı ilə qarışdırır və bu qarışıqdan bir xörək qaşığı götürüb, bir stəkan qaynar suda dəmləyib, gündə 2 dəfə bir stəkan daxilə qəbul

edirlər.

Xolesistit və xolongit xəstəliklərində adi boymadərənin (*Herb.Millefolii*) və acıyovşanın yerüstü hissəsini (*Herb.Absinthii*), tozağacının yarpaqlarını (*Fol.Betulae*), zirincin (*Fruct.Berberidis*) və ardıcın meyvələrini (*Fruct.Juniperii*) qarışdırır və bu qarışıqdan səhər-axşam bir stəkan daxilə qəbul edilir.

Qaraciyərin serroz xəstəliyində adi boymadərənin (*Herb.Millefolii*), dazının (*Herb.Hyperici*) və qatırquyruğu bitkisinin yerüstü hissələrini (*Herb.Eguisetii*), kəsni bitkisinin kökləri (*Rad.Cichori*) ilə qarışdırır və bu qarışıqdan bir xörək qaşığı götürüb, bir stəkan qaynar suda dəmləyib, gün ərzində 2-3 dəfə daxilə qəbul edirlər.

Şəkil 88. Adi boymadərən-*Achillea millefolium* L

MADDƏLƏR MÜBADİLƏSİNİN POZULMASI XƏSTƏLİKLƏRİNDƏ İSTİFADƏ OLUNAN DƏRMAN BİTKİLƏRİ

**Dərman çəpişotu-*Galega officinalis* L.-Козлятник
лекарственный**

**Fəsilə: Kərənakçiçəyikimilər (Paxlakimilər)-
*Papilionaceae (Fabaceae)***

Botaniki təsviri: Dərman çəpişotu çoxillik ot bitkisidir. Bitki güclü budaqlanan, üzəri seyrək tükcüklərlə örtülən, hündürlüyü 40-80 (150) sm-ə çatan, yarımotvarı yarpaqaltlıqları və 17-21 ədəd neştərşəkilli yarpaqcıqları olan təklələkvarı yarpaqlara malikdir. Çiçəkləri uzunsov olub, sıx yarpaqların qoltuğunda çoxçiçəkli salxım çiçəkqrupuna toplanmışdır. Çiçəkaltlığı sapşəkillidir. Kasa yarpaqları 5 ədəd olub, 4-5 mm uzunluğundadır. Ləçək yarpaqları da 5 ədəd olub, uzunluğu 10-12 mm, rəngi isə açıq mavi və ya ağ rəngdədir. Meyvəsi çoxtoxumlu paxlameyvədir. Toxumları 3 mm uzunluğunda hamar, böyrəkşəkilli, sarı-yaşıl və ya qəhvəyi rəngdə olur. Bitki iyun ayından sentyabr ayınadək çiçəkləyir və meyvə verir.

Yayılması: Dərman çəpişotuna Böyük Qafqazın qərb hissəsində Alazan Ağrıçay düzənliyində tək-tək rast gəlinir. Əsasən, rütubətli yerlərdə-meşə ətəklərində, çayların kənarlarında bitir.

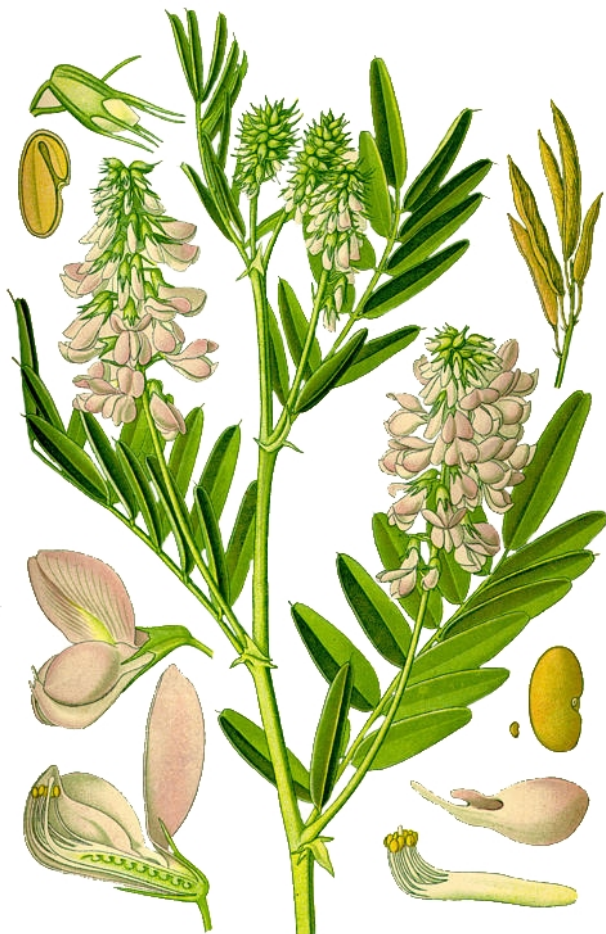
İstifadə olunan hissəsi: Çiçəkləmə dövründə toplanmış bitkinin yerüstü hissəsindən (*Herbae Galegae*) istifadə olunur.

Tərkibi: Tərkibində qalegin, qlikozidlər, taninlər, alkaloidlər, saponinlər, acı maddələr vardır.

Tətbiqi: Dərman çəpişotu diabetin ilkin mərhələlərində insulina oxşar effekt verir, həm də sidikqovucu, tərlə-

dici təsir göstərir. Diabətdə insulinə əlavə kimi dərman çəpişotundan istifadə edirlər. Qanda laxtalanmanın qarşısını almaqda və maddələr mübadiləsini tənzimləmədə dərman bitkisi kimi işlədilir.

Bir xörək qaşığı qurudulmuş otu bir stəkan suda dəmləyib gün ərzində daxilə qəbul edirlər (gündəlik doza).

Şəkil 89. Dərman çəpişotu-*Galega officinalis* L.

Sürünən sığırdili-*Ajuga reptans* L.-Живучка

ползучая

**Fəsil: Dodiqçiçəyikimilər (Dalmazkimilər)- *Labiatae*
(*Lamiaceae*)**

Botaniki təsviri: Sürünən sığırdili çoxillik ot bitkisidir. Kökətrafi rozetşəkilli yarpaqların orta hissəsindən en kəsiyi dördkünc, üzəri tükçüklü, hündürlüyü 15-40 sm-ə çatan sürünən gövdələr əmələ gəlir. Yarpaqların üzəri çılpaqdır. Kökətrafi yarpaqları iri, uzun saplaqlı, iri dişli, gövdə yarpaqları isə qarşı-qarşıya düzülmüş, xırda, oval, qısa saplaqlıdırlar. Göy, nadir hallarda çəhrayı rəngli, 6 və ya daha çox çiçəkləri yumaqcığa toplanmışdır. Kasacıq 5 dişli, zəngşəkilli, tac dodaqşəkillidir. Üst dodaq qısa, 2 paylı, alt dodaq 3 paylıdır. Orta pay iri, tərsinə ürəkşəkillidir. Çiçəkyanlıqları meyvənin üzərində qalır. Erkəkcikləri 4 ədəd olub, çiçəkdə çiçəkyanlığından kənara çıxır. Meyvələri qırıqlı, 2-3 mm uzunluğunda fındıqcadır. Bitki may-iyun aylarında çiçəkləyir və iyun-avqust aylarında meyvə verir.

Yayılması: Böyük Qafqazda (Quba), Kiçik Qafqazın şimalında, cənubunda, Lənkəranda yayılmışdır. Orta dağ qurşağında bu bitkiyə çox təsadüf olunur.

İstifadə olunan hissəsi: Bitkinin yerüstü hissəsindən (*Herbae Ajugae*) istifadə olunur.

Tərkibi: Hələ tam aydın öyrənilməyib.

Tətbiqi: Sürünən sığırdili xalq təbabətində mədə xəstəliklərində, maddələr mübadiləsini yaxşılaşdırmaq məqsədilə, həm də öd kisəsində daşlar olan zaman tətbiq olunur. Qurudulmuş bitkidən bir xörək qaşığı götürüb bir stəkan suda dəmləyir, süzür, gündə 4-5 dəfə bir xörək qaşığı daxilə qəbul edirlər.

Şəkil 90. Sürünən sığırdili-*Ajuga reptans* L.

**Üçbölümlü yatıqqanqal-*Bidens tripartita* L. – Черда
трехраздельная
Fəsilə: Mürəkkəbçiçəklilər (Astrakimilər) –
*Compositae (Asteraceae)***

Botaniki təsviri: Üçbölümlü yatıqqanqal 30-100 sm hündürlüklü, güclü kök sisteminə malik, birillik ot bitkisidir. Gövdəsi yoğun olub, dixotamik budaqlanmışdır. Yarpaqları dərin üçbölümlüdür və qarşı-qarşıya düzülmüşdür. Lakin gövdənin yuxarisindəki yarpaqlar bütövdür. Sarı-qonur rəngli, çiçək səbətləri yarımğirdə formada olub, gövdə və budaqların təpəsində yerləşir. Səbət sarı rəngli boruşəkilli çiçəklərdən ibarətdir. Səbətlər ikiqat, uzunsov-yumurtaşəklində yaşıl yarpaqcıqlarla əhatə olunmuşdur. Kənar yarpaqcıqlar səbətdən uzundur. Meyvələri yetişənə yaxın çiçək səbətləri qara və ya qonur rəng alır. Meyvələri iti uclu toxumcadır. Toxumları 5-7 mm uzunluğunda olub, tərs yumurtaşəkilli formadadır. İti ucu vasitəsilə toxumcalar insanın paltarına, heyvanların tükünə yapışaraq yayılır. İyul ayının ortalarından sentyabra kimi çiçəkləyir və meyvə verir.

Yayılması: Azərbaycanda ovalıqlardan orta dağ qurşağına kimi bütün rayonlarda yayılmışdır. Adətən, rütubətli yerlərdə, çayların və su arxlarının kənarlarında geniş yayılmışdır.

İstifadə olunan hissəsi: Dərman məqsədi ilə bitkinin gövdəsini (*Herb.Bideni*) budaqlanmanın başladığı yerdən və ya ayrı-ayrı çiçəkli budaqlarını kəsib toplayırlar. Gec toplandıqda isə bitkinin ancaq yan budaqları kəsilib götürülür (çiçək səbətləri qonurlaşdığı üçün onlar toplanılmır). Toplanan bitki açıq havada kölgədə qurudulur.

Tərkibi: Yatıqqanqal bitkisinin tərkibində bir sıra bioloji fəal maddələr müəyyən olunmuşdur. Bunlardan

karotini, C vitaminini, flavonoidləri (xalkon, kversetin, kempferol), darçın turşusu törəmələrini, aşı maddələrini, efir yağını (izi), acı maddələri, selik və qətranlı maddələri, meyvələrində isə 11%-ə qədər piyli yağ olduğunu göstərmək olar.

Tətbiqi: Yatıqqanqal hipotenziv və sedativ təsirinə görə, maddələr mübadiləsi pozğunluqlarında, həzm prosesini yaxşılaşdırmaq və yaraları sağaltmaq üçün istifadə olunur.

Üçbölmümlü yatıqqanqal həm də sidikqovucu və tərlədicisi təsire malikdir.

Xalq təbabətində uşaqlarda baş verən diatezdə yatıqqanqalın sulu dəmləməsində onları çimizdirirlər. Bu məqsədlə 1 xörək qaşığı qurudulmuş otu bir stəkan qaynar suda dəmləyir, bu dəmləməni vannaya töküüb, onun içində uşaqları səhər və axşam çimizdirirlər.

Yatıqqanqal bir sıra fitoterapevtik reseptlərin də tərkibinə daxildir. Məsələn, tromboflebit nəticəsində yaranan trofik yaralara qarşı 15,0 q böyük bağayarpağı yarpağı (*Fol. Plantaginis major*), 15,0 q kişniş toxumu (*Fruct. Coriandri*), 20,0 q dazı otunun yerüstü hissəsi (*Herb. Hyperici*), 20,0 q yatıqqanqalın yerüstü hissəsi (*Herb. Bideni*), 10,0 q rus qurucasının (*Herb. Gnaphalii rossicum*) yerüstü hissəsi, 20,0 q biyan kökü və kökümsovu (*Rhiz. cum Rad. Glycyrrhizi*) qarışığından 10,0 qramı 200 ml suda dəmləyib, gündə 3 dəfə (yeməkdən sonra), hər dəfə 70-80 ml daxilə qəbul edilir.

Şəkərli diabet xəstəliyinə qarşı isə 10,0 q çöl qatırquyruğu (*Herb. Eguiseti*), 10,0 q itburnu meyvəsi (*Fruct. Rosae canina*), 10,0 q yatıqqanqal (*Herb. Bideni*), 10,0 q andız kökü (*Rad. Inulae helenii*), 20,0 q qaragilə yarpağı (*Fol. Myrtilli*), 10,0 q dazı otunun yerüstü hissəsi (*Herb. Hyperici*), 10,0 q çobanyastığı çiçəyi (*Flor. Matricaria chamomillae*), nanə yarpağı (*Fol. Menthae piperitae*) qarışığının

dan 10 qramı 200 ml suda dəmləyib, gündə 3 dəfə yeməkdən əvvəl hər dəfə 70-80 ml daxilə qəbul edirlər.

Xroniki pankreotit xəstəliyində isə 10,0 q atpıtrağı kökü (*Rad.Arctium*), 10,0 q acı yovşanın yerüstü hissəsi (*Herb.Absinthii*), 10,0 q andız kökü (*Rad.Inulae helenii*), 10,0 q çobanyastığı çiçəyi (*Flor.Matricaria chamomillae*), 10,0 q gülümbahar çiçəyi (*Flor.Calendulae*), 10,0 q dazı otunun (*Herb.Hyperici*), 10,0 q rus qurucasının (*Herb.Gnaphalii rossicum*), 10,0 q çöl qatırquyruğunun (*Herb.Eguiseti*), 10,0 q yatıqqanqalın (*Herb.Bideni*) yerüstü hissəsi, 10,0 q sürvə yarpağı (*Fol.Salviae*) qarışığından 10 qramı 200 ml suda dəmləyib, gündə 3 dəfə yeməkdən 30 dəqiqə əvvəl hər dəfə 80-100 ml daxilə qəbul edirlər.

Şəkil 91. Üçbölümlü yatıqqanqal-*Bidens tripartita* L.

BÖYRƏK XƏSTƏLİKLƏRİNDƏ İSTİFADƏ OLUNAN DƏRMAN BİTKİLƏRİ

**Dərman qulançarı-*Asparagus officinalis* L.-Спаржа
аптечная**

Fəsilə: Zambaqkimilər-*Liliaceae*

Botaniki təsviri: Dərman qulançarı çoxillik ot bitkisi-
dir. Nazik kökümsovlu, budaqlanan, 1-1,5 m hündürlüyə
qalxan gövdəyə malikdir. Yarpaqları pərdəyəbənzər pul-
cuqşəklindədir. Bu pulcuqların qoltuğunda nazik, sapşə-
killi, yaşıl budaqlar var ki, bunlar da əsil yarpaqları əvəz
edir (fillokladi). Çiçəkləri bircinslidir, bitki ikievlidir. İn-
kişafın üçüncü ilində 6 ləçəkli çiçəkyanlığı, üçyuvalı yu-
murtalığı, qısa sütuncuğu, üç bölümlü ağızcığı olan yaşıl-
sarı rəngli dişi çiçəkləri inkişaf edir.

Meyvələri qırmızı giləmeyvədir, toxumları qaradır.
Bitki may-iyun aylarında çiçəkləyir.

Yayılması: Dərman qulançarı Azərbaycanın bir çox
rayonlarında ovalıqlardan başlayaraq dəniz səviyyəsin-
dən 1200-1500 m-ə qədər hündürlüklərdə yayılmışdır.
Xüsusilə, Samur-Dəvəçi, Kür-Araz və Lənkəran ovalıqla-
rında çox rast gəlinir. Meşə açıqlıqlarında və kolluqlarda
isə daha yaxşı inkişaf edir.

İstifadə olunan hissəsi: Dərman məqsədilə qulançarın
kökümsovundan, köklərindən (*Rad.Asparagi*) və cavan
yaşıl budaqlarından (fillokladi) (*Herbae Asparagi*) istifa-
də olunur.

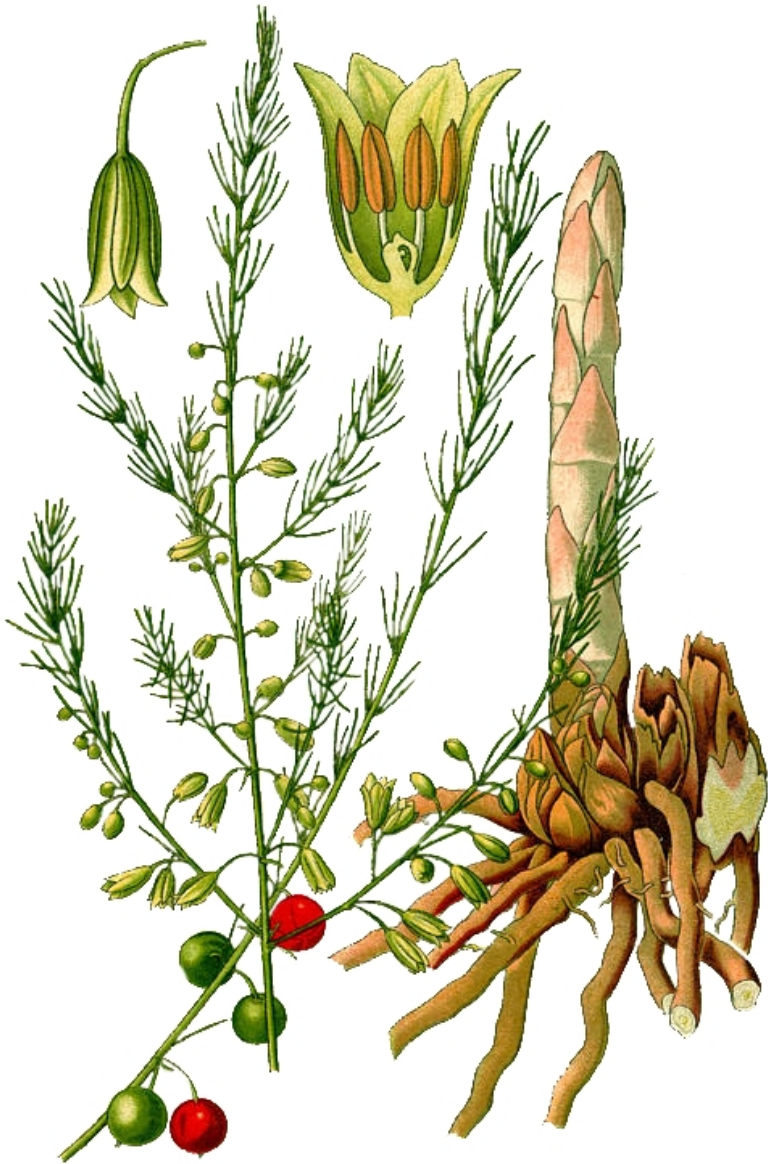
Tərkibi: Dərman qulançarının kökümsovunda 0,04%
asparagin, arginin, saponinlər, kumarin, karotin vardır.
Yerüstü hissəsində xelidon turşusu, meyvəsində isə piyli
yağlar, alkaloidlər vardır.

Tətbiqi: Qulançar kökü sidikqovucu təsirə malikdir.

Təcrübi olaraq sübut olunmuşdur ki, asparagin vena daxilinə vurulduqda qan təzyiqini azaldır, ürək ritmini ləngidir, yığılmaları sürətləndirir, periferik damarları genişləndirir, diurezi artırır, qaraciyərin funksiyasına müsbət təsir edir. Ağciyər xəstəliklərində və göy öskürək xəstəliklərində geniş istifadə olunur.

Qulañçarın 2-3 çay qaşığı xırdalanmış kök və ya kökümsovunun üzərinə bir stəkan qaynar su töküb, 5 dəqiqə qaynadır, sonra süzür (1 günlük doza).

Böyrək və sidik yollarının xəstəliklərində sidikqovucu kimi qulañçarın kökümsovundan (*Rad. Asparaqi*) 25 q, kərəvüzün kökümsovundan (*Rad. Appi graveolensis*) 25 q, cəfərinin kökümsovundan (*Rad. Petroselini*) 25 q, razyananın meyvəsindən (*Fruct. Foeniculi*) 10 q qarışdırıb və bu qarışıqdan bir xörək qaşığı götürüb, bir stəkan soyuq suda 6 saat saxlayıb, sonra 15 dəqiqə qaynadıb gün ərzində bir neçə dəfə bir stəkan daxilə qəbul edilir.

Şəkil 92. Dərman qulañarı - *Asparagus officinalis* L.

Adi albalı-*Cerasus vulgaris* Mill.-Вишня

обыкновенная

Fəsilə: Gülçiçəyikimilər-*Rozaceae*

Botaniki təsviri: Adi albalı hündürlüyü 5-6 metrə çatan ağac bitkisidir. Yarpaqları uzun saplaqlı, enli ellipsşəkilli, kənarları mişardışlı, üst tərəfdən tünd yaşıl, alt tərəfdən nisbətən açıq rənglidir. Çiçəkləri çətirşəkilli çiçək qrupuna toplanmışdır. Hipantisi zəngşəkillidir. Kasa yarpaqları hipantidən qısadır. Ləçəkləri ağ rəngli 10 mm uzunluqdadır. Meyvələri 1,5 sm diametrlı çəyirdəkmeyvədir. Bitki aprel-may aylarında çiçəkləyir, iyun-iyul aylarında meyvə verir.

Yayılması: Yabanı halda Azərbaycanda məlum deyil, ancaq bütün bölgələrdə geniş becərilir.

İstifadə olunan hissəsi: Dərman kimi meyvə saplağından, zoğundan, kökündən, yarpağından, meyvəsindən, şirəsindən istifadə olunur.

Tərkibi: Albalının meyvələrində zülali maddələr (0,8%), yağlar (0,4%), üzvü turşular (2,2%), şəkər (9-14%), aşı maddələri, vitamin C (15,0 mq%), vitamin B (150 mq%) və b. olur.

Tətbiqi: Sidikqovucu kimi sidik ifrazı çətinləşdikdə, sidik kisəsində daş və ya qum olduqda, həm də ishalda istifadə olunur. Albalı siropu iştahaacı kimi və mədəbağıracaq xəstəliklərində dieta saxlayan müddətində istifadə olunur. Albalı şirəsindən diabet, hepatit xəstəliklərində, o cümlədən maddələr mübadiləsinə tənzimləmək üçün mütəmadi olaraq içmək məsləhət bilinir. Yuxarı tənəffüs yollarının iltihabında, iştahasızlıqda, susuzluğu aradan qaldırmaqda, ürək bulanmada, temperaturu aşağı salmaqda geniş istifadə olunur. Böyrək və sidik yollarının xəstəliklərində 10 q qurudulmuş saplağı bir stəkan suda 20 də

qiçə qaynadılır və gündə 3 dəfə daxilə qəbul edilir. Kökündən alınan dəmləmə mədə xorasında, toxumlarından alınan ekstrakt podaqra və böyrək daşlarının xəstəliklərində istifadə olunur. Meyvəsindən alınan şirə bronxit və traxeit xəstəliklərində yaxşı effekt verir.

Şəkil 93. Adi albalı- *Cerasus vulgaris* Mill.

Çöl sarmaşığı-*Convolvulus arvensis* L.-Вьюнок

полевой

Fəsilə: Sarmaşıqkimilər-*Convolvulaceae*

Botaniki təsviri: Çöl sarmaşığı sürünən və sarmaşan gövdəyə malik, çoxillik ot bitkisidir. Yarpaqları uzun saplaqlı, uzunsov-yumurtavari və ya enli neştərvarıdırlar. Kasacıq bitişik kasa yarpaqlarından təşkil olunub. Tac beşləçəkli, qıfşəkili, ağ və ya çəhrayı rəngli, bitişik ləçəklidir. Erkəkciyə 5 ədəddir, dişicik üst, ikiyüvalı yumurtalığa malikdir. Yayda çiçəkləyir. Meyvəsi sferik qutucuktur.

Yayılması: Azərbaycanda düzən sahədən başlamış orta dağ qurşağına kimi geniş yayılmışdır. Əkin yerlərində, bostanlarda, zibilliklərdə alağ kimi təsadüf olunur.

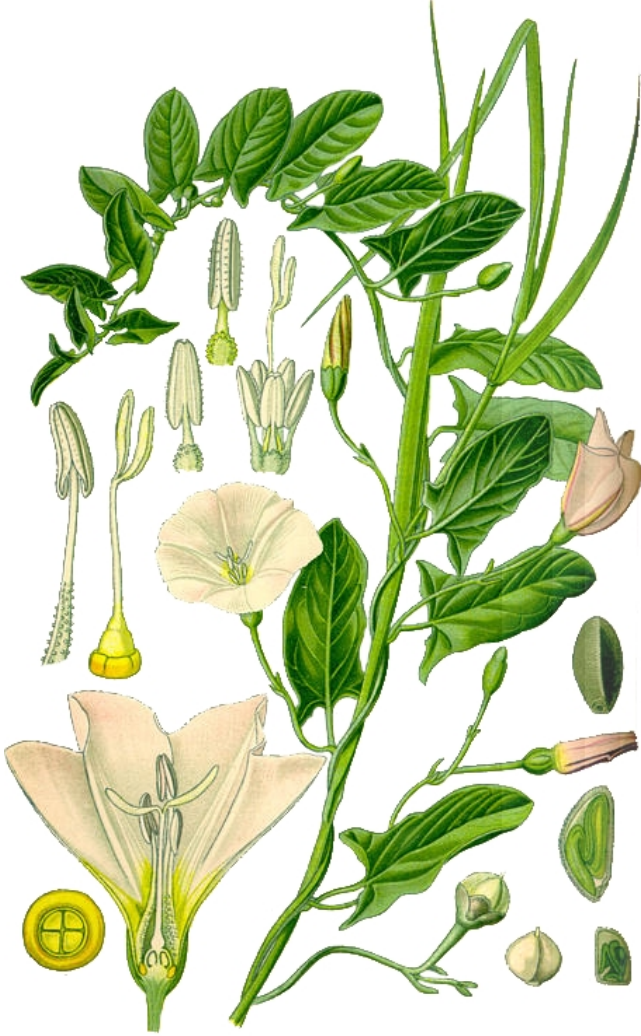
İstifadə olunan hissəsi: Çiçəkləmə dövründə toplanmış bitkinin yerüstü hissəsindən (*Herb. Convolvuli*), kökündən və toxumlarından istifadə olunur.

Tərkibi: Tərkibində 0,3-5% qətranlı qlikozid, flavanoid, vitamin C, E vardır.

Tətbiqi: Xalq təbabətində sarmaşıqdan işlədici, sidikqovucu, bronxial astmada, yuxusuzluqda, qaraciyər, dalağın və ağciyərin böyüməsinin qarşısının alınmasında, yuxarı tənəffüs yollarının iltihabında istifadə olunur. Bitkinin yerüstü hissəsini 70° spirtlə 1:5 nisbətində qarışdırıb, gündə 2-3 dəfə bir çay qaşığı qəbul edirlər və ya bitkinin bir xörək qaşığı qurudulmuş yerüstü hissəsini bir stəkan suda dəmləyir, bu dəmləməni 2 gün ərzində qəbul edirlər. Bitkinin yerüstü hissəsindən bir xörək qaşığı götürüb, bir stəkan qaynar suda dəmləyib, 40 dəqiqə soyutduqdan sonra yatmadan əvvəl bir stəkan içdikdə yuxusuzluğu müalicə edir.

Bronxial astma, qaraciyər, ağciyər və dalağ xəstəliklə

rində bir xörək qaşığı sarmaşığın yerüstü hissəsini götürüb, bir stəkan suda qarışdırıb, su hamamında dəmləyib gündə 2 dəfə 1/3 stəkan daxilə qəbul edilir.

Şəkil 94. Çöl sarmaşığı- *Convolvulus arvensis* L.

**Əkin güləvəri-*Centaurea cyanus* L.-Василек синий,
(Василек посевной)**

**Fəsilə: Mürəkkəbçiçəklilər (Astrakimilər)-*Compositae*
(*Asteraceae*)**

Botaniki təsviri: Əkin güləvəri 0,5-1 m hündürlüklü, dikqalxan, budaqlanan gövdəli üzəri sıx tükcüklərlə örtülü birillik ot bitkisi. Kökətrafi yarpaqları lələkvarı bölümlü, gövdə yarpaqları kiçik və oturaq olub, tamkənarlıdır, xətti və ya neştərvarıdırlar. Çiçəkləri xırdadır, səbətə toplanmışdır. Kənarında yerləşən çiçəklər steril, mavi (bəzən çəhrayı) rəngli, qıfşəkillidirlər. Səbətin ortasındakı çiçəklər isə ikicinsli, bənövşəyi rəngli, boruşəkillidirlər. Meyvələri toxumcadır. Toxumlarının üzərində qəhvəyi rəngdə kəkili vardır ki, bu da toxumları küləklə yaymağa xidmət edir. May-iyun aylarında çiçəkləyir və iyul-avqust aylarında meyvə verir.

Yayılması: Abşeronda, Kiçik Qafqazın şimalı və mərkəzində, Lənkəranda arandan orta dağ qurşağına kimi əkin sahələrində alağ bitkisi kimi geniş yayılmışdır.

İstifadə olunan hissəsi: Dərman məqsədilə səbətin kənarındakı göy çiçəklərdən istifadə olunur (*Flor. Cyani*). Bitkinin əvvəlcə çiçək səbətləri toplanılır, sonra onlar kənar (qıfşəkilli çiçəklər), nisbətən az boruşəkilli çiçəklərlə bir yerdə ayrılıb götürülür. Çiçəklər kölgədə və tez qurudulmalıdır.

Tərkibi: Tərkibində göy rəngli sianin qlikozidi vardır ki, bu da fermentin təsirindən parçalandıqda 2 molekul qlikoza və sianidin xlorid aqlikonunu əmələ gətirir. Çiçəklərində antosian pelarqonin-xloridin və başqa törəmələr də vardır. Bundan əlavə tərkibində qlikozid-sertaurin də müəyyən edilmişdir.

Tətbiqi: Əkin güləvəri xalq təbabətində, əsasən böy-

rək və sidik kisəsinin xəstəliklərində, xüsusilə spazmaları aradan qaldıran vasitə kimi istifadə olunur. Bir çay qaşığı qurudulmuş çiçəkləri bir stəkan suda dəmləyir, süzür və gündə 2-3 dəfə yarım stəkan içirlər.

Qeyd olunanlardan əlavə əkin gülələri dəridə tez-tez əmələ gələn çibanların da müalicəsində müvəffəqiyyətlə tətbiq olunur. Bu məqsədlə 15 q əkin gülələri çiçəkləri, 10 q dalar gicikən otu, 10 q gülümbahar çiçəyi, 10 q qoz yarpağı, 10 q qatırquyruğu otu, 20 q üçrəng bənövşə otu və 10 q dərman bulaqotunu qarışdırıb, bu qarışıqdan 4 xörək qaşığı götürüb bir litr suda bir gecə isladıb səhər 5-7 dəqiqə dəmləyirlər. Bu dəmləməni gün ərzində 5 dəfəyə daxilə qəbul edirlər. Müalicə müddəti 6 həftədir.

Sidik-cinsi orqanların iltihabında belə qarışıqdan isti dəmləmə qəbul edirlər: 10 q əkin gülələri çiçəyi, 15 q ot-şəkili gəndəlaş kökü, 10 q qarğıdalı saçağı, 15 q adi ayıqulağı yarpağı, 5 q qatırquyruğu, 10 q herniar və 15 q tozağacı tumurcuğunu qarışdırıb, yuxarıda göstərilən qaydada dəmləyib isti-isti qəbul edirlər.

Gözdə iltihab proseslərinin müalicəsi üçün isə əkin gülələrinin, qara kəndalaşın və çatilotunun (*Euphrasia officinalis* L.) çiçəklərinin qarışığını dəmləyib bu dəmləməyə adi dəlibəngin spirtli məhlulundan 15-20 damcı qatıb bu məhlul ilə gözləri silirlər.

Şəkil 95. Əkin güləvəri-*Centaurea cyanus* L.

**Adi ardıc-*Juniperus communis* L.-Можжевельник
обыкновенный
Fəsilə: Sərvkimilər-*Cupressaceae***

Botaniki təsviri: Adi ardıc hündürlüyü 1-3 m-ə çatan, həmişəyaşıl, iynəyarpaqlı, ikievli, qollu-budaqlı kol və ya ağac bitkisidir. Gövdəsi tünd-boz və ya bozuntul-qonur rəngli qabıqla örtülüdür. İynəyarpaqları üçər olmaqla gövdə üzərində topaşəkilli olub, buğumlarda toplanmışdır. Onlar sərt, üzəri ağ xətli, alt səthi parlaq yaşıldır. Ardıcın çoxalma orqanları qozalar adlanır. Onların kiçik ölçüdə erkək və dişi qozaları payızda formalaşır, yazda isə çox tez inkişaf edir. Erkək qozalar birillik zoğların uc hissəsində yerləşir. Cüt-cüt qarşı-qarşıya düzülmüş pulcuqların arasında erkəkciklər yerləşir. Erkəkciklərin tozluqları kürə şəklindədir. Dişi qozalar kiçik şar şəklində olub, qoltuq şaxələrində yerləşir. Onlar 3-8 örtücü pulcuqdan ibarətdir. Hər qozada 2-yə qədər yumurtacıq olur. Mayalanmadan sonra qonşu pulcuqlar bir-biri ilə bitişərək lətləşir və şirəli qozanı əmələ gətirir. Bu qozalar 10-a qədər toxumu olan giləmeyvəyə bənzəyir. Meyvə əvvəl yaşıl olur, ikinci il qara rəng alır. Bitkinin qozaları may ayında əmələ gəlir, toxumları növbəti ilin payızında (sentyabr) yetişir.

Yayılması: Azərbaycan ərazisində Kiçik və Böyük Qafqazda, Naxçıvan MR-da, Zuvandda aşağı dağ ətəklərindən orta dağ qurşağına qədər yayılmışdır.

İstifadə olunan hissəsi: Dərman məqsədilə ardıcın qozası meyvələrindən (*Fructus Juniperi*) və yarpaqlarından alınmış yağdan (*Oleum Juniperi*) istifadə edilir.

Tərkibi: Tərkibində 0,5-2% efir yağı, 30% şəkər, yuniperin qlikozidi, 9% qətran maddələri, pektinlər, tanin vardır.

Efir yağının tərkibində α -pinen, kamfen, kadinen, terpineol, yuniperol, 10% yunen terpeni vardır.

Tətbiqi: Ardıcın meyvələrindən xalq təbabətində revmatizmdə, mədə xəstəliklərində sidik qovucu, öd qovucu və hərarətsalıcı kimi geniş istifadə olunur. Lakin böyrəklərin iltihabında ardıcdan istifadədə diqqətli olmaq lazımdır. Ardıcın yağı bakterisid olduğu üçün o dezinfeksiya edici kimi işlədilir.

Sidikqovucu kimi 2 çay qaşığı qurudulmuş, xırdalanmış toxumu bir stəkan suda 3 saat saxlayıb, sonra gün ərzində daxilə qəbul edirlər (1 stəkan günlük doza).

Mədə xəstəliklərində isə 100 q meyvəni 400 q suda dəmləyir, süzür, sirop qatılığına qədər su hamamında şəkərlə birlikdə qaynadırlar. Sonra gündə 3 dəfə yeməkdən əvvəl bir çay qaşığı qəbul edirlər.

Revmatizmin müalicəsində 200 q qozameyvəni bir litr suda dəmləyir və vannadakı suya əlavə edirlər. Bu su ilə vanna qəbul etmək revmatizmin müalicəsində müsbət təsir göstərir.

İfrazat sisteminin daşlarına qarşı 20,0 q gicitkən yarpağı (*Fol. Urticae*), 15,0 q gəcəvər kökümsovu (*Rhiz. Calami*), 15,0 q çöl qatırquyruğu (*Herb. Equiseti*), 10,0 q qara gəndəlaş çiçəyi (*Flor. Sambuci nigri*), 15,0 q adi ardıc meyvəsi (*Fruct. Juniperi communisi*), 15,0 q itburnu meyvəsi (*Fruct. Rosae cin.*), 10,0 q nanə yarpağı (*Fol. Menthae piperitae*) qarışığının 10 qramından 200 ml suda həlim hazırlanır. Həlimdən gündə 2-3 dəfə, hər dəfə 80-100 ml qəbul edilir. Ardıc meyvələri nefritdə, kəskin qastrit, kolitdə, 12-barmaq bağırsağ yaralarında məsləhət görülmür.

Şekil 96. Adi ardıc-*Juniperus communis* L.

**Otvarı gəndəlaş-*Sambucus ebulus* L.-Бузина
травянистая
Fəsil: Doqquzdonkimilər-*Caprifoliaceae***

Botaniki təsviri: Otşəkili gəndəlaş 70-(200) 250 sm hündürüklü, düz, şırımlı gövdəyə malik, çoxillik ot bitkisidir. Sürünən kökümsova malikdir. Saplaq üzərində 6-9 (11) uzunsov, neştərvarı yarpaqcığa malik təklələkvarı yarpaqları var. Yarpaqaltlıqları neştərşəkili, kənarları mişardışlidir. Çiçəkləri qalxanşəkili süpürgəşəkili çiçək qrupuna toplanmışdır. Kasacıq 5 kiçik kasa yarpağından, tac isə xaricdən çəhrayı, içəri tərəfi isə ağ olan 5 ləçəkdən təşkil olunmuşdur. Qırmızı tozluqlu 5 erkəkciyi və bir dişiciyi vardır. Diametri 3-4 mm olan çəyirdəkli giləmeyvəsi yumru olub, qara rənglidir. Bitki iyun-avqust aylarında çiçəkləyir. Meyvələri isə sentyabrda yetişir.

Bitkinin bütün hissələri zəhərlidir.

Yayılması: Otşəkili gəndəlaş düzənlik ərazilərdən orta dağ qurşağına qədər meşə ətkələrində, kolluqlarda, bağlarda geniş yayılmışdır.

İstifadə olunan hissəsi: Xalq təbabətində otvarı gəndəlaşın kökündən (*Rad.Ebuli*), meyvəsi (*Fruct.Ebuli*) və çiçəklərindən (*Flor.Ebuli*) istifadə olunur. Köklərini payızda, çiçəklərini isə yayda toplayırlar. Kökləri qızdırıcıda, çiçəkləri isə kölgəli, havası yaxşı dəyişən yerdə qurudulur.

Tərkibi: Otşəkili gəndəlaşın meyvələrinin tərkibində efir yağı, acı maddələr, sambusianin, boyaq maddəsi, alma və çaxır turşuları, askorbin turşusu vardır.

Çiçəklərində isə sianogen qlikozidi, şəkərlər müəyyən edilmişdir.

Tətbiqi: Otşəkili gəndəlaş sidikqovucu, antiseptik vasitə kimi geniş tətbiq olunur. 30,0 q xırda doğranmış köklərini bir litr suda qaynadıb, gündə 3 dəfə bir stəkan qə-

bul edirlər. Bu çox güclü sidikqovucu vasitədir.

Eyni zamanda otşəkili gəndəlaş zəif antimikrob təsirə malik olduğundan sidik-cinsi yollarında baş verən iltihaba qarşı hazırlanan qarışıqların tərkibinə daxildir.

Şəkil 97. Otvarı gəndəlaş-*Sambucus ebulus* L.

Qarğıdalı-*Zea mays* L.-Куркуруза
Fəsilə: Taxıllarkimilər (Qırtıckimilər)-*Gramineae*
(*Poaceae*)

Botaniki təsviri: Qarğıdalı 3-4 m və ya daha çox hündürlüyə malik, birillik ot bitkisidir. Güclü saçaqlı kök sistemi vardır. Çox zaman gövdənin aşağı buğumundan dayaq rolu oynayan əlavə köklər inkişaf edir. Gövdə dik qalxır, budaqlanmayandır, buğumlara və buğumaralarına bölünür. Gövdəsi 3-4 sm diametrlidir, içi yumşaq parenxim toxuma ilə doludur. Parenxim toxumanın içərisində ötürücü qapalı kollateral dəstələr səpələnmişdir. Gövdə üzərində növbəli düzölmüş, enli neştərşəkili, oturaq yarpaqlar paralel damarlanmışdır. Qaidə hissəsi ilə gövdəni əhatə edərək qın əmələ gətirir. Çiçəkləri bir cinslidir, bitki birevlidir. Erkək çiçəklər gövdənin ucunda süpürgə çiçək qrupu əmələ gətirir. Dişi çiçəkləri yarpaqların qoltuğunda yerləşən qıça çiçək qrupuna toplanmışdır. Erkək çiçəklər iki pulcuğa, 3 erkəkciyə malikdirlər. Dişi çiçəklər isə 3 pərdəciyə, bir dişiciyə və uzun sütuncuğa malikdir. Meyvə kiçik endospermə və böyük nişasta ehtiyatına malik, yumurtaşəkili dənmeyvədir. Bitki iyun-avqust aylarında çiçəkləyir və avqust-sentyabr aylarında meyvə verir.

Yayılması: Azərbaycanda qarğıdalı aran və dağətəyi rayonlarda geniş becərilir.

İstifadə olunan hissəsi: Tibbi məqsədlə qarğıdalının saçağından (*Stygmatis Maydis*) və yağından (*Oleum Maydis*) istifadə olunur. Saçaqlar toxumun süd-mum mərhələsində yığılır və kölgədə qurudulur.

Qarğıdalı unu hazırlandıqda rüşeym ayrılır və press altında sıxmaqla ondan 18-20% yağ alınır.

Tərkibi: Qarğıdalı saçaqlarının tərkibində 2,2-3% sa-

poninlər, 11,5-13,0% taninlər, 2,5% qətran maddəsi, 0,1-0,2% efir yağı, 2% piyli yağ, 0,5% alkaloidlər vardır.

Qarğıdalı yağının isə tərkibində 45-48% olein, 40% linol turşuları, 11-16% doymuş (araxin, kapron, kapril, kaprin) yağ turşuları aşkar olunmuşdur. Bundan əlavə, qarğıdalı yağının tərkibində fosfatidlər, tokoferollar və fitosterin də vardır.

Tətbiqi: Qarğıdalı saçağı daxili qanaxmalarda qankəsi kimi, diabetdə, böyrəklərdə və sidik kisəsində daş olduqda sidikqovucu kimi, həm də qaraciyər, öd kisəsi və mədə-bağırsaq xəstəliklərində istifadə olunur.

Qarğıdalının 10 q xırdalanmış saçağını 2 stəkan suda dəmləyirlər. Bu bir və ya 2 günlük dozadır. Qarğıdalı yağı isə orqanizimdə lipoidlərin mübadiləsinə, aterosklerozun müalicə və profilaktikasına kömək edir. Qanda xolesterinin azalmasına təsir göstərir. Bu yağdan gündə 75 q daxilə qəbul etmək məsləhət görülür.

Qarğıdalı saçağı həm də bir sıra müalicəvi qarışıqların tərkibinə daxildir. Böyrəkdə fosfat daşlarına qarşı 60,0 q qarğıdalı saçağı (*Stygmata Maydis*) 30,0 q lobyanın meyvəyanlığı (*Pericarpium phaseoli*), 30,0 q nanə yarpağı (*Fol.Menthae piperitae*), 30,0 q çöl qatırquyruğunun yerüstü hissəsi (*Herb.Egueseti*), 20,0 q kəklikotunun yerüstü hissəsi (*Herb.Thymi*), 20,0 q adi ardıc meyvəsi (*Fruct.Juniperus communisi*) qatışıqları hazırlanır. 4 xörək qaşığı qatışıq üzərinə bir litr qaynar su töküb isti sulu dəmləmə hazırlanır. Gün ərzində 4 dəfəyə qəbul edilir.

Sistit xəstəliyində 25,0 q tozağacı yarpağı (*Fol.Betulae*), 25,0 q qarğıdalı saçağı (*Stygmata Maydis*), 25,0 q biyan kökü (*Rhiz.cum Glycyrrhizi*) qatışıqlarından 10 qramı 200 ml suda dəmləyib, gündə 3 dəfə hər dəfə 50-70 ml daxilə qəbul edilir.

Öd daşı və öd yollarının xəstəliklərində 10,0 q acı yovşanın yeüstü hissəsi (*Herb.Absinthii*), 10,0 q quruçiçək

çiçəyi (*Flor. Helichrysi*), 10,0 q qarğıdalı saçağı (*Stygmada Maydis*), 10,0 q çobanyastığı çiçəyi (*Flor. Matricaria chamomillae*), 10,0 q zəncirotu kökü (*Rad. Taraxaci*), 10,0 q razyana meyvəsi (*Fruct. Foeniculi*), 10,0 q gülümbahar çiçəyi (*Flor. Calendulae*), 10,0 q nanə yarpağı (*Fol. Menthae piperitae*), 10,0 q dağtərxununun çiçəyi (*Flor. Tanaceti*), 10,0 q iri dəmrovotunun yerüstü hissəsi (*Herb. Chelidonii*) qatışığından 10 qramı 200 ml suda dəmləyib, gündə 3 dəfə yeməkdən 30 dəqiqə əvvəl, hər dəfə 80-100 ml daxilə qəbul edilir.

Şəkil 98. Qarğıdalı- *Zea mays* L.

Çöl qatırquyruğu-*Egüisetum arvense* L.-Хвощ

полевой

Fəsilə: Qatırquyruğukimilər-*Egüisetaceae*

Botaniki təsviri: Çöl qatırquyruğu qəhvəyi rəngli kökümsova malik, buğumlu, sporlarla çoxalan çoxillik ot bitkisidir. Kökümsovu üzərində ehtiyat qida maddələri toplanan girdə yumurucuqlar olur. Yeraltı kökümsovdan yazda xlorofilsiz, qonur rəngli, budaqlanmayan yaz budaqları inkişaf edir. Onun təpə hissəsində spordaşıyan sünbüləbənzər strobil yerləşir. Strobil çoxlu sayda sporofillərdən ibarətdir. Bu sporofillər sünbülün mərkəzi oxuna birləşmiş və onların ətrafında 6-12 sporangei yerləşir. Sporangilərdə sporlar əmələ gəlir. Sporlar yetişəndən sonra yaz budaqları quruyur. Kökümsovdan həm də 50-60 sm hündürlüklü, yaşıl, güclü budaqlanan yay budaqları inkişaf edir. Bu yay budaqları uzununa şırımlara malik, içi boş, buğumludur. Hər buğumda 6-12 ədəd pulcuqşəkilli yarpaq var. Onlar birləşərək buğumda köbə əmələ gətirirlər. Çöl qatırquyruğu həm vegetativ yolla, həm də nəsil növbələşməsi ilə çoxalır.

Yayılması: Azərbaycanda arandan başlamış yuxarı dağ qurşağınadək, əsasən rütubətli bağlarda, çəmənlərdə, dincə qoyulmuş əkin sahələrində geniş yayılmışdır.

İstifadə olunan hissəsi: Yaşıl yay budaqlarından (*Herb. Egüiseti*) tibbdə istifadə olunur. Yaşıl-boz rəngli xammal, iysiz, turşətəhər dada malikdir.

Tərkibi: Tərkibində 10% sliкатlar (qələvi və qələvi torpaq metalların sliкатları), ekvizetonin saponini (5%), acı maddələr, palüstrin alkaloidi, izokversitinin, lüteolin, ekvizetrinin flavonları, qətranlar, akonit turşusu vardır.

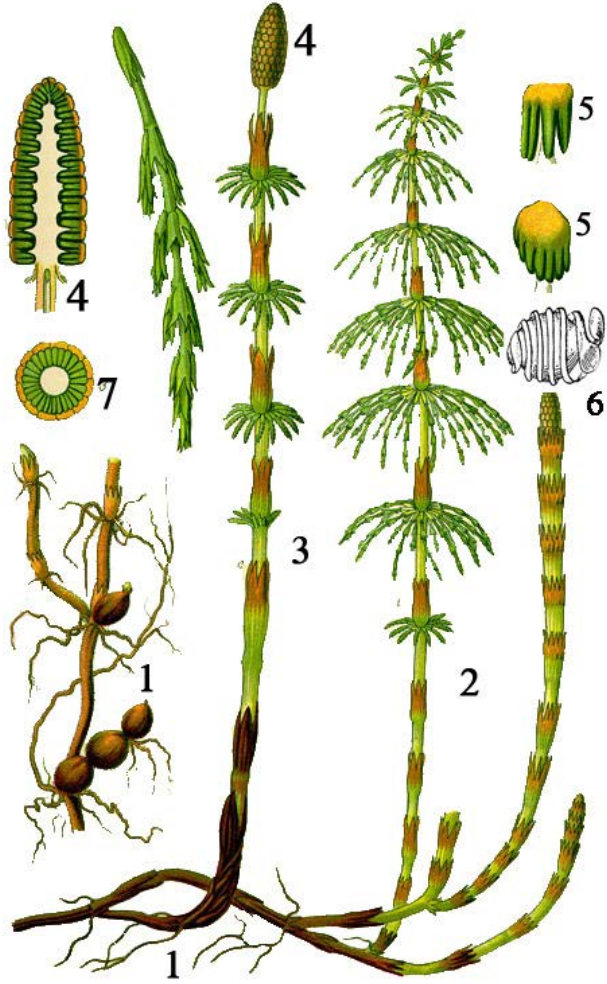
Tətbiqi: Qatırquyruğu qankəsici, sidikqovucu təsirə malikdir. Ağ ciyərlərin iltihabında (vərəm) və ifrazat orqanlarının xəstəliklərində istifadə olunur.

Sidik kanalının xəstəliklərində 4 çay qaşığı xırdalanmış qatırquyruğunu 2 stəkan suda dəmləyir (2 günlük doza) və gün ərzində qurtum-qurtum qəbul edirlər. Lakin kəskin nefritdə istifadə olunması məsləhət görülmür, böyrəklərin qıcıqlanmasına səbəb ola bilər. Ağız boşluğu və boğaz xəstəliklərində qarqara üçün, burun qanaxmalarında, sağalmayan çibanların müalicəsində kompres üçün bir stəkan qurudulmuş otu bir stəkan suda 30 dəqiqə qaynadıb istifadə edirlər. Qatırquyruğu həm də fitoterapeftik qatışıqların tərkibinə daxildir: 50,0 q tozağacı yarpağı (*Fol.Betulae*), 50,0 q qatırquyruğu (*Herb.Eguiseti*) qatışığının 10,0 qramını 200 ml suda dəmləyib alınan dəmləmədən sidikqovucu maddə kimi gündə 3-4 dəfə, hər dəfə 100 ml daxilə qəbul edirlər.

Bundan başqa sidikqovucu maddə kimi həm də 40,0 q adi ardıc meyvəsi (*Fruct.Juniperi communisi*), 40,0 q çöl qatırquyruğu (*Herb.Eguiseti*), 20,0 q tozağacı yarpağı (*Fol.Betulae*) qarışığından 10 qramı 200 ml suda dəmləyib gündə 3-4 dəfə, hər dəfə 2-3 xörək qaşığı qəbul edilir.

Sidikqovucu və iltihab götürücü kimi isə 10,0 q qatırquyruğunun yerüstü hissəsi (*Herb.Eguiseti*), 20,0 q gülümbar çiçəyi (*Flor.Calendulae*), 10,0 q gicitkən yarpağı (*Fol.Urticae*), 15,0 q paxlakolu otunun kökü (*Rad.Ononidis*), 20,0 q boymadərənin yerüstü hissəsi (*Herb.Millefolii*), 10,0 q razyana meyvəsi (*Fruct.Foeniculi*), 15,0 q tozağacı yarpağı (*Fol.Betulae*) qarışığının 10,0 qramını 200 ml suda dəmləyib gündə 3-4 dəfə hər dəfə 50-70 ml daxilə qəbul edirlər.

Sidik yollarının iltihabında 30,0 q çöl qatırquyruğu (*Herb. Eguiseti*), 30,0 q dikduran qaytarma kökümsovu (*Rhiz.Tormentillae*), 40,0 q bağayarpağı yarpağı (*Fol.Plantaginis*) qarışığının 10 qramını 200 ml suda dəmləyir, alınan ekstraktıdan axşamlar (isti halda) 150-180 ml daxilə qəbul edilir.

Şekil 99. Çöl qatırquyruğu-*Equisetum arvense* L.

Hamar herniar-*Herniaria glabra* L.-Грыжник

гладкий

Fəsilə: Qərənfilkimilər-*Caryophyllaceae*

Botaniki təsviri: Çoxillik, 5-15 sm hündürlükdə kiçik ot bitkisidir. Gövdə dairəvi formaya malik, torpağa sıxılmış, güclü budaqlanandır. Yarpaqları xırda, oturaq, tamkənarlı, ellipsşəkilli olub, qarşı-qarşıya düzülmüşdür. Yarpaqaqlıqları pərdəşəkillidir. Çiçəkləri xırda, sarı-yaşıl rənglidir, yarpaqların qoltuğunda 5-12 ədəd çiçəkdən ibarət dəstələrlə yerləşmişdir. Çiçəkyanlığı sadə, 5 sərbəst yarpaqcıqdan ibarətdir. 5 normal, 5 steril erkəkciyi vardır. Meyvə pərdəşəkilli qıça ilə örtülmüşdür, bir toxumludur. Bitki iyun ayından payıza kimi çiçəkləyib meyvə verir.

Yayılması: Azərbaycanda daşlıq yerlərdə, çay kənarlarında, Kür ovalığında, Diabarda, Naxçıvan MR-da dağ ətəklərində geniş yayılmışdır.

İstifadə olunan hissəsi: Təbabətdə yerüstü hissəsindən (*Herb. Herniariae*) istifadə olunur. Bitki tam çiçəkləyən dövrdə toplanır, açıq quru havada qurudulur. Qurudulmuş bitki kumarin iyi verir.

Tərkibi: Tərkibində 2 saponin: herniarin (təxminən 3%) və herniar turşusu (0,4%), 0,10% umbelliferon, tanin, 6% efir yağı, flavonoidlərdən kversetin və onun qlikozidləri müəyyən edilmişdir.

Tətbiqi: Herniar spazmolitik və sidikqovucu təsirə malikdir. Sidik kisəsində, böyrəklərdə daş olduqda yüksək effekt verir. 3 çay qaşığı herniar otunu 2 stəkan suda 15 dəqiqə dəmləyir, süzdükdən sonra daxilə qəbul edirlər.

Xalq təbabətində herniar otundan çay dəmləyib ağ ciyər xəstəliklərində bəlgəmgətirici və iltihabları müalicə etmək üçün dərman kimi istifadə edilir.

Şəkil 100. Hamar herniar-*Herniaria glabra* L.

Çin çayı- *Thea sinensis* L.-Чай китайский
Fəsilə: Çaykimilər- *Theaceae*

Botaniki təsviri: Çin çayı kolcuq və ya hündür olmayan ağac bitkisidir. Yarpaqları qısa saplaqlı, dəricikli, üstdən tünd yaşıl, cavan yarpaqlar isə alt tərəfdən zəif tükcüklüdür. Yarpaqların uzunluğu 2,5-10 sm, eni 1,5-4 sm olub, uzunsov ellipsşəkillidirlər. Qısa saplaqlı çiçəkləri 2-4 ədəd olmaqla yarpaqların qoltuğunda yerləşirlər. Kasa yarpaqcıqları 8 mm uzunluqdadır. Ağ ləçəkləri 12-14 mm uzunluqda olub, qaidə hissədən bitişir və zəif ətlidir. Erkəkçikləri çoxdur. Meyvəsi qutucuqdur. Qutucuq yoğunlaşmış ayaqcıq üzərindədir, 3 (6) yuvalıdır, (1) 3 (5) toxumludur.

Yayılması: Azərbaycanda çay plantasiyaları Lənkəran, Astara, Zaqatala, Masallı və Balakən bölgələrində əkilib becərilir.

İstifadə olunan hissəsi: Çay bitkisinin yarpaqlarından istifadə olunur.

Tərkibi: Çay yarpaqlarında 1,5-3,5% alkaloid (kofein (2-3,5%), teofillin, teobromin) vardır. Məlum olmuşdur ki, çay yarpaqlarında 9-35 % tanin vardır ki, taninlər də həll olan (26%) və həll olmayanlara (9%) bölünür. Həll olan aşı maddələrindən qallokatexin qallat, epikatexin qallat, epiqallokatexin, qallokatexin, epikatexin, katexin, həm də teoqallin aşkar olunmuşdur. Bunlardan əlavə yarpaqlarda C (156 -233 mq%), B₁, B₂, K vitaminləri, β-amirin, 0,01% efir yağları vardır. Çay kolunun köklərində və gövdəsində steroid saponinlər vardır. Steroid saponinləri şəkər komponenti arbinoza, qalaktoza və qlükuron turşusudur. Çay toxumlarında 22-35% piyli yağ, 32,5% nişasta, 8,5% zülali maddələr, köklərində isə 1,85% aşı maddələri vardır.

Tətbiqi: Qeyd etmək lazımdır ki, bu bioloji fəal maddələr yaşıl, sarı və qara çayın yarpaqlarından müxtəlif üsullarla hazırlanır. Bu, bitkinin müxtəlifliyindən asılı deyil. Yaşıl çay ilin bütün fəsillərində tərlədici vasitə kimi, həm də yorğunluğu aradan qaldıran vasitə kimi geniş istifadə olunur. Məlum olmuşdur ki, çay yarpaqlarından hazırlanan dəmləmə bakteriostatik və bakterisid təsir göstərir. Dizenteriya, irin törədən bakteriyalara qarşı çayın antimikrob təsiri tərkibindəki tanidlərlə izah olunur. Bu məqsədlə yüksək qatılıqlı dəmləmə hazırlanır. 100 q quru yaşıl çayın üzərinə 2 litr su töküb bir saat müddətində bir litr su qalana kimi qaynadırlar.

Çay təbabətdə maliyariyaya, ishala və dizenteriyaya qarşı istifadə olunur. Xalq təbabətində isə çaydan ağır işdən sonra bədənin tonusunu qaldırmaq məqsədi ilə, həm də baş ağrısında istifadə olunur. Gözdə iltihabi proseslərə qarşı isə gözü tünd çay dəmi ilə yuyurlar.

Şekil 101. Çin çayı-*Thea sinensis* L.

Azərbaycan dilində

Acı yovşan	165
Adi albalı	307
Adi ardıc	314
Adi balqabaq	141
Adi boymadərən	291
Adi dağtərxunu	194
Adi damotu (Şirquyrığı)	116
Adi dəlibəng	102
Adi dəvədabanı	83
Adi əncir	33
Adi gavalı	143
Adi göyrüş	240
Adi heyva	65
Adi xamırmaya (Mayasarmaşığı)	105
Adi kəsni	149
Adi qaraqınıq	68
Adi quşəppəyi	282
Adi mollabaşı	259
Adi razyana	132
Adi reyhan	152
Adi şam	224
Adi zəfəran	53
Adi zirə	177
Adi zirinc	203
Ağ dalmaz	206
Ağacşəkili əzvay (Aloe)	159
Aptek gücotu	162
Avropa zeytunu	123
Ayı qılıncı süsən	138
Beşyuvalı yemişan	41
Bərk xəndəkotu	247

Böyük bağayarpağı	268
Çətiri qızılçətir (İsitməotu)	181
Çin çayı	328
Çöl kişnişi	156
Çöl qatırquyruğu	323
Çöl sarmaşığı	309
Dağınıqçiçək çöl nanəsi	146
Dərman bədrənci (Ballınanə)	119
Dərman bəlgəmotu	86
Dərman bulaqotu	59
Dərman çəpişotu	296
Dərman gülümbaharı	264
Dərman xəşənbülü	108
Dərman qulançarı	304
Dərman pişikotu	112
Dərman rozmarini	209
Dərman sabunotu	62
Dərman sürvəsi (Adaçayı)	212
Dərman şahtərəsi	197
Dərman zəncirotu	190
Diş dişqurtduyan	71
Erkək qıjı	129
Əkin güləvəri	311
Əkin ononisi	227
Gəcəvər	174
Hamar herniar	326
Hündür andız	90
Xaşxaş	99
İkievli gicitkən	287
İpəkli şaxduran	242
İri atpıtrağı	234
İriçiçək baldırğan	135

İriçiçək qurdotu	285
İshal murdarçası	169
İşlətmə zəyrək	126
İyli kərəvüz	96
Kolxid cili	36
Qafqaz əsməsi	219
Qafqaz xanımotu	249
Qara batbat	73
Qara gəndələş	237
Qarağacyarpaq quşqonmaz	215
Qarğıdalı	319
Qırmızıbaş qırxbuğum	277
Qoz	244
Quruçiçək (Solmazçiçək)	200
May inciçiçəyi	50
Meşə əməköməcisi	56
Nanə	187
Otvarı gəndələş	317
Parlaq sığırquyruğu	256
Paslı üskükotu	31
Rus qurucası	47
Sarımsaq	44
Sıxçiçək kəpənəkçiçək	94
Su bibəri	279
Sürünən ayrıq	221
Sürünən sığırdili	298
Şəhər çınqıloltu	217
Təpəlik kəklikotu	76
Tüksüz biyan	252
Üçbölümlü yatıqqanqal	300
Üçrəng bənövşə (Bağ bənövşəsi)	80
Üçyarpaq suyoncası	184

Ürəkvarı cökə	230
Yapon soforası	38
Yaz xoruzgülü	28
Yovşanyarpaq atıl-batıl	172
Zəif dazı	272
Zərif meşənovruzu	154

Latın dilində

<i>Achillea millefolium</i> L.	291
<i>Aconitum confertiflorum</i> (DC.) Gayer. Voroschilov	94
<i>Acorus calamus</i> L.	174
<i>Adonis vernalis</i> L.	28
<i>Agrimonia eupatoria</i> L.	162
<i>Agropyrum repens</i> (L.) P.B.	221
<i>Ajuga reptans</i> L.	298
<i>Alchimilla sericata</i> Rchb.	242
<i>Allium sativum</i> L.	44
<i>Aloe arborescens</i> Mill.	159
<i>Althaea officinalis</i> . L.	86
<i>Ammi visnaga</i> L.	71
<i>Anemonoides caucasica</i> (Rupr.) Holub	219
<i>Apium graveolens</i> L.	96
<i>Arctium lappa</i> L.	234
<i>Artemisia absinthium</i> L.	165
<i>Asparagus officinalis</i> L.	304
<i>Atropa caucasica</i> Kreyer	249
<i>Berberis vulgaris</i> L.	203
<i>Bidens tripartita</i> L.	300
<i>Calendula officinalis</i> L.	264
<i>Capsella bursa-pastoris</i> Medic.	282
<i>Carex colchica</i> Gay J.	36
<i>Carum carvi</i> L.	177
<i>Centaurea cyanus</i> L.	311
<i>Centaurium littorale</i> Gilmour	181
<i>Cerasus vulgaris</i> Mill.	307
<i>Cichorium intybus</i> L.	149
<i>Convallaria majalis</i> L.	50
<i>Convolvulus arvensis</i> L.	309
<i>Coriandrum sativum</i> L.	156

<i>Crataegus pentagyna</i> L.	41
<i>Crocus sativus</i> L.	53
<i>Cucurbita pepo</i> L.	141
<i>Cyclamen elegans</i> Boiss.	154
<i>Cydonia oblonga</i> Mill.	65
<i>Datura stramonium</i> L.	102
<i>Digitalis ferruginea</i> L.	31
<i>Dryopteris filix mas</i> (L.) Schott.	129
<i>Eguisetum arvense</i> L.	323
<i>Ficus carica</i> L.	33
<i>Filipendula ulmaria</i> (L.) Maxim.	215
<i>Foeniculum vulgare</i> Mill.	132
<i>Fraxinus excelsior</i> L.	240
<i>Fumaria officinalis</i> L.	197
<i>Galega officinalis</i> L.	296
<i>Geum urbanum</i> L.	217
<i>Glycyrrhiza glabra</i> L.	252
<i>Gnaphalium rossicum</i> Kirp.	47
<i>Helichrysum arenarium</i> (L.) Moench.	200
<i>Heracleum grandiflorum</i> Stev.	135
<i>Herniaria glabra</i> L.	326
<i>Humulus lupulus</i> L.	105
<i>Hyosyamus niger</i> L.	73
<i>Hypericum perforatum</i> L.	272
<i>Inula helenium</i> L.	90
<i>Iris germanica</i> L.	138
<i>Juglans regia</i> L.	244
<i>Juniperus communis</i> L.	314
<i>Lamium album</i> L.	206
<i>Leonurus cardiaca</i> L.	116
<i>Linaria grandiflora</i> Desf.	285
<i>Linum catharticum</i> L.	126

<i>Malva sylvestris</i> L.	56
<i>Matricaria chamomillae</i> L.	259
<i>Melilotus officinalis</i> L.	108
<i>Melissa officinalis</i> L.	119
<i>Mentha piperitae</i> L.	187
<i>Menyanthes trifoliata</i> L.	184
<i>Ocimum basilicum</i> L.	152
<i>Olea europaea</i> L.	123
<i>Ononis arvensis</i> L.	227
<i>Origanum vulgare</i> L.	68
<i>Papaver somniferum</i> L.	99
<i>Pinus sylvestris</i> L.	224
<i>Plantago major</i> L.	268
<i>Polygonum hydropiper</i> L.	279
<i>Polygonum persicaria</i> L.	277
<i>Prunus domestica</i> L.	143
<i>Rhamnus cathartica</i> L.	169
<i>Rosmarinus officinalis</i> L.	209
<i>Salvia officinalis</i> L.	212
<i>Sambucus ebulus</i> L.	317
<i>Sambucus nigra</i> L.	237
<i>Saponaria officinalis</i> L.	62
<i>Satureja laxiflora</i> C. Koch	146
<i>Sophora japonica</i> L.	38
<i>Symphytum asperum</i> Lepech.	247
<i>Tanacetum vulgare</i> L.	194
<i>Taraxacum officinale</i> Wigg.	190
<i>Thea sinensis</i> L.	328
<i>Thymus collinus</i> Bieb.	76
<i>Tilia cordata</i> Mill.	230
<i>Tussilago farfara</i> L.	83
<i>Urtica dioica</i> L.	287

<i>Valeriana officinalis</i> L.	112
<i>Verbascum speciosum</i> Schrad.	256
<i>Veronica officinalis</i> L.	59
<i>Viola tricolor</i> L.	80
<i>Zea mays</i> L.	319
<i>Zosimia absinthifolia</i> Link.	172

Rus dilində

Адонис (горицвет, черногорка)	28
Аир	174
Айва обыкновенная	65
Аконим густоцветковый	94
Алоэ древовидное	159
Алтей лекарственный	86
Амми зубная	71
Базилик сиятолистный	152
Барбарис обыкновенный	203
Белена черная	73
Борщевик крупноцветковый	135
Боярышник пятипестичный	41
Бузина травянистая	317
Бузина черная	237
Валериана лекарственная	112
Василек синий, (Василек посевной)	311
Вахта трехлистная	184
Вероника лекарственная	59
Ветерница кавказская	219
Вишня обыкновенная	307
Вьюнок полевой	309
Горец перечный (Водяной перец)	279
Горец почечуйный	277
Гравилат городской	217
Грыжник гладкий	326
Девясил высокий	90
Донник лекарственный	108
Дряква (Цикламен) изящная	154
Дурман обыкновенный	102
Душица обыкновенная	68
Дымянка лекарственная	197

Жестер слабительная	169
Живучка ползучая	298
Зверобой продырявленный	272
Золототысячник зонтичный	181
Зосимия полыннолистная	172
Инжир	33
Касатик германский	138
Козлятник лекарственный	296
Кориандр посевной	156
Коровяк великолепный	256
Крапива глухая	206
Крапива двудомная	287
Красавка кавказская	249
Кукуруза	319
Лабазник вязолистный	215
Ландыш майский	50
Лён слабительный	126
Липа сердцевидная	230
Лопушник большой	234
Льнянка крупноцветковая	285
Мак снотворный	99
Манжетка шелковистая	242
Маслина европейская	123
Мать и мачеха обыкновенная	83
Мелисса лекарственная	119
Можжевельник обыкновенный	314
Мыльнянка лекарственная	62
Мята перечная	187
Наперстянка ржавая	31
Ноготки лекарственные	264
Одуванчик лекарственный	190
Окопник жесткий	247

Орех грецкий	244
Осока колхидская	36
Папоротник мужской	129
Пастушья сумка обыкновенная	282
Пижма обыкновенная	194
Подорожник большой	268
Полынь горькая	165
Просвирник лесной (Мальва)	56
Пустырник обыкновенный	116
Пырей ползучий	221
Репейничек аптечный	162
Розмарин лекарственный	209
Ромашка обыкновенная	259
Сельдерей похучий	96
Слива домашняя	143
Солодка голая	252
Сосна лесная (Сосна обыкновенная)	224
Софора японская	38
Спаржа аптечная	304
Стальник полевой (Стальник комочий)	227
Сушеница русская (Сушеница болотная)	47
Тимьян халмовой	76
Тмин обыкновенный	177
Тыква обыкновенная	141
Тысячелистник обыкновенный	291
Фенхель обыкновенный	132
Фиалка трехцветная	80
Хвоц полевой	323
Хмель обыкновенный	105
Цикорий обыкновенный	149
Цмин песчаный (Бессмертник)	200
Чабер рыхлоцветковый	146

Чай китайский	328
Черда трехраздельная	300
Чеснок	44
Шалфей лекарственный	212
Шафран	53
Ясень обыкновенный	240

Mündəricat

DƏRMAN BİTKİLƏRİ (FİTOTERAPİYA)	
ELMİNİN QISA TARİXİ.....	3
BİTKİLƏRİN MORFOLOGİYASI HAQQINDA	
QISA MƏLUMAT	5
DƏRMAN BİTKİLƏRİNİN TOPLANMA,	
QURUDULMA VƏ SAXLANILMA	
QAYDALARI.....	8
Dərman bitkilərindən istifadə qaydaları.....	10
FARMAKOLOJİ AKTİV MADDƏLƏR.....	13
Aldehid və ketonlar	13
Fenollar və xionlar	14
Üzvi turşular	14
Yağlar, piylər və mumlar	15
Fosfat turşusunun mürəkkəb efiirləri	16
Lipoid və fosfatidlər	16
Fitosterinlər	16
Karbonhidratlar	17
Qatranlar və kauçuk	18
Aşı maddələri	18
Qlikozidlər	19
Rəngverici maddələr	19
Efir yağları.....	20
Aminturşuları, amidlər və aminlər	20
Zülali maddələr	21
Purin və pirimidinlər.....	21
Nuklein maddələri	22
Alkaloidlər.....	22
Vitaminlər.....	24
Biohormonlar.....	26
Fermentlər (enzimlər)	27

ÜRƏK-DAMAR SİSTEMİNİN	
XƏSTƏLİKLƏRİNDƏ İSTİFADƏ OLUNAN	
DƏRMAN BİTKİLƏRİ.....	28
Yaz xoruzgülü	28
Paslı üskükotu	31
Adi əncir	33
Kolxid cili	36
Yapon soforası.....	38
Beşyuvalı yemişan	41
Sarımsaq.....	44
Rus qurucası.....	47
May inciçiçəyi.....	50
Adi zəfəran	53
TƏNƏFFÜS YOLLARI XƏSTƏLİKLƏRİNDƏ	
İSTİFADƏ OLUNAN DƏRMAN BİTKİLƏRİ	56
Meşə əməköməcisi	56
Dərman bulaqotu	59
Dərman sabunotu.....	62
Adi heyva	65
Adi qaraqınıq	68
Diş dişqurtduyan	71
Qara batbat	73
Təpəlik kəklikotu.....	76
Üçrəng bənövşə (Bağ bənövşəsi)	80
Adi dəvədabanı	83
Dərman bəlgəmotu.....	86
Hündür andız.....	90
SİNİR SİSTEMİ XƏSTƏLİKLƏRİNDƏ	
İSTİFADƏ OLUNAN DƏRMAN BİTKİLƏRİ	94
Sıxçiçək kəpənəkçiçək.....	94
İyli kərəvüz	96
Xaşxaş	99
Adi dəlibəng	102

Adi xamırmaya (Mayasarmaşığı)	105
Dərman xəşənbülü	108
Dərman pişikotu.....	112
Adi damotu (Şirquyuğu)	116
Dərman bədrənci (Ballinanə).....	119
MƏDƏ-BAĞIRSAQ XƏSTƏLİKLƏRİNDƏ	
İSTİFADƏ OLUNAN DƏRMAN BİTKİLƏRİ	123
Avropa zeytunu.....	123
İşlətmə zəyrək.....	126
Erkək qıjı.....	129
Adi razyana	132
İriçiçək baldırğan	135
Ayı qılncı süsən.....	138
Adi balqabaq.....	141
Adi gavalı	143
Dağınıqçiçək çöl nanəsi	146
Adi kasnı	149
Adi reyhan.....	152
Zərif meşənovruzu.....	154
Çöl kişnişi	156
Ağacşəkilli əzvay (Aloe)	159
Aptek gücotu	162
Acı yovşan.....	165
İshal murdarçası.....	169
Yovşanyarpaq atıl–batıl	172
Gəcəvər	174
Adi zirə.....	177
Çətiri qızılçətir (İsitməotu).....	181
Üçyarpaq suyoncası.....	184
Nanə.....	187

QARACİYƏR VƏ ÖD YOLLARI	
XƏSTƏLİKLƏRİNDƏ İSTİFADƏ OLUNAN	
DƏRMAN BİTKİLƏRİ.....	190
Dərman zəncirotu.....	190
Adi dağtərxunu	194
Dərman şahtərəsi.....	197
Quruçiçək (Solmazçiçək)	200
Adi zirinc.....	203
Ağ dalmaz	206
AĞIZIN SELİKLİ QIŞASI XƏSTƏLİKLƏRİNDƏ	
İSTİFADƏ OLUNAN DƏRMAN BİTKİLƏRİ.....	209
Dərman rozmarini.....	209
Dərman sürvəsi (Adaçayı)	212
İLTİHAB VƏ REVMATİK XƏSTƏLİKLƏRDƏ	
İSTİFADƏ OLUNAN DƏRMAN BİTKİLƏRİ.....	215
Qarağacyarpaq quşqonmaz.....	215
Şəhər çınqıloltu.....	217
Qafqaz əsməsi.....	219
Sürünən ayriq	221
Adi şam	224
Əkin ononisi.....	227
Ürəkvarı cökə	230
İri atpıtrağı	234
Qara gəndalaş.....	237
YARASAĞALDICI DƏRMAN BİTKİLƏRİ.....	240
Adi göyrüş	240
İpəkli şaxduran.....	242
Qoz.....	244
Bərk xəndəkotu	247
Qafqaz xanimotu.....	249
Tüksüz biyan	252
Parlaq sığırquyuğu	256
Adi mollabaşı	259
Dərman gülümbaharı.....	264

Böyük bağayarpağı.....	268
Zəif dazi	272
QAN KƏSİCİ DƏRMAN BİTKİLƏRİ	277
Qırmızıbaş qırxbuğum.....	277
Su bibəri	279
Adi quşəppəyi.....	282
İriçiçək qurdotu.....	285
İkievli gicitkən.....	287
Adi boymadərən.....	291
MADDƏLƏR MÜBADİLƏSİNİN POZULMASI	
XƏSTƏLİKLƏRİNDƏ İSTİFADƏ OLUNAN	
DƏRMAN BİTKİLƏRİ.....	296
Dərman çəpişotu	296
Sürünən sığırdili.....	298
Üçbölümlü yatıqqanqal.....	300
BÖYRƏK XƏSTƏLİKLƏRİNDƏ İSTİFADƏ	
OLUNAN DƏRMAN BİTKİLƏRİ	304
Dərman qulançarı	304
Adi albalı.....	307
Çöl sarmaşığı	309
Əkin güləvəri	311
Adi ardıc	314
Otvarı gəndəlaş.....	317
Qarğıdalı	319
Çöl qatırquyruğu	323
Hamar herniar.....	326
Çin çayı	328
MÜXTƏLİF XƏSTƏLİKLƏRDƏ İSTİFADƏ OLUNAN	
DƏRMAN BİTKİLƏRİNİN CƏDVƏLİ.....	331
DƏRSLİKDƏ İSTİFADƏ OLUNMUŞ BİTKİLƏRİN	
AZƏRBAYCAN, LATİN VƏ RUS DİLİNDƏ SİYAHISI.....	335

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Dəmirov İ.A., Manafov Ə.B., İslamova N.A. Farmakoqnoziya. Maarif nəşriyyatı. Bakı, 1980.
2. Əliyev N.İ. Azərbaycanın dərman bitkiləri və fitoterapiya. Elm. Bakı, 1998.
3. Qədirov H.M., Quliyev V.Ş. Ali bitkilərin sistematikas. «Maarif» nəşriyyatı. Bakı, 1986.
4. Qurbanov E.M. Ali bitkilərin sistematikas. «Bakı Universiteti nəşriyyatı». Bakı, 2009.
5. Дамиров И.А., Прилипко Л.И. и др. Лекарственные растения Азербайджана. Изд. «Маариф». Баку, 1982.
6. Жизнь растений: В 6-ти т. Просвещение, М., 1974-1982.
7. Иорданов Д., Николов П., и др. Фитотеропия. Медицина и Физкультура. София, 1970.
8. Конспект флоры Кавказа. Изд. Санкт-Петербургского Университета, т.т. I-II, 2006.
9. Меншиков З.А., Меншикова И.Б. Энциклопедия лекарственных растений. Изд. «ОЛМА-ПРЕСС». Москва, 2005.
10. Носаль М.А., Носаль И.М. Лекарственные растения в народной медицине. Изд. «Внешиберика». Москва, 1991.
11. Современная ботаника. I, II т. Изд. Мир, Москва 1990.
12. Флора Азербайджана. Изд. АН Азерб. ССР, т.т. I-VIII, Баку, 1950-1961.
13. Черепанов С.К. Сосудистые растения России и сопредельных государств. С-Пб.: Мир и семья, 1995.

Müxtəlif xəstəliklərdə istifadə olunan dərman bitkilərinin cədvəli

Bitkilərin adı	Avitaminoz	Anemiya	Astma	Ateroskleroz	Ağrıkəsici	Ağciyər xəstəlikləri	Bazedov xəstəliyi	Böyrək xəstəlikləri	Baş ağrısı	Baş gicəllənməsi	Babasil	Damar xəstəlikləri	Dəri xəstəlikləri	Dizenteriya	Ekzema	Hipertoniya	İştahaagıcı	İstilik salıcı vasitə	İtihaələyhinə	Qankəsici	Qaraciyər xəstəlikləri	Mədə xəstəlikləri	Öd kisəsi xəstəlikləri	Sidik kəsinin itihabı	Sidikqovucu vasitə	Sinir sistemi xəstəlikləri	Stomatit	Ütrək damar xəstəlikləri	Yuxarı tənəffüs yollarının itihabı	Yuxusuzluq	
Yaz xoruzgülü- <i>Adonis vernalis</i> L.					*	*	*														*										
Pəhl işkikotu- <i>Digitalis ferroginea</i> L.						*																*									
Adi əncir- <i>Ficus carica</i> L.		*	*					*									*					*									
Kolkid cili- <i>Carex colchica</i> Gay J.				*																*											
Yapon soforası- <i>Sophora japonica</i> L.																	*														
Bəşyuvahı yemişan- <i>Crataegus pentagyna</i> L.		*															*														
Sarımsaq – <i>Allium sativum</i> L.				*		*						*					*														
Rus qurucəsi - <i>Gnaphalium rossicum</i> Kirp.					*								*				*														
May incicəyi - <i>Convallaria majalis</i> L.						*		*													*										
Adi zəfəran – <i>Crocus sativus</i> L.					*			*																							
Məşə əməkəməci - <i>Malva sylvestris</i> L.													*				*														
Dərman bulaqotu- <i>Veronica officinalis</i> L.												*					*														
Dərman sabunotu - <i>Saponaria officinalis</i> L.							*					*					*														
Adi heyva – <i>Cydonia oblonga</i> Mill.								*												*											
Adi qaraqınıq – <i>Origanum vulgare</i> L.													*				*														
Dışqurtduyan – <i>Ammi visnaga</i> L.				*													*							*							
Qara batbat – <i>Hyoscyamus niger</i> L.					*																			*							
Təpəlik kəklikotu- <i>Thymus collinus</i> Bieb.													*				*														
Üçrəng bənövşə – <i>Viola tricolor</i> L.													*											*							
Adi dəvə dabamı – <i>Tussilago farfara</i> L.							*						*											*							
Dərman bəlgəmotu- <i>Althaea officinalis</i> L.													*											*							
Hündür andız- <i>Inula helenium</i> L.													*				*							*							
Sıxıcaq kəpanəkciyək - <i>Aconitum coniferiflorum</i> (D.C.) Gayr. <i>Voroshilov</i>					*								*				*							*							
İyli kərəvüz – <i>Apium graveolens</i> L.	*				*			*				*					*						*								
Xaşxaş - <i>Papaver somniferum</i> L.									*					*										*							
Adi dəlibəng – <i>Datura stramonium</i> L.			*																					*							
Adi xamırmağa- <i>Humulus lupulus</i> L.					*								*								*			*							
Dərman xəşənbülü- <i>Mellilotus officinalis</i> L.												*									*			*							
Dərman pişikotu- <i>Valeriana officinalis</i> L.												*									*			*							

**DƏRSLİKDƏ İSTİFADƏ OLUNMUŞ BİTKİLƏRİN
AZƏRBAYCAN, LATİN VƏ RUS DİLİNDƏ SİYAHISI**
Azərbaycan dilində

Acı yovşan	165
Adi albalı	307
Adi ardıc	314
Adi balqabaq	141
Adi boymadərən	291
Adi dağtərxunu	194
Adi damotu (Şirquyruğu)	116
Adi dəlibəng	102
Adi dəvədabanı	83
Adi əncir	33
Adi gavalı	143
Adi göyrüş	240
Adi heyva	65
Adi xamırmaya (Mayasarmaşığı)	105
Adi kasnı	149
Adi qaraqımıq	68
Adi quşəppəyi	282
Adi mollabaşı	259
Adi razyana	132
Adi reyhan	152
Adi şam	224
Adi zəfəran	53
Adi zirə	177
Adi zirinc	203
Ağ dalmaz	206
Ağacşəkili əzvay (Aloe)	159
Aptek gücotu	162
Avropa zeytunu	123
Ayı qılıncı süsən	138

Beşyuvalı yemişan	41
Bərk xəndəkotu	247
Böyük bağayarpağı	268
Çətiri qızılçətir (İsitməotu)	181
Çin çayı	328
Çöl kişnişi	156
Çöl qatırquyruğu	323
Çöl sarmaşığı	309
Dağınıqçiçək çöl nanəsi	146
Dərman bədrənci (Ballınanə)	119
Dərman bəlgəmotu	86
Dərman bulaqotu	59
Dərman çəpişotu	296
Dərman gülümbaharı	264
Dərman xəşənbülü	108
Dərman qulançarı	304
Dərman pişikotu	112
Dərman rozmarini	209
Dərman sabunotu	62
Dərman sürvəsi (Adaçayı)	212
Dərman şahtərəsi	197
Dərman zəncirotu	190
Diş dişqurtduyan	71
Erkək qıjı	129
Əkin güləvəri	311
Əkin ononisi	227
Gəcəvər	174
Hamar herniar	326
Hündür andız	90
Xaşxaş	99
İkievli gicitkən	287
İpəkli şaxduran	242

İri atpıtrağı	234
İriçiçək baldırğan	135
İriçiçək qurdotu	285
İshal murdarçası	169
İşlətmə zəyrək	126
İyli kərəvüz	96
Kolxid cili	36
Qafqaz əsməsi	219
Qafqaz xanımotu	249
Qara batbat	73
Qara gəndalaş	237
Qarağacyarpaq quşqonmaz	215
Qarğıdalı	319
Qırmızıbaş qırxbuğum	277
Qoz	244
Quruçiçək (Solmazçiçək)	200
May inciçiçəyi	50
Meşə əməköməcisi	56
Nanə	187
Otvarı gəndəlaş	317
Parlaq sığırquyruğu	256
Paslı üskükotu	31
Rus qurucası	47
Sarımsaq	44
Sıxçiçək kəpənəkçiçək	94
Su bibəri	279
Sürünən ayrıq	221
Sürünən sığırdili	298
Şəhər çınqıloltu	217
Təpəlik kəklikotu	76
Tüksüz biyan	252
Üçbölümlü yatıqqanqal	300

Üçrəng bənövşə (Bağ bənövşəsi)	80
Üçyarpaq suyoncası	184
Ürəkvarı cökə	230
Yapon soforası	38
Yaz xoruzgülü	28
Yovşanyarpaq atıl-batıl	172
Zəif dazı	272
Zərif meşənovruzu	154

Latin dilində

<i>Achillea millefolium</i> L.	291
<i>Aconitum confertiflorum</i> (DC.) Gayer. Voroschilov	94
<i>Acorus calamus</i> L.	174
<i>Adonis vernalis</i> L.	28
<i>Agrimonia eupatoria</i> L.	162
<i>Agropyrum repens</i> (L.) P.B.	221
<i>Ajuga reptans</i> L.	298
<i>Alchimilla sericata</i> Rchb.	242
<i>Allium sativum</i> L.	44
<i>Aloe arborescens</i> Mill.	159
<i>Althaea officinalis</i> . L.	86
<i>Ammi visnaga</i> L.	71
<i>Anemonoides caucasica</i> (Rupr.) Holub	219
<i>Apium graveolens</i> L.	96
<i>Arctium lappa</i> L.	234
<i>Artemisia absinthium</i> L.	165
<i>Asparagus officinalis</i> L.	304
<i>Atropa caucasica</i> Kreyer	249
<i>Berberis vulgaris</i> L.	203
<i>Bidens tripartita</i> L.	300
<i>Calendula officinalis</i> L.	264
<i>Capsella bursa-pastoris</i> Medic.	282
<i>Carex colchica</i> Gay J.	36
<i>Carum carvi</i> L.	177
<i>Centaurea cyanus</i> L.	311
<i>Centaurium littorale</i> Gilmore	181
<i>Cerasus vulgaris</i> Mill.	307
<i>Cichorium intybus</i> L.	149
<i>Convallaria majalis</i> L.	50
<i>Convolvulus arvensis</i> L.	309
<i>Coriandrum sativum</i> L.	156

<i>Crataegus pentagyna</i> L.	41
<i>Crocus sativus</i> L.	53
<i>Cucurbita pepo</i> L.	141
<i>Cyclamen elegans</i> Boiss.	154
<i>Cydonia oblonga</i> Mill.	65
<i>Datura stramonium</i> L.	102
<i>Digitalis ferruginea</i> L.	31
<i>Dryopteris filix mas</i> (L.). Schott.	129
<i>Eguisetum arvense</i> L.	323
<i>Ficus carica</i> L.	33
<i>Filipendula ulmaria</i> (L.) Maxim.	215
<i>Foeniculum vulgare</i> Mill.	132
<i>Fraxinus excelsior</i> L.	240
<i>Fumaria officinalis</i> L.	197
<i>Galega officinalis</i> L.	296
<i>Geum urbanum</i> L.	217
<i>Glycyrrhiza glabra</i> L.	252
<i>Gnaphalium rossicum</i> Kirp.	47
<i>Helichrysum arenarium</i> (L.) Moench.	200
<i>Heracleum grandiflorum</i> Stev.	135
<i>Herniaria glabra</i> L.	326
<i>Humulus lupulus</i> L.	105
<i>Hyosyamus niger</i> L.	73
<i>Hypericum perforatum</i> L.	272
<i>Inula helenium</i> L.	90
<i>Iris germanica</i> L.	138
<i>Juglans regia</i> L.	244
<i>Juniperus communis</i> L.	314
<i>Lamium album</i> L.	206
<i>Leonurus cardiaca</i> L.	116
<i>Linaria grandiflora</i> Desf.	285
<i>Linum catharticum</i> L.	126

<i>Malva sylvestris</i> L.	56
<i>Matricaria chamomillae</i> L.	259
<i>Melilotus officinalis</i> L.	108
<i>Melissa officinalis</i> L.	119
<i>Mentha piperitae</i> L.	187
<i>Menyanthes trifoliata</i> L.	184
<i>Ocimum basilicum</i> L.	152
<i>Olea europaea</i> L.	123
<i>Ononis arvensis</i> L.	227
<i>Origanum vulgare</i> L.	68
<i>Papaver somniferum</i> L.	99
<i>Pinus sylvestris</i> L.	224
<i>Plantago major</i> L.	268
<i>Polygonum hydropiper</i> L.	279
<i>Polygonum persicaria</i> L.	277
<i>Prunus domestica</i> L.	143
<i>Rhamnus cathartica</i> L.	169
<i>Rosmarinus officinalis</i> L.	209
<i>Salvia officinalis</i> L.	212
<i>Sambucus ebulus</i> L.	317
<i>Sambucus nigra</i> L.	237
<i>Saponaria officinalis</i> L.	62
<i>Satureja laxiflora</i> C. Koch	146
<i>Sophora japonica</i> L.	38
<i>Symphytum asperum</i> Lepech.	247
<i>Tanacetum vulgare</i> L.	194
<i>Taraxacum officinale</i> Wigg.	190
<i>Thea sinensis</i> L.	328
<i>Thymus collinus</i> Bieb.	76
<i>Tilia cordata</i> Mill.	230
<i>Tussilago farfara</i> L.	83
<i>Urtica dioica</i> L.	287

<i>Valeriana officinalis</i>	112
<i>Verbascum speciosum</i> Schrad.	256
<i>Veronica officinalis</i> L.	59
<i>Viola tricolor</i> L.	80
<i>Zea mays</i> L.	319
<i>Zosimia absinthifolia</i> Link.	172

Rus dilində

Адонис (горицвет, черногорка)	28
Аир	174
Айва обыкновенная	65
Аконим густоцветковый	94
Алоэ древовидное	159
Алтей лекарственный	86
Амми зубная.	71
Базилик сиятолистный	152
Барбарис обыкновенный	203
Белена черная	73
Борщевик крупноцветковый	135
Боярышник пятипестичный	41
Бузина травянистая	317
Бузина черная	237
Валериана лекарственная	112
Василек синий, (Василек посевной)	311
Вахта трехлистная	184
Вероника лекарственная	59
Ветерница кавказская	219
Вишня обыкновенная	307
Вьюнок полевой	309
Горец перечный (Водяной перец)	279
Горец почечуйный	277
Гравилат городской	217
Грыжник гладкий	326
Девясил высокий	90
Донник лекарственный	108
Дряква (Цикламен) изящная	154
Дурман обыкновенный	102
Душица обыкновенная	68
Дымянка лекарственная	197

Жестер слабительная	169
Живучка ползучая	298
Зверобой продырявленный	272
Золототысячник зонтичный	181
Зосимия полыннолистная	172
Инжир	33
Касатик германский	138
Козлятник лекарственный	296
Кориандр посевной	156
Коровяк великолепный	256
Крапива глухая	206
Крапива двудомная	287
Красавка кавказская	249
Кукуруза	319
Лабазник вязолистный	215
Ландыш майский	50
Лён слабительный	126
Липа сердцевидная	230
Лопушник большой	234
Льнянка крупноцветковая	285
Мак снотворный	99
Манжетка шелковистая	242
Маслина европейская	123
Мать и мачеха обыкновенная	83
Мелисса лекарственная	119
Можжевельник обыкновенный	314
Мыльнянка лекарственная	62
Мята перечная	187
Наперстянка ржавая	31
Ноготки лекарственные	264
Одуванчик лекарственный	190
Окопник жесткий	247

Орех грецкий	244
Осока колхидская	36
Папоротник мужской	129
Пастушья сумка обыкновенная	282
Пижма обыкновенная	194
Подорожник большой	268
Полынь горькая	165
Просвирник лесной (Мальва)	56
Пустырник обыкновенный	116
Пырей ползучий	221
Репейничек аптечный	162
Розмарин лекарственный	209
Ромашка обыкновенная	259
Сельдерей похучий	96
Слива домашняя	143
Солодка голая	252
Сосна лесная (Сосна обыкновенная)	224
Софора японская	38
Спаржа аптечная	304
Стальник полевой (Стальник комочий)	227
Сушеница русская (Сушеница болотная)	47
Тимьян халмовой	76
Тмин обыкновенный	177
Тыква обыкновенная	141
Тысячелистник обыкновенный	291
Фенхель обыкновенный	132
Фиалка трехцветная	80
Хвоц полевой	323
Хмель обыкновенный	105
Цикорий обыкновенный	149
Цмин песчаный (<i>Бессмертник</i>)	200
Чабер рыхлоцветковый	146

Чай китайский	328
Черда трехраздельная	300
Чеснок	44
Шалфей лекарственный	212
Шафран	53
Ясень обыкновенный	240

DƏRMAN BİTKİLƏRİ (FİTOTERAPİYA)	
ELMİNİN QISA TARİXİ	3
BİTKİLƏRİN MORFOLOGİYASI HAQQINDA QISA MƏLUMAT	5
DƏRMAN BİTKİLƏRİNİN TOPLANMA, QURUDULMA VƏ SAXLANILMA QAYDALARI	8
Dərman bitkilərindən istifadə qaydaları.....	10
FARMAKOLOJİ AKTİV MADDƏLƏR	13
Aldehid və ketonlar	13
Fenollar və xionlar	14
Üzvi turşular.....	14
Yağlar, piylər və mumlar	15
Fosfat turşusunun mürəkkəb efirləri	16
Lipoid və fosfatidlər	16
Fitosterinlər	16
Karbhidratlar.....	17
Qatranlar və kauçuk.....	18
Aşı maddələri	18
Qlikozidlər	19
Rəngverici maddələr.....	19
Efir yağları.....	20
Aminturşuları, amidlər və aminlər	20
Zülali maddələr	21
Purin və pirimidinlər.....	21
Nuklein maddələri	22
Alkaloidlər.....	22
Vitaminlər.....	24
Biohormonlar.....	26
Fermentlər (enzimlər).....	27
ÜRƏK-DAMAR SİSTEMİNİN XƏSTƏLİKLƏRİNDƏ İSTİFADƏ OLUNAN DƏRMAN BİTKİLƏRİ	28
Yaz xoruzgülü	28

Paslı üskükotu	31
Adi əncir	33
Kolxid cili	36
Yapon soforası.....	38
Beşyvalı yemişan	41
Sarımsaq.....	44
Rus qurucası.....	47
May inciçiçəyi.....	50
Adi zəfəran	53

TƏNƏFFÜS YOLLARI XƏSTƏLİKLƏRİNDƏ

İSTİFADƏ OLUNAN DƏRMAN BİTKİLƏRİ

Meşə əməköməcisi	56
Dərman bulaqotu	59
Dərman sabunotu.....	62
Adi heyva	65
Adi qaraqınıq	68
Diş dişqurtduyan.....	71
Qara batbat	73
Təpəlik kəklikotu.....	76
Üçrəng bənövşə (Bağ bənövşəsi)	80
Adi dəvədabanı	83
Dərman bəlgəmotu	86
Hündür andız.....	90

SİNİR SİSTEMİ XƏSTƏLİKLƏRİNDƏ

İSTİFADƏ OLUNAN DƏRMAN BİTKİLƏRİ

Sıxçiçək kərənakçiçək.....	94
İyli kərəvüz	96
Xaşxaş	99
Adi dəlibəng	102
Adi xamırmaya (Mayasarmaşığı)	105
Dərman xəşənbülü	108
Dərman pişikotu.....	112
Adi damotu (Şirquyruğu)	116

Dərman bədrənci (Ballınanə).....	119
MƏDƏ-BAĞIRSAQ XƏSTƏLİKLƏRİNDƏ	
İSTİFADƏ OLUNAN DƏRMAN BİTKİLƏRİ.....	123
Avropa zeytunu.....	123
İşlətmə zəyrək.....	126
Erkək qıjı.....	129
Adi razyana.....	132
İriçiçək baldırğan.....	135
Ayı qılıncı süsən.....	138
Adi balqabaq.....	141
Adi gavalı.....	143
Dağınıqçiçək çöl nanəsi.....	146
Adi kasnı.....	149
Adi reyhan.....	152
Zərif meşənovruzu.....	154
Çöl kişnişi.....	156
Ağacşəkilli əzvey (Aloe).....	159
Aptek gücotu.....	162
Acı yovşan.....	165
İshal murdarçası.....	169
Yovşanyarpaq atıl–batıl.....	172
Gəcəvər.....	174
Adi zirə.....	177
Çətiri qızılçətir (İsitməotu).....	181
Üçyarpaq suyoncasi.....	184
Nanə.....	187
QARACİYƏR VƏ ÖD YOLLARI	
XƏSTƏLİKLƏRİNDƏ İSTİFADƏ OLUNAN	
DƏRMAN BİTKİLƏRİ.....	190
Dərman zəncirotu.....	190
Adi dağtərxunu.....	194
Dərman şahtərəsi.....	197
Quruçiçək (Solmazçiçək).....	200

Adi zirinc.....	203
Ağ dalamaz	206
AĞIZIN SELİKLİ QIŞASI XƏSTƏLİKLƏRİNDƏ	
İSTİFADƏ OLUNAN DƏRMAN BİTKİLƏRİ.....	209
Dərman rozmarini.....	209
Dərman sürvəsi (Adaçayı)	212
İLTİHAB VƏ REVMATİK XƏSTƏLİKLƏRDƏ	
İSTİFADƏ OLUNAN DƏRMAN BİTKİLƏRİ.....	215
Qarağacyarpaq quşqonmaz.....	215
Şəhər çınqıloltu.....	217
Qafqaz əsməsi.....	219
Sürünən ayrıq	221
Adi şam	224
Əkin ononisi.....	227
Ürəkvarı cökə	230
İri atpıtrağı.....	234
Qara gəndalaş.....	237
YARASAĞALDICI DƏRMAN BİTKİLƏRİ.....	240
Adi göyrüş	240
İpəkli şaxduran.....	242
Qoz.....	244
Bərk xəndəkotu	247
Qafqaz xanımotu.....	249
Tüksüz biyan	252
Parlaq sığırquyuğu	256
Adi mollabaşı	259
Dərman gülümbaharı.....	264
Böyük bağayarpağı.....	268
Zəif dazı	272
QAN KƏSİCİ DƏRMAN BİTKİLƏRİ.....	277
Qırmızıbaş qırxbuğum.....	277
Su bibəri	279
Adi quşəppəyi.....	282
İriççək qurdotu.....	285

İkievli gicitkən.....	287
Adi boymadərən.....	291
MADDƏLƏR MÜBADİLƏSİNİN POZULMASI	
XƏSTƏLİKLƏRİNDƏ İSTİFADƏ OLUNAN	
DƏRMAN BİTKİLƏRİ.....	296
Dərman çəpişotu	296
Sürünən sığirdili.....	298
Üçbölümlü yatıqqanqal.....	300
BÖYRƏK XƏSTƏLİKLƏRİNDƏ İSTİFADƏ	
OLUNAN DƏRMAN BİTKİLƏRİ	304
Dərman qulançarı	304
Adi albalı.....	307
Çöl sarmaşığı	309
Əkin güləvəri	311
Adi ardıc	314
Otvarı gəndəlaş.....	317
Qarğıdalı	319
Çöl qatırquyruğu	323
Hamar herniar.....	326
Çin çayı	328
MÜXTƏLİF XƏSTƏLİKLƏRDƏ İSTİFADƏ OLUNAN	
DƏRMAN BİTKİLƏRİNİN CƏDVƏLİ.....	331
DƏRSLİKDƏ İSTİFADƏ OLUNMUŞ BİTKİLƏRİN	
AZƏRBAYCAN, LATIN VƏ RUS DİLİNDƏ SİYAHISI.....	335